

Katarina Banić

IZMEĐU USTAŠA I PARTIZANA

ZAGREB 1941. – 1945.

Katarina Banić

**IZMEĐU USTAŠA
I PARTIZANA
ZAGREB 1941. – 1945.**

*Zahvaljujem se Klari, Marijanu, Ivani i Tomislavu
na podršci, razumijevanju i vjeri u mene.*

*Posebno se zahvaljujem prof. dr. sc. Ivi Goldsteinu
na mentorstvu i savjetima tijekom izrade diplomskog
rada koji su doveli do nastanka ove knjige.*

IZMEĐU USTAŠA I PARTIZANA: ZAGREB 1941. – 1945.

Nakladnik:

Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske

Za nakladnika:

Franjo Habulin

Urednici:

mr.sc. Miroslav Kirinčić

mag. educ. croat. Marin Korman

Lektura i korektura:

Miroslav Kirinčić i Marin Korman

Fotografije:

Arhiv: Arhiv SABA RH

Grafička priprema:

3petit, vl. Gordana Hren

Tisak:

Peta boja

Naklada:

300 primjeraka

ISBN:

978-953-7587-76-5

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001182614

Slika na naslovniči: Miting u Zagrebu nakon oslobođenja u svibnju 1945.

Slika na poleđini: Njemačka vojska ulazi u Zagreb u travnju 1941.

Katarina Banić

**IZMEĐU USTAŠA
I PARTIZANA
ZAGREB 1941. – 1945.**

Zagreb, 2023.

1. UVOD

„Događaji u Zagrebu prilikom dolaska osvajača bit će najtamnija ljaga u tvojoj povijesti, hrvatski narode“ riječi su iz letka Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (CK KPJ) upućenog narodima Jugoslavije 15. travnja 1941. u povodu proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (NDH).¹ Već te riječi upućuju na zaključak kako su građani Zagreba ustašku vlast i dolazak Nijemaca jednoglasno prihvatili. Arhivske snimke iz prvih minuta filma *Dnevnik Diane Budisavljević* ukazuju na isto. Dok Trgom bana Josipa Jelačića prolaze tenkovi i vojnici Wehrmacht-a, Zagrepčani u deliriju slave. Završne scene filma prikazuju istu sliku, građane koji u jednakom raspoloženju dočekuju snage Jugoslavenske armije (JA).²

U ovom će se radu baviti upravo preispitivanjem vjerodostojnosti i točnosti takvih prizora. Cilj je ovoga rada analiza događaja, stanja i povjesnog konteksta u Zagrebu u razdoblju Drugog svjetskog rata, mogu li se „događaji u Zagrebu prilikom dolaska osvajača“ uistinu smatrati „najtamnjom ljagom“ u njegovoj povijesti, odnosno jesu li građani Zagreba ustaški režim percipirali kao legitimnu ili nametnuto vlast te da li se i u kakvim okolnostima ta percepcija mijenjala. U tom kontekstu, pod glavnom istraživačkom tezom rada smatram da su u povodu proglašenja NDH-a i dolaska Nijemaca Zagrepčani u određenoj mjeri reagirali neujednačeno te da je razina podrške stanovništva varirala ovisno o specifičnim materijalnim i političkim faktorima tijekom Drugog svjetskog rata čija će identifikacija također biti jedan od zadataka ovoga rada.

Pitanje podrške i dočeka ustaške vlasti te Nijemaca moguće je povezati s koncepcijom Hannah Arendt o povezanosti totalitarnih sustava i masa. Prema Arendt takve mase čine ljudi koje ne povezuje nikakva spoznaja o zajedničkim interesima te ne posjeduju specifičnu klasnu artikuliranost koja se manifestira u specifičnim, ograničenim i ostvarivim ciljevima pa se ne mogu uklopiti ni u jednu političku partiju, mjesne organe vlasti, strukovne organizacije ili sindikate. Takve indiferentne, kolebljive i zaboravne mase postoje u svakoj zemlji pa Arendt drži da je razvoj totalitarnih pokreta moguć u svakoj zemlji.³ Na temelju načina na koji su arhivske snimke upotrijebljene u filmu *Dnevnik Diane Budisavljević* može se zaključiti da su upravo takve mase prevladavale u gradu Zagrebu, mase kojima je bilo svejedno hoće li njima vladati ustaše ili partizani, odnosno JA. Takvi i slični komparativni pristupi dio su šireg revizionističkog okvira unutar kojeg se zarače-ne strane izjednačavaju ili se pak Narodnooslobodilački pokret (NOP), pod vodstvom ko-

1 Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 1, dok. br. 4., 15.

2 *Dnevnik Diane Budisavljević*, redateljica Dana Budisavljević, Hulahop, December film, This and That productions, 2019.

3 Hannah Arendt, Izvori totalitarizma, prev. Mirjana Paić Jurić (Zagreb: Disput, 2015), 305. – 306.

unistika, prikazuje kao onaj gori oblik „totalitarizma“.⁴ Takvo kvazihistoriografsko tumačenje Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj je prevladavalo tijekom 1990-ih godina prošlog stoljeća kada ga politički režim čak i potiče fetišizacijom države i hrvatske državotvorne ideje.⁵ U takvom kontekstu antifašistički se otpor prikazuje kao nešto izvanjsko hrvatskom narodu, nešto uvezeno i nametnuto.⁶ Takav pristup i takva percepcija predstavljaju značajan, kompleksan i veoma relevantan historiografski problem, odnosno pitanje na koje će u ovom radu pokušati odgovoriti ili barem donekle razjasniti.

Slična pitanja koja postavljam u ovom radu, već su obrađena u francuskoj historiografiji. Kada je u listopadu 1940. vođa Vichyjevske Francuske maršal Philippe Pétain u prilikom rukovanja s njemačkim Führerom Adolfovom Hitlerom na jednom sastanku u Montoire-sur-le-Loir izgovorio: „Ulazim, danas, u kolaboraciju.“, većina se Francuza obradovala.⁷ Nakon sramotnog vojnog sloma Francuske Republike mnogi su u maršalu Pétainu i njegovom Vichyjevskom režimu vidjeli priliku za nacionalnu obnovu pa se patriotizam izjednačavao s autoritativnim vodstvom francuskog maršala, baš kao što će se kasnije pokret otpora izjednačavati s generalom Charles de Gaulleom.⁸ Nadalje, mnogi su tvrdili da je podržavanje Pétaina jedina realna mogućnost. Preživljavanje je bila ključna logika, a protivnici primirja i Pétaina smatrani su opasnima i absurdnima. Za mnoge, najrazumniji potez bio je pričekati i vidjeti daljnji razvoj situacije.⁹ Međutim, britanski povjesničar Harry Roderick Kedward u svojoj knjizi *Resistance in Vichy France* kritizira pretpostavku da su nakon njemačke okupacije većeg dijela zemlje te uspostavom Vichyjevskog režima svi Francuzi reagirali jednakoj jer je riječ o pojedincima potpuno različitog porijekla i interesa.¹⁰ Mnogima u vojsci nije se svidjela njemačka prisutnost, iako ne nužno i nacistička, mnogim umjetnicima smetao je manjak slobode, neki političari i javne osobe iz centra također su izražavale nezadovoljstvo, a komunistička ljevica nakon prvotnog šoka i dezorientiranosti također se pribrala. Međutim, otpor se 1940. svodio na objavu članaka i distribuciju novina, no poanta toga bila je pokazati ljudima da izbor i dalje postoji.¹¹

Do 1942. već su mnogi Francuzi shvatili da su Pétainove proklamacije o uspostavi režima nacionalnog jedinstva samo smokvin list jer je Vichyjevski režim prije svega bio režim krupne buržoazije, aristokracije, vojske, tradicionalnih elemenata u Crkvi, seљaštva te ostalih konzervativnih grupacija u društvu koji su smatrali da je degeneracija

4 Josip Jagić i Mako Kostanić, ur., „Par riječi o gradu, borbi, motivaciji, knjizi i prilozima“, u Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945. (Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022), 8

5 Ivo i Slavko Goldstein, Holokaust u Zagrebu (Zagreb: Novi liber: Židovska općina, 2001), 19.

6 Jagić i Kostanić, „Par riječi o gradu, borbi, motivaciji, knjizi i prilozima“, 8.

7 István Deák, Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II (s. l.:Westview Press, 2015), 55.

8 Deák, Europe on Trial, 44; Harry Roderick Kedward, Resistance in Vichy France: A Study of Ideas and Motivation in the Southern Zone 1940-1942 (Oxford: Oxford University Press, 1978), 12. – 13.

9 Kedward, Resistance in Vichy France, 15.-17.

10 Ibid 78. – 79.

11 Kedward, Resistance in Vichy France, 40 – 46, 51. – 60,82.

njihove zemlje započela s Francuskom revolucijom 1789.¹² Osim toga, pokretanjem operacije Barbarossa te izravnim uključivanjem Sjedinjenih Američkih Država (SAD) u rat razmjeri sukoba znatno su se povećali, a time i pritisci na Vichyjevski režim. Njemačka ekonomska eksploatacija za mnoge je Francuze tada postala nesnosan materijalni teret.¹³ Također, represivne mjere režima, brutalnost prema političkim protivnicima, rasni antisemitizam, mnogobrojne deportacije i radne mobilizacije mnoge su gurnule u opoziciju režimu.¹⁴ Do 1942. opozicijske su se grupe počele približavati, najviše potaknute mjerama samog režima, a time je teren za razvitak pokreta otpora pripremljen. Nakon što su njemačke snage u studenom 1942. okupirale teritorij Vichyjevske Francuske, za većinu stanovništva uvjeti života dodatno su pogoršani, a privid samostalnosti je uništen. Iduće godine uvedena je zakonska odredba o obaveznom radu u Njemačkoj pa su se mnogi Francuzi priključili pokretu otpora kako bi se spasili od te mobilizacije. Pokret otpora dodatno je porastao sa savezničkim pobjedama i iskrcavanjem u Normandiji u lipnju 1944.¹⁵ Na temelju tog primjera iz Vichyjevske Francuske jasno je da reakcije Francuza na uspostavu novog režima početkom Drugog svjetskog rata nisu bile sasvim ujednačene, te da su se tijekom njegova trajanja dodatno izmijenile pa pretpostavljam da su se slični procesi morali odvijati i u Zagrebu u vrijeme NDH.

12 Deák, Europe on Trial, 53 – 54.

13 Kedward, Resistance in Vichy France, 219, 19., 220.

14 Ibid 184., 227.

15 Ian Kershaw, Do pakla i natrag: Europa 1914.-1949., prev. Vuk Perišić (Zaprešić: Fraktura, 2017), 421.

2. TEORIJSKI OKVIR, METODOLOGIJA RADA I IZVORI

2.1 TEORIJSKI OKVIR

Prema teoriji iregularnog ratovanja Stathisa Kalyvasa, razina podrške stanovništva prvenstveno ovisi o razini kontrole kojom jedna sila raspolaze nad određenim teritorijem, pa zbog toga autor naglašava važnost proučavanja ponašanja pojedinca.¹⁶ U kontekstu građanskog rata ponašanje je značajnije od proučavanja stavova, naklonosti ili lojalnosti jer se takva vrsta opredijeljenosti može neutralizirati kroz mehanizme kontrole. Ipak, Kalyvas ne odbacuje u potpunosti relevantnost stavova, već napominje da se ono često razlikuje od konkretnog ponašanja.¹⁷ Prema njemu ponašanje pojedinca rezultat je „promjenjivih i kompleksnih skupova heterogenih i međusobno povezanih motiva“ među kojima su upravo naklonosti i uvjerenja o ishodu rata, ponašanje bliske okoline, briga za vlastitu sigurnost i sigurnost bližnjih, zaštita od neselektivnog nasilja, strah, želja za osvetom, upotpunjavanje individualnog identiteta ili moralnog svjetonazora, ekonomski poteškoće, stjecanje materijalnih dobara, želja za kriminalnim djelovanjem, bijeg od vojne ili radne obveze itd.¹⁸ Na sličan je način Ana Arjona opisala motive za priključenje pobunjeničkim snagama, no ona je iste podijelila u 4 skupine: nezadovoljstvo *status quo*, socioekonomski poteškoće, sigurnost i logika vojne konstelacije, te moralne, emocionalne i socijalne motive.¹⁹

Sukladno tome, Ian Kershaw u svojoj je knjizi *Hitler, the Germans, and the Final Solution* napomenuo kako su nova istraživanja pokazala da javno mnijenje u Trećem Reichu nije bilo uniformirano, te da su „obični Nijemci“ u velikoj mjeri zadržali politiku, društvenu, moralnu, intelektualnu i religijsku višestrukkost. Prema njemu značajna razina nonkonformizma njemačkog stanovništva tako je iskazivana u pitanjima koja se odnose na interes kršćanskih crkava te svakodnevnih ekonomskih uvjeta života, posebice radnih odnosa.²⁰ Nadalje, upravo su svakodnevni materijalni uvjeti života tijekom Drugog svjetskog rata, napose u onim zemljama pod okupacijom Wehrmacha, mnoge građane diljem Europe potaknuli na priključenje pokretu otpora. Mnoge su se europske

16 Stathis N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 111. – 113., 124.

17 Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 92.

18 Ibid. 92. – 99.

19 Ana Arjona, *Rebelocracy: Social Order in the Colombian Civil War* (New York; Cambridge University Press, 2016), 264. – 266.

20 Ian Kershaw, *Hitler, the Germans, and the Final Solution* (New Haven; London: Yale University Press, 2008), 140.

zemlje, zbog nacističke eksploatacije s ciljem održavanja životnog standarda Nijemaca i zadovoljenja vojnih potreba, suočile s nestašicama hrane i higijenskih potrepština te monetarnom krizom i inflacijom, koja je posebno teško pogodila Belgiju, NDH, Srbiju, i Grčku.²¹ U mnogim je zemljama ključan čimbenik u jačanju podrške partizanskog dje-lovanja predstavljala prisilna radna obveza, što je napose došlo do izražaja u Danskoj, Norveškoj, Nizozemskoj i južnoj Francuskoj.²² Kao u svakom ratu, život tijekom Drugog svjetskog rata često se svodio na puko preživljavanje pa su mnogi smatrali da je pametnije pričekati i vidjeti daljnji razvoj situacije.²³ Na djelovanje pojedinca utjecalo je i potpuno izokretanje nacionalnih osjećaja te moralnih vrijednosti i zakona. U članku „Nationalism, Collaboration and Resistance“ Matthew Adam Kocher, Adria K. Lawrence i Nuno P. Monteiro na primjeru Vichyjevske Francuske pokazuju kako je velik dio Francuza podržao režim maršala Philipa Pétaina te njegovu „nacionalnu revoluciju“ jer su to smatrali najboljom opcijom za Francusku.²⁴ Poveznicu za takvu kolektivnu reakciju pružali su rasprostranjen antikomunizam, anglofobija i pacifizam pa Stanley Hoffman u članku „Collaboration in France during World War II“ ističe da kolaboracija nije bila produkt ideološke simpatije spram nacista, već rezultat unutarnjih društveno-političkih procesa.²⁵

Nadalje, kontrola neke od strana u građanskom ratu, odnosno režima ili pobunjenika, ovisi o mjesnim i vremenskim okolnostima. Premda je općenito gledajući uobičajeno da pobunjenički pokreti u predratnom razdoblju raspolažu sa značajnjom političkom podrškom u gradovima, u vrijeme rata njihov je položaj upravo ondje najslabiji, a najjači u ruralnim područjima. Režimu je lakše održavati red i nadzor nad stanovništvom u gradovima zbog raspoloživosti policijskih, vojnih snaga te sigurnosnih službi pa su u takvim okolnostima pokreti otpora osjetljiviji na infiltraciju i curenje informacija.²⁶ U vrijeme Drugog svjetskog rata razvoj pokreta otpora često je ovisio o broju i rasprostranjenosti njemačkih snaga te o samoj fizionomiji tla jer su se pobunjenici lakše organizirali u brdovitim krajevima Grčke i Balkana, nego na Kanalskim otocima ili u Danskoj.²⁷ Kontrola i podrška stanovništva također ovise o specifičnom periodu rata. Podrška stanovništva tako se mijenja ovisno o vjerojatnosti ishoda ratnog sukoba nakon značajnijeg vojnog ili političkog uspjeha ili neuspjeha jedne od strana.²⁸ Većini Europljana snage Trećeg Reicha činile su se nepobjedivima i nezaustavljivima 1940. i 1941., no sa savezničkim uspjesima u ratu tijekom 1943. i 1944. sve je više ljudi bilo spremno suprotstaviti se okupacijskim

²¹ Mark Mazower, *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe* (New York: The Penguin Press, 2008), 260 – 272.

²² Joanna Bourke, *The Second World War: A People's History* (New York: Oxford University Press, 2001), 42-43.

²³ Kershaw, *Do pakla i natrag*, 393, 418.

²⁴ Matthew Adam Kocher, Adria K. Lawrence i Nuno P. Monteiro, „Nationalism, Collaboration, and Resistance: France under Nazi Occupation“, *International Security* 43/ 2 (jesen 2018): 125 – 129.

²⁵ Stanley Hoffmann, „Collaborationism in France during World War II“, *The Journal of Modern History* 40/3 (rujan 1968): 380 – 382.

²⁶ Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 133.

²⁷ Bourke, *The Second World War: A People's History*, 42.

²⁸ Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 119.

i kolaboracionističkim režimima.²⁹ Osim toga, Kalyvas naglašava kako je za pokretanje ustanka te na koncu svrgavanja starog režima potrebna „duboka i nepokolebljiva“ posvećenost samo jednog dijela stanovništva pa tako aktivna vojna podrška zahtjeva samo 5 posto populacije.³⁰ Aktivni pripadnici francuskog pokreta otpora činili su samo 2 posto stanovništva, iako je postojao znatno širi krug simpatizera koji je čitao novine pobunjenika, slušao engleski radijski program BBC, te zanemarivao stvari koje su se nesumnjivo mogle prijaviti vlastima.³¹

Da bi do uspostave kontrole nad stanovništvom uopće došlo, potrebno je uspješno regulirati ponašanje pojedinaca te to ponašanje pretvoriti u podršku. Taj je proces uvjetovan s nekoliko faktora koji se mogu podijeliti u dvije kategorije. U tom smislu treba naglasiti zaštitu stanovništva od suparničkih pretenzija za suverenitetom. Naime, u nedostatku razvidnog alternativnog izbora suradnja s trenutnim režimom postaje jedina opcija, neovisno o razini simpatija stanovništva koju taj režim uistinu posjeduje.³² Drugi ključan faktor u formiranju kontrole jest efikasnost njezinih institucija pri uspostavi i održavanju reda, sigurnosti, ekonomske i političke stabilnosti te pružanju raznih beneficija, odnosno osiguravanju relativno normalne svakodnevice.³³ Te čimbenike moguće je kategorizirati kao „uvjeravanje“, „odnosno pridobivanje „srca i umova“, dok se u kategoriju „prisile“ mogu svrstati stalno nadgledanje i praćenje stanovništva za što je potrebna velika i efektivna administracija te upotreba nasilja.³⁴ Provođenje nasilja kao oblika kazne efektivno je sredstvo kontrole samo kada su uvjeti u kojima se ono odvija jasno definirani, odnosno kada je riječ o selektivnom kažnjavanju i individualnoj odgovornosti. Neselektivno nasilje podrazumijeva prebacivanje odgovornosti za neki prijestup ili zločin na kolektiv, primjerice obitelj, selo, skupinu, regiju, naciju i sl. Do toga dolazi zbog problema identifikacije protivnika s kojim se suočava strana koja je na vlasti jer su pobunjenici „skriveni“ među civilnim stanovništvom. Neselektivno nasilje tako uništava povezanost između zločina i kazne. Svatko može biti kažnjen neovisno o svom ponašanju pa se tako režim s vremenom okreće protiv stanovništva koje proklamirano štiti. Iako brutalnost takvog oblika kažnjavanja može kratkoročno pasivizirati stanovništvo i osigurati suradnju, neselektivno nasilje u većini će slučajeva u konačnici pridonijeti jačanju suparničke strane.³⁵

Učinkovitost neselektivnog nasilja stoga ovisi i može varirati u skladu s mjestom i vremenom, ali i vanjskim čimbenicima, kao što je položaj zemlje u globalnoj političkoj konjunkturi te međupovezanosti svjetskih i lokalnih zbivanja, a takva je uvjetovanost napose došla do izražaja tijekom Drugog svjetskog rata. Upravo su nacisti bezrezervno

29 Rab Bennett, *Under the Shadow of the Swastika: The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe* (London: Macmillan Press Ltd, 1999), 70.

30 Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 101. – 103.

31 Bennett, *Under the Shadow of Swastika*, 26.

32 Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 93., 124.

33 Arjona, *Rebelocracy*, 9. – 12; Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 126. – 127.

34 Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 94. , 128.

35 Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 89., 141 – 143.

koristili neselektivno nasilje i kolektivnu odgovornost kao metodu kontrole i pasivizacije stanovništva u okupiranim područjima diljem Europe.³⁶ Najbrutalnija primjena neselektivnog nasilja jest Holokaust. Ubijanje, odnosno pokušaj istrebljenja židovskog naroda mnoge je Euroljane potaknulo na neki oblik otpora pa su tako belgijski željeznički radnici tijekom noći znali s teretnih vagona predodređenih za transport Židova u logore skidati plombe čime su mnogima omogućili bijeg, a kada su u Nizozemskoj krenule masovne deportacije Židova, zemlju je zahvatio val štrajkova.³⁷ Ponašanje nacista, spram ostatka europskog stanovništva, također je ovisilo o njihovoj percepciji rasne kvalitete određene nacije pa je u skladu s time stanovništvo Zapadne i Sjeverne Europe bilo u boljem položaju od Slavena Istočne i Jugoistočne Europe te Židova. U Danskoj je za jednog ubijenog Nijemca likvidirano otprilike pet Danaca, u Francuskoj deset Francuza, a u SSSR-u (Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika) i Grčkoj čak i do 100 osoba. Na tim je područjima uvedeno javno vješanje prominentnih osoba, a žrtve su ostavljene visjeti od tri do sedam dana.³⁸ Nadalje, uočljivo je da je tamo gdje su nacisti postupali blaže, stanovništvo bilo sklonije antipartizanskom raspoloženju, a na područjima SSSR-a, Poljske, Balkana i Grčke s intenziviranjem te brutalizacijom odmazdi došlo je do jačanja partizanskih pokreta otpora jer je stanovništvo imalo manje za izgubiti.³⁹

2.2. METODOLOGIJA RADA

U skladu s tako postavljenim teorijskim okvirom, temeljno je istraživačko pitanje ovoga rada je li ustaški režim u gradu Zagrebu bio percipiran kao legitimna ili nametnuta vlast. Kako bih na to pitanje odgovorila proučavala sam kako su Zagrepčani doživljavali određene događaje iz sfere visoke politike i ideologije, vojnih i ekonomskih okolnosti, a kako interakciju s organima vlasti u gradu, te kako je to utjecalo na njihove stavove i ponašanje. Također, pokušala sam identificirati stavove i ponašanja pojedinaca koji su bili ponukani nekim privatnim motivima. Istraživanje tih pitanja temeljilo se dakle na „pogledu odozdo“, odnosno na mikropovijesnoj analizi memoara i sjećanja pojedinaca koji su barem neko vrijeme u razdoblju od 10. travnja 1941., kada je proglašena NDH, pa do 8. svibnja 1945., kada je Drugi svjetski rat na području Europe okončan, boravili u Zagrebu. Analizu memoara i sjećanja fokusirala sam na nekoliko elemenata koje sam na temelju relevantne teorije te općenite historiografije toga razdoblja smatrala ključnima. Pritom napominjem da sam događaje što se odnose na Drugi svjetski rat na području NDH, odnosno Jugoslavije, tumačila po dvostrukom principu Narodnooslobodilačke borbe i građanskog rata. Tumačenje u kontekstu Narodnooslobodilačke borbe temeljila sam na okolnostima pružanja otpora domaćeg stanovništva stranoj okupacijskoj sili, a građanskog rata na definiciji tog sukoba

36 Bennett, Under the Shadow of the Swastika,, 3-5.

37 Goldstein, Holokaust u Zagrebu, 19.

38 Bennett, Under the Shadow of the Swastika, 102 – 103.

39 Bourke, The Second World War, 42.

kao „oružane borbe unutar granica priznatog suverenog entiteta između strana koje su podvrgnute zajedničkoj vlasti na početku neprijateljstava.“⁴⁰

Prvi element fokusa u analizi bila je atmosfera u Zagrebu prilikom osnivanja NDH i ulaska Nijemaca u Grad te proučavanje čimbenika koji su na takvu atmosferu utjecali. U poglavlju *Efikasnost i kontrola režima* naglasak sam stavila upravo na razmatranje povezanosti razine podrške stanovništva Zagreba te njihove percepcije sposobnosti režimskih institucija u ostvarivanju kontrole nad tim područjem kroz zaštitu građana od pretenzija NOP-a za suverenitetom te uspostavi i održavanju reda, sigurnosti te ekonomske, političke i vojne stabilnosti. Potom sam naglasak stavila na proučavanje faktora „prisile“ u održavanju kontrole u Gradu, odnosno kako su razni oblici i metode režimskog nasilja te politike terora utjecali na razinu podrške i suradnje Zagrepčana. U poglavlju *Ratna svakodnevica: Kolaboracija i otpor* analizirala sam neka ponašanja pojedinaca koja su, premda su se manifestirala kao politička, bila zapravo odraz privatnih motiva, poput želja za ekonomskim dobitkom, zadržavanjem radnog mjesta, ljubavnih i obiteljskih odnosa ili pukim preživljavanjem. Također, taj sam dio rada posvetila razmatranju različitih razina između kolaboracije i otpora te same organizacije NOP-a u Gradu. U posljednjem dijelu rada bavila sam se istraživanjem političke situacije i atmosfere u Zagrebu u posljednjim mjesecima Drugog svjetskog rata, povlačenjem Nijemaca, ustaša te svih kolaboracionističkih snaga te ulazak i prvotnu recepciju jedinica Jugoslavenske armije (JA).

2.3. IZVORI

Za potrebe ovoga rada koristila sam ukupno 63 memoara i sjećanja koje sam uspjela pronaći i prikupiti, a u nastavku ovoga poglavlja spomenula sam ih, uz kratke osvrte na njihove autore. Edmund Glaise von Horstenau, opunomoćeni njemački general u Zagrebu u trećem je svesku svojih memoara *Zapisi iz NDH*, zapisao sjećanja i doživljaje o boravku u Gradu u vrijeme Drugog svjetskog rata, a Eugen Dido Kvaternik, ustaški pukovnik i zapovjednik Ustaške nadzorne službe (UNS) do listopada 1942., isto je napravio u tekstu *Sjećanja i zapažanja: 1925-1945: prilozi za hrvatsku povijest*. Benedikta Zelić-Bučan u vrijeme NDH radila je kao profesorica povijesti u Glini, Sisku i Zagrebu te je bila pripadnica ustaškog pokreta, a svoje je političke simpatije zadržala i nakon rata. Svoja sjećanja o ratnom Zagrebu i povlačenju iz Grada krajem rata Zelić-Bučan je zabilježila u članku „Sjećanja na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske“ objavljenom u časopisu *Marulić* (1991.). Novinar i publicist Matija Kovačić u vrijeme NDH obnašao je funkciju predsjednika Hrvatskog novinarskog društava, savjetnika u Ministarstvu vanjskih poslova, a od listopada 1942. do siječnja 1944. bio je glavni ravnatelj Hrvatskog državnog glavnog ravnateljstva za promidžbu (HDGRP) u Ministarstvu narodne prosvjete, tj. šef državne cenzure u NDH. On je svoje refleksije o tom vremenu

zapisao u radu *Od Radića do Pavelića: Hrvatska u borbi za svoju samostalnost: uspomene jednoga novinara*.

Dragutin Kamber, bio je svećenik i publicist, koji je veći dio rata proveo u Sarajevu, gdje je bio vjeroučitelj u učiteljskoj školi. Godine 1944. seli se u Zagreb nakon preuzimanja dužnosti dušobrižnika I. hrvatske udarne divizije te zamjenika vojnog vikara. U travnju 1945. imenovan je i vojnim vikarom Hrvatskih oružanih snaga, a mjesec dana kasnije zajedno s njima povlačio se prema Austriji. Odmah po završetku rata, Kamber je dospio u Rim gdje je napisao memoare *Slom NDH (Kako sam ga ja prezivio)*, koji su objavljeni u Zagrebu 1993. i 1995. Kao i Kamber, književnik i kulturni djelatnik Vinko Nikolić se također 1945. povlačio prema Austriji, a svoja sjećanja i dojmova posljednjih trenutaka u NDH i gradu Zagrebu zabilježio je u prvoj dnevničko-memoarskoj knjizi *Tragedija se dogodila u svibnju ...: jedna (prva) godina egzila u dnevniku »ratnoga« zarobljenika br. 324.664* prvi put izdane 1984. Nikolić je tijekom NDH, kao pripadnik ustaškog pokreta, obavljao nekoliko značajnih funkcija, koje su se uglavnom odnosile na propagandu. Svećenik Giuseppe Masucci 1941. imenovan je tajnikom izaslanika Svete Stolice kod hrvatskog episkopata, pa je stoga u Zagrebu boravio sve do 1946. Njegove bilješke o tom razdoblju i političkim prilikama u Zagrebu objavljene su u knjizi *Misija u Hrvatskoj: dnevnik od 1. kolovoza 1941. do 28. ožujka 1946.*

Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca nastali su temeljem prijepisa dnevničkih zabilješki zagrebačkog nadbiskupa koji je napravila jugoslavenska Uprava državne sigurnosti tijekom 1950-ih godina, a određeni dijelovi *Dnevničkih zapisa* preuzeti su i iz tjednika *Danas* gdje ih je tijekom 1989. i 1990. objavio povjesničar Ljubo Boban.

Hrvatski slikar Jozo Kljaković u emigraciji je 1952. napisao uglavnom memoarsku prozu *U suvremenom kaosu*, a hrvatski političar Vladko Maček *Memoare* je napisao 1957. Istaknuta medicinska sestra međuratnog razdoblja Kraljevine Jugoslavije Lujza Janović-Wagner, od jeseni 1944. boravila je u Zagrebu pa se njena sjećanja na taj boravak mogu pronaći u *Lujzinom dnevniku*. Ti dnevnički zapisi završavaju uoči Božića 1944., mjesec i pol dana uoči njezine smrti. Epilog o završetku Drugog svjetskog rata napisala je Lujzina kćer Snježana Grković-Janović prema svojim sjećanjima, a u to je vrijeme imala 12 godina. Grković-Janović ujedno je priredila i uredila majčine dnevničke zapise.

Zagrebački pravnik Matija Markulin svoje je djetinjstvo u Zagrebu tijekom Drugog svjetskog rata opisao u autobiografskim ulomcima „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“ za časopis *Hrvatska revija* (2010). Sjećanja Jozefine Žihe, Zagrepčanke srednje klase, čiji je otac Karlo Marchesi imao frizerski salon, prepričao je Aris Angelis u djelu *Život Jozefine Žiha Marchesi*. Isti je autor u knjizi *Ljudi XX. stoljeća* zabilježio sjećanja pravnika i političara Vladimira Velebita te vojnog pilota i pukovnika JNA-a Milivoja Boroša. U djelu *Ljudi XX. stoljeća – od Smirne do Sajgona* Angelis je naveo sjećanja vojnog pilota te kasnijeg profesora i načelnika uprave Ratnog zrakoplovstva i zračne obrane SFRJ Zlatka Rendulića.

Novinar i povjesničar Josip Horvat od 1943. vodio je ratni dnevnik koji je nakon njegove smrti objavljen pod naslovom *Preživjeti u Zagrebu: dnevnik 1943.–1945.* Teatrolog Igor Mrduljaš 1988. objavio je biografiju glumca Dubravka Dujšina *Dubravko*

Dušin: poslovi i dani u kojoj je detaljno opisan i glumčev život u vrijeme NDH. Profesor književnosti i eseijist poljskog podrijetla Aleksandar Flaker svoja sjećanja na ratne godine objavio je u sklopu svoje autobiografije pod nazivom. *Autotopografija I. (1924. – 1946.)*.

Njemačka glumica Tilla Durieux, koja je veći dio Drugog svjetskog rata provela u Zagrebu, svoja je sjećanja objavila u članku „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“ u časopisu *Republika: mjesecnik za književnost, umjetnost i javni život*.

Hrvatski književnik Miroslav Krleža također je vodio dnevnik u tom razdoblju, pa se njegove misli i doživljaji ratnog Zagrebu mogu pronaći u trećem (1933.-1942.) i četvrtom svesku (1943.). Iz online arhive sjećanja *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. godine do danas* koristila sam svjedočanstva Vere Winter, pripadnice učiteljske obitelji, koja je u Zagreb doselila iz Bosne i Hercegovine, Dragice Vajnberger, podrijetlom iz židovske obrtničke obitelji, Siniše Marčića čiji je otac kao inženjer arhitekture radio u Ministarstvu građevinarstva, Zeeva Mila (Vladimir Müller) koji je pripadao dobrostojećoj zagrebačkoj židovskoj obitelji.⁴¹ Također sam iz iste online arhive koristila i intervjuje sa Slavicom Kanić Detelić koja je u Zagrebu živjela u vrlo skromnim uvjetima s dvije tete, Slavka Komara, poznatog skojevca i pravnika, te Vladimira Bobinca, rođenog Zagrepčanina koji se početkom rata opredijelio za antifašizam i postao skojevac.

Hrvatski glumac, redatelj i scenarist Vjekoslav Afrić svoja je sjećanja o ratnom Zagrebu zapisao u knjizi *U danima odluka i dilema*, a književnica, novinarka i članica KPJ Slava Ogrizović u djelu *Zagreb se bori*. Ivan Šibl, pripadnik Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), politički komesar X. Zagrebačkog korpusa, te u poslijeratnoj Jugoslaviji istaknuti kulturni djelatnik i političar, svoja je sjećanja o ilegalnom djelovanju u Zagrebu tijekom 1941. zapisao u knjizi *Sjećanja 1: Iz prijeratnog i ilegalnog Zagreba*, a ulazak svog korpusa u Gad Šibl je opisao u *Sjećanja 2: Ratni dnevnik*. Uz Šibla, koristila sam zapise još dvojice boraca X. Zagrebačkog korpusa o dojmovima ulaska u Zagreb i prvotnog prihvata građana. Sjećanje Ota Žunka „Završetak rata“ objavljeno je u djelu *Zagrebački partizanski odred: zbornik dokumenata i sjećanja*, a Martina Berte, „Kako sam doživio svečani ulazak 32. divizije u oslobođeni Zagreb“ u knjizi *32. divizija NOV Jugoslavije*.

Za potrebe ovoga rada također sam koristila četiri sveska zbornika sjećanja *Zagreb 1941.–1945.*, od kojih sam se u većoj mjeri u ostatku rada služila sljedećim svjedočanstvima: „U okupiranom Zagrebu“, liječnika, komunista i političara Pavle Gregorića; „Do viđenja grade“, ekonomista, komunista i političara Dušana Čalića; „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, krojača, sindikalista i komunista Ivana Božičevića, „Najšira podrška građana“ i „Zagreb 1942.“, komunista, političara i državnog službenika SFRJ Lutve Ahmetovića; „Akcije II. Rajonskog komiteta“, komunista i tvorničkog radnika Blaža Mesarića;

⁴¹ „Milo, Zeev (Müller, Vladimir)“, Židovski biografski leksikon <https://zbl.lzmk.hr/?p=1318> (posjet 28.9.2022)

„Zadaci su bili opasni“, limara i komunista Stjepana Pukleka; „Partijska organizacija željezničara“, komunista i željezničara Franje Culjaka; „Podjela nije uspjela“, skojevca Nikole Kožula; „U okupiranom Zagrebu“, komunistkinje i bankovne činovnice Vere Jurić; „Ilegalci u uniformama željezničara“, komunista Ferde Udiera; „Četiri mjeseca u okupiranom Zagrebu“, komunista Nikole Rubčića; „Komunisti u Zagrebačkom elektro- ničkom tramvaju“, komunista Živka Kovačevića; „Industrijski rajon komunista“, Marka Belinića; „Neustrašivi željezničari“, komunista i general-majora SFRJ Šukrije Bijedića; „Moj rad u željezničarskoj radionici“, hrvatskog povjesničara Ivana Očaka; „Obavljala sam zadatke Partije“, odgajateljice Marije Magjer Inke; „Mala redakcija u Zagrebu“, novinara Mahmuda Konjhodžića; „Nazor i Kovačić odlaze u partizane“, kipara Antuna Augustinčića; „Zagreb 1943.“ i „Ilegalni partijski rad u Zagrebu“, učiteljice i komunistkinje Lepe Perović; „Moj odlazak u Zagreb“, komunista Perice Dozeta; „Rad organizacije SKOJ-a“, komunista, obavještajca i političara Republike Hrvatske Josipa Manolića; „Rad na Sveučilištu“, skojevke Fumice Fedel-Sedmak; „Kao instruktor povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu“, komunistkinje Živke Bibanović-Nemčić; „Tajna radio stanica na Trešnjevcu“, radiotelegrafistkinje NOP-a Ljerke Kirac-Dulčić; „Od Agitpropa do Rajonskog obavještajnog centra“, učiteljice te kasnije osobne tajnice Mike Špiljka i direktorice jedne osnovne škole Zene Kalodere.

Iz drugog sveska *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941.-1945.: Zbornik povijesnih pregleda i sjećanja* koristila sam u većoj mjeri svjedočanstvo Andreja Lušićića „Picek Rojžica.“

Za potrebe ovoga rada koristila sam dokumente, proglose, oglase i naredbe objavljene u *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. Od arhivske građe iz Hrvatskog državnog arhiva (HDA) koristila sam dokumente i izvještaje o uhićenjima Ministarstva unutarnjih poslova NDH, Ustaške nadzorne službe i Glavnog ravnateljstva za promidžbu pri Predsjedništvu Vlade Nezavisne države Hrvatske, prijave i dokumente jugoslavenske Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, dokumente i izvještaje Gradskog komiteta Saveza komunista Hrvatske Zagreb te zabilješke novinara Nikole Smolčića o tom razdoblju Drugog svjetskog rata u Zagrebu. Iz online registra arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske *Arhineta* koristila sam javno dostupne dokumente *Projekta Dotršćina* o odmazdama tijekom siječnja i veljače 1945. Nadalje, od arhivske građe iz Državnog arhiva u Zagrebu koristila sam osobni fond novinara i političara Ivana Peršića.

3. PRILIKE U HRVATSKOJ I ZAGREBU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

3.1. GOSPODARSTVO

Kraljevina Jugoslavija prema gospodarskoj je strukturi bila agrarna zemlja, a prema popisu stanovništva iz 1931. samo je u Savskoj banovini od poljoprivrede živjelo 75,3 posto stanovništva, dok je u Primorskoj 83,5 posto.⁴² Međutim, prevelika usitnjenost obradivih površina, nedovoljna tehnička opremljenost te nedostatna uporaba umjetnih gnojiva onemogućili su daljnji razvoj poljoprivrede koja je predstavljala temelj jugoslavenskog gospodarstva.⁴³ Početkom 1930-ih zbog povećane proizvodnje poljoprivrednih proizvoda u SAD-u, Kanadi i Argentini, na svjetskom tržištu dolazi do drastičnog pada cijena što je u jugoslavenskoj privredi pokrenulo lančanu reakciju s katastrofalnim posljedicama. Takva je situacija dodatno pogoršana okolnostima svjetske ekonomske krize nakon pada newyorške burze 1929. godine. Kriza se uskoro iz poljoprivrednog sektora prelila u industriju. Seljaci su izgubili svoju kupovnu moć te su zbog inflacije za isti industrijski proizvod morali platiti dvostruko ili trostruko više. Isto je vrijedilo i za dugove u banci. Mnoge su banke postale nelikvidne, a među njima je bila Prva hrvatska štedionica. Ekonomska je situacija dodatno pogoršana rasprostranjrenom korupcijom u svim strukturama režima te nesuvlism investicijskom politikom jugoslavenskih vlasti, pa je u razdoblju od 1929. do 1938. u razvoju srpske industrije uloženo 44 posto, u Bosnu i Hercegovinu 11 posto, Crnu Goru 11 posto, Makedoniju 7 posto, Hrvatsku 7 posto, a u Sloveniju 10 posto.⁴⁴ Nadalje, do 1929. Zagreb je bio glavno središte bankarskog poslovanja u zemlji, no od tada državnim se intervencijama nastojalo postići da to postane Beograd kao glavni grad. Centralizacija koja je provođena u politici, provođena je i u ekonomiji. Nakon finansijskog sloma početkom 1930-ih privatno je bankarstvo u Zagrebu i ostatku Hrvatske postalo sve zavisnije o državnoj pomoći ili o kreditnim zavodima u Beogradu koje je država favorizirala.⁴⁵

Osim svjetske ekonomske krize i pada cijena poljoprivrednih proizvoda, sredinom 1930-ih nezapamćena suša uzrokovala je veliku glad u Lici, Hrvatskom Primorju, Dalmaciji i Hercegovini, što je dodatno ubrzalo proces pauperizacije sela, a prema jednoj

42 Željko Karaula, Mačekova vojska: Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji (Zagreb: Despot Infinitus, 2015), 31.

43 Hrvoje Matković, Povijest Jugoslavije: 1918. – 1991. – 2003., 2 izd (Zagreb: Naklada Pavičić, 2003), 137 – 138.

44 Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, sv. 1. (Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1961), 239 – 243; Matković, Povijest Jugoslavije, 143 – 145.

45 Matković, Povijest Jugoslavije, 148.

anketi iz 1939. godine 66 od 99 kotareva u Banovini Hrvatskoj nije imalo dovoljno hrane za prehranu stanovništva. Mnogi su odlazili u gradove, posebice Zagreb jer je on bio ekonomsko i financijsko središte Hrvatske. U gradu i njegovoј okolini bila je smještena većina industrije te je vrijednost njihove proizvodnje činila 58 posto sveukupne industrijske proizvodnje u Banovini Hrvatskoj.⁴⁶ Početkom desetljeća Zagreb je tako imao svega 185 381 stanovnika, a pred Drugi svjetski rat oko 250-260 000 stanovnika.⁴⁷ Nadalje, čak 44 posto stanovništva Zagreba činile su radničke obitelji, odnosno 56 000 građana bilo je zaposleno kao radnici u industrijskim pogonima i drugim poduzećima te kao uredska i kućna posluga. Međutim, zbog povećanja broja stanovnika rasla je i nezaposlenost u gradu pa je istodobno dolazilo i do obrnutog procesa, odnosno povratku na selo.⁴⁸ Osim nezaposlenosti velik su problem za radničku klasu predstavljale niske nadnice koje uglavnom nisu bile dostatne za pokrivanje minimuma troškova potrebnih za život, napose onih radnika s obiteljima. Prosječna dnevna nadnica 1936. u Kraljevni Jugoslaviji iznosila je 21,67 dinara, a u Zagrebu 22,85 dinara. Nadalje, premda je *Zakonom o zaštiti radnika* (1922.) jugoslavenskim radnicima zajamčeno pravo na osmosatni radni dan, pravo na slobodu udruživanja te biranja radničkih povjerenika, u praksi su ta prava često zanemarena i kršena. S time povezano, tijekom 1930-ih radno vrijeme u većini industrijskih građana povećalo se bez naknade za prekovremeni rad, a niske nadnice gotovo su onemogućile plaćanje sindikalne članarine.⁴⁹ Okolnosti u kojima je živjela radnička klasa dovele su do zamaha štrajkaškog pokreta u svim industrijskim granama tijekom 1930-tih pa je tako od 1933. do 1939. u Zagrebu održano 150 štrajkova i tarifnih pokreta, a oko 75 posto njih predvodili su komunisti iz sindikata.⁵⁰

3.2. POLITIKA

Početkom 1930-ih osim ekonomске krize Kraljevinu Jugoslaviju razdirale su političke, klasne i etničke napetosti. Uvođenjem šestojanuarske diktature dodatno je učvršćen centralizam i jugoslavenski unitarizam pa je u skladu s time zemlja podijeljena na banovine, bez ikakvog obzira na povjesne i nacionalne pokrajine te njihove granice. Pritom se vodilo računa da u što više banovina prevlada srpsko stanovništvo. Narodna je skupština raspушtena, a sve stranke, organizacije, društva i zborovi s nacionalnim, vjerskim ili regionalnim obilježjima zabranjivani su, te je uvedena stroga cenzura.⁵¹ Ubrzo nakon proglašenja diktature režim je krenuo s uhićenjima opozicijskih političara pa je tako nakratko zatvoren i vođa Hrvatske seljačke stranke (HSS) Vladko Maček. Ti-

46 Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.* (Zagreb: Europress Holding, Novi Liber, 2008), 115. – 120.

47 Ivo Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945.* (Zagreb: Novi liber, 2011), 12.

48 Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 115. – 119.

49 Bosiljka Janjatović, "Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933 – 1936. s obzirom na politiku KPJ", *Časopis za suvremenu povijest* 1/ 1-2 (1969): 11. – 19.

50 Narcisa Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u* (Zagreb, Globus 1980), 32.

51 Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 102 – 108.

jemom 1929. i 1930. Sud za zaštitu države vodio je 36 parnica protiv 357 komunista, od kojih su mnogi i ubijeni. Također su jugoslavenske vlasti velik dio protivnika uhodile, a u veljači 1931. izvršen je atentat na dr. Milana Šufflaya. Zbog takva stanja u zemlji Maček je u intervjuu za francuski list *Le Petit Parisien* 1933. rekao kako nakon više od 10 godina u istoj državi Srbi i Hrvati žive u „dva različita svijeta“ te je pojasnio da pod time misli da bi ta dva naroda trebala biti što više odvojena.⁵² Nakon atentata na kralja Aleksandra Karadorđevića u Marseilleu, kojeg su organizirali *Unutarnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO)* i pripadnici ustaškog pokreta, nadajući se raspadu Jugoslavije, napetost i nepovjerenje između raznih političkih, etničkih i klasnih grupacija u zemlji dodatno je poraslo.⁵³

S obzirom na to da je u međuratnom razdoblju Zagreb bio središtem političkih stranaka, a time i društveno-političkih događanja te zbivanja na području Hrvatske, u povodu Mačekova rođendana u srpnju 1935. u Gradu su održane razne manifestacije, ali je situacija eskalirala kada su četnici počeli povicima provocirati hrvatske omladince.⁵⁴ Okupljeno mnoštvo potom je krenulo na te četnike koji su se sklonili u dvorište kina Capitol od kuda ih je uskoro odvezla policija. Međutim, mnoštvo se nije smirilo te je nastavilo gađati ciglama i kamenjem zgradu koja nije imala izvješenu hrvatsku zastavu, sve dok zastava nije postavljena. Prema Stanku Dvoržaku, koji je kao mladi student filozofije svjedočio tim događajima, došlo je i do komešanja pred zgradom Srpske pravoslavne općine u Bogovićevoj ulici, ali su policija i omladinci uvjerili mnoštvo da se razide.⁵⁵ Slično je raspoloženje vladalo i u ostatku Hrvatske pa su pred izbore za Narodnu skupštinu 1935. mnogi seljaci smatrali da će Hrvatska nakon izbora čak postati neovisna, a u nekim se mjestima otvoreno govorilo da će Maček preuzeti vlast.⁵⁶ Takva su nadanja bila inicirana brutalnim postupcima žandarmerije, policije i četničkih grupacija prema stanovništvu. Početkom 1936. došlo je do sukoba između seljaštva i žandara u Garešnici, Livnu i Imotskom gdje je bilo i žrtava, a 9. travnja u selu Trnovcu nedaleko Gospića četnik Stevo Pejnović ubio je zastupnika HSS-a Karla Brklačića.⁵⁷ Samo pet dana kasnije nekoliko članova omladine Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ) uputilo se pješice iz Podsuseda (kod Zagreba) preko sela Rakitje prema dvoru Kerestinec, gdje su trebali održati sastanak sa zastupnikom JRZ-a Antunom Mihalovićem. Neki su seljaci, pristaše HSS-a iz Rakitja, među tom skupinom omladinaca prepoznali pripadnike četničkih organizacija. Ti su četnici seljake provocirali povicima: „Gdje su ti mačekovci da ih pobijemo“ i „Živio Stojadinović, dolje Maček!“ Seljaci, njih oko 2 000, potom su krenuli za omladincima pred Kerestinec, provalili u dvorac te ubili šest četnika, a jednog

⁵² Sabrina P. Ramet, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimacije: 1918. - 2005.*, prev. Vesna Rac-ković i Mirjana Valent (Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2009), 122 – 124., 128. – 130.

⁵³ Ramet, *Tri Jugoslavije*, 135.

⁵⁴ Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945.*, 11; Stanko Dvoržak, *Studenski dani: odabrane strane iz dnevnika 1933. – 1937.* (Zagreb: Studentski list, 1970), 56. – 57.

⁵⁵ Dvoržak, *Studenski dani: odabrane strane iz dnevnika 1933. – 1937.*, 56. – 57.

⁵⁶ Ramet, *Tri Jugoslavije*, 129., 135 – 138.

⁵⁷ Karaula, *Mačekova vojska*, 85. – 89.

teže ozlijedili.⁵⁸ U listopadu 1937. u Senju je jedan žandar s kamiona koji je prevozio izletnike navodno čuo proturežimske povike te je ispalio metak da zaustavi kamion kako bi te izletnike legitimirao. Međutim, na taj ispaljen hitac zapucali su i ostali žandari te je pritom ubijeno sedam izletnika.⁵⁹

Nezadovoljstvo jugoslavenskim režimom u Hrvatskoj također je iskazano na izborima za Narodnu skupštinu 1938. U Primorskoj je banovini za Mačekovu listu glasalo 78,8 posto glasača, a u Savskoj banovini 82,5 posto. Osim proturežimske atmosfere, ti su rezultati pokazali da se Mačekov HSS pretvorio u velik i heterogen hrvatski nacionalni pokret. Uskoro je postalo jasno da je rješavanje hrvatskog pitanja apsolutna nužda, na što su ukazivale i vanjskopolitičke okolnosti.⁶⁰ Naime, kada je Treći Reich *Anschlussom* zauzeo Austriju, a Italija 1939. osvojila Albaniju, dvije fašističke zemlje, koje su evidentno vodile čvrstu i dalekosežnu imperijalističku politiku, dospjele su na jugoslavenske granice. Također, kapitulacija zapadnih sila na konferenciji u Münchenu pred Hitlerovim zahtjevom za Sudetima bila je jasan signal svim istočnoeuropskim zemljama da više ne mogu računati na Francusku i Veliku Britaniju.⁶¹ U takvim je okolnostima 26. kolovoza 1939. sklopljen sporazum Cvetković-Maček te je odmah izazvao burne političke reakcije u cijeloj Kraljevini. U Hrvatskoj je, samo dan nakon objave Sporazuma, Maček na sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva istaknuo da je hrvatsko pitanje tim ugovorom tek djelomično riješeno, no unatoč tome nacionalistički su krugovi u Hrvatskoj, što je uključivalo mnoge unutar samog HSS-a, držali da su Hrvati Sporazumom dobili premalo te da je Maček ustuknuo pred Beogradom.⁶² Ustaše su prema svom programu kategorički odbacivali svaku ideju rješavanja hrvatskog pitanja u sklopu Jugoslavije, a KPJ je taj sporazum označila kao kompromis hrvatske i srpske buržoazije te je osudila ograničenost samo na hrvatski problem.⁶³

Sporazumom Cvetković-Maček uspostavljena je Banovina Hrvatska te nova vlada koja se odmah po svom osnutku počela koristiti represivnim metodama u obračunu s političkim protivnicima pokušavajući tako stabilizirati svoju vlast i stanje u zemlji, pa je tako progon komunista nastavljen i pojačan, a nekoliko je puta tijekom jeseni 1939. poluvojna organizacija HSS-a, Hrvatska seljačka zaštita (HSZ), zajedno s policijom intervenirala na Sveučilištu, hapšenjem ljevičarskih i nacionalističkih studenata. Oštrim je mjerama banska uprava istupila protiv radništva koje je pokušala okupiti u sindikatu Hrvatski radnički savez (HRS).⁶⁴ Napetu situaciju između vlasti i radnika u cijeloj je Jugoslaviji dodatno pogoršalo poskupljenje mnogih životnih potrepština te produživanje radnog vremena u tvornicama i poduzećima. Protiv takvog se stanja od jeseni

58 Karaula, Mačekova vojska, 90; Vladko Maček, Memoari, 2. izd., prir. Boris Urbić (Zagreb: Dom i svijet, 2003), 175.

59 Čulinović, Jugoslavija između dva rata, sv. 2., 110 – 111.

60 Ramet, Tri Jugoslavije, 151. – 152.

61 Čulinović, Jugoslavija između dva rata, sv. 2., 174 – 175.

62 Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 191. – 192.

63 Karaula, Mačekova vojska, 214.

64 Čulinović, Jugoslavija između dva rata, sv. 2., 156. – 157.

1939. prosvjedovalo diljem zemlje, a 3. prosinca u Zagrebu su izbile demonstracije na kojima se okupilo oko 15 000 radnika i građana. Na tim su se demonstracijama mogli čuti povici protiv „politike izgladnjivanja“ i zahtjevi za istinskom demokracijom. Veći prosvjedi također su se održali u Beogradu i Splitu.⁶⁵ Značajniju akciju protiv ustaškog pokreta banska je uprava pokrenula tek nakon veljače 1940. kada su ustaše organizirale postavljanje bombi u nekoliko javnih telefonskih govornica te paklenog stroja u zgradи Sudbenog stola. Nakon tog napada uhićeno je 50 ustaša, među njima i Mile Budak, a njegov časopis *Hrvatski narod* zabranjen je te je banska vlast blokirala nastojanja za pokretanjem novih listova.⁶⁶

Kada je uskoro došlo do izbijanja Drugog svjetskog rata, Beograd je proglašio neutralnost, a tu je politiku u potpunosti podržavao i Maček u nadi da će se tako izbjegći dodatna destabilizacija zemlje. Maček u memoarima spominje kako je jedne nedelje u srpnju 1940. automobilom obišao nekoliko kotareva u zagrebačkoj okolici u kojima je vladalo antiratno raspoloženje.⁶⁷ Međutim, potpuni slom Francuske, koji se dogodio netom prije Mačekovog obilaska zagrebačke okolice, sve veća ekomska povezanost s Njemačkom, a napose činjenica da je do ožujka 1941. Kraljevina Jugoslavija u potpunosti bila okružena članicama Trojnog pakta ponukali su i sam Beograd na potpisivanje Trojnog pakta 25. ožujaka 1941.⁶⁸ U Beogradu i većim gradovima Srbije potom su izbile demonstracije koje su djelomično bile spontane, a djelomično su ih potaknuli Britanci i komunisti. Prosvjednici su tijekom demonstracija uzvikivali: „Bolje rat nego pakt.“ U Banovini Hrvatskoj prosvjeda gotovo da ni nije bilo te su ih tek ponegdje organizirali komunisti (Split, Karlovac, Slavonski Brod, Sušak).⁶⁹ Također, kao reakciju na potpisivanje Trojnog pakta grupa oficira pod vodstvom generala Dušana Simovića 27. ožujka izvršila je državni udar uz pomoć britanskih obavještajaca. Simovićeva vlasta nije istupila iz pakta, no bilo je jasno da je suprotstavljena politici Trećeg Reicha i Italije te da Simović ima podršku savezničkih tajnih službi. Zbog nepovjerenja u novu vladu te straha da bi opstanak nestabilne i krizom razorenog Kraljevine Jugoslavije mogao omesti njegov plan napada na SSSR, Hitler je donio odluku o razbijanju te zemlje, pritom imajući na umu uspostavu njemu lojalne Hrvatske po mogućnosti pod vodstvom Mačeka, koji je u tom trenutku uživao najveću podršku među hrvatskim stanovništvom. Međutim, Maček je odbio takvu Hitlerovu ponudu pa su se Nijemci nakon toga u potpunosti koncentrirali na pripadnike ustaškog pokreta, koji su do tada bili „igrači“ talijanskog fašističkog vode Benita Mussolinija.⁷⁰

65 Ibid 157., 176.

66 Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941 - 1945. (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber: Školska knjiga, 1978), 50. – 52.

67 Vladko Maček, Memoari, 204 – 205.

68 Ramet, Tri Jugoslavije, 156 – 7.

69 Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 206.

70 Tena Banjeglav, Kristina Dilica i Alice Straniero, Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju: Vodič po Zagrebu u Drugom svjetskom ratu (Zagreb: Documenta, 2021), 19. – 20.

3.3. HRVATSKA SELJAČKA STRANKA

Nakon izbora za Narodnu skupštinu 1935. vođa Hrvatske seljačke stranke Vladko Maček odlučio se na suradnju sa srpskim oporbenim predstavnicima te postaje uvjeren da se hrvatsko pitanje može riješiti samo u dogovoru s Dvorom, odnosno knezom Pavlom. U takvim okolnostima dolazi do obnavljanja stranačke organizacije i njezinog proširivanja. U tom trenutku HSS-u se priključuju pripadnici različitih političkih skupina, a među njima i ustaše, klerikalni elementi, ali i komunisti. Desnim političkim strujama bila je zajednička tendencija rješavanja hrvatskog pitanja, iako su se u pogledu načina, strategije i programa uvelike razlikovali. Tako je HSS sve više gubio svoju nekadašnju stranačku fisionomiju, no istovremeno se pretvorio u vrlo široki i heterogen hrvatski nacionalni pokret. Različite političke struje unutar tog pokreta došle su do izražaja u vrijeme Banovine Hrvatske, ali još više tijekom travanjskog rata i proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (NDH).⁷¹

U skladu s obnavljanjem i jačanjem stranačke organizacije, do proljeća 1935. formirana je Hrvatska seljačka zaštita (HSZ) kako bi se odgovorilo na nasilje policije i četnika u Zagrebačkoj županiji uoči izbora za Narodnu skupštinu, a uskoro su ogranci te organizacije osnivani diljem zemlje. Zaštitari su se, osim s četnicima i žandarima, obračunavalii s komunistima.⁷² Odredi HSZ-a tako su se pokazali efikasnima u gušenju radničkih štrajkova koje su potaknuli komunisti. Nakon dolaska HSS-a na vlast u Banovini Hrvatskoj represija nad radnicima i komunistima je pojačana pa su postrojbe HSZ-a na selu provodile masovne racije i premetačine u potrazi za komunističkim materijalima.⁷³ HSS-ovi su zaštitari djelomično bili i naoružani, a od 1939. HSZ je imao i Obavještajni odjel. Početkom 1941. ta je stranačka organizacija imala oko 200 000 članova.⁷⁴

Istovremeno s formiranjem Zaštite, HSS obnavlja i rad Seljačke slove koja je trebala unaprijediti kulturno-prosvjetno obrazovanje seljaštva.⁷⁵ Maček u memoarima tako navodi kako je Seljačka sloga organizirala tečajeve opismenjavanja, tkanja, učenje starih narodnih pjesama i smotre te ističe da su na manifestacije počeli dolaziti i pripadnici građanstva.⁷⁶ Seljačka sloga 1939. imala je oko 1 100 podružnica s oko 45 000 članova. U drugoj polovici 1930-ih, uz podružnice Seljačke slove, osnivaju se tzv. „Sudovi dobrih i poštenih ljudi“ koji su trebali rješavati sporove između seljaka bez dugotrajnih i skupih sudskih procesa, a za provođenje odluka tih sudova bili su zaduženi odredi HSZ-a. Prema nekim podatcima samo 1939. ti su sudovi rješili 12 000 sporova, ali su pritom mnoge presude bila protivne službenim sudskim odlukama. Gospodarska sloga osnovana je 1935., a četiri godine kasnije imala je 185 000 članova.⁷⁷ Temeljna funkcija te organiza-

⁷¹ Hrvoje Matković, Povijest Hrvatske seljačke stranke (Zagreb: Naklada Pavičić, 1999), 367; Karaula, Mačekova vojska, 329.

⁷² Ramet, Tri Jugoslavije, 147. – 148.

⁷³ Karaula, Mačekova vojska, 330. – 335.

⁷⁴ Ibid 188. – 189., 196.

⁷⁵ Jelić-Butić, Hrvatska seljačka stranka, 14.

⁷⁶ Maček, Memoari, 169. – 171.

⁷⁷ Karaula, Mačekova vojska, 33. – 34., 215. – 217.

cije bila je ekonomsko pomaganje i organiziranje hrvatskog seljaštva. Prema Mačeku ta se organizacija istakla pomažući dalmatinskim krajevima prilikom hiperprodukcije vina, te spuštanjem cijena kukuruza u Hercegovini.⁷⁸

Kako bi ojačao svoje položaje među radničkom klasom u gradovima te suzbio utjecaj Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ), koji je bio pod utjecajem komunista, HSS je formirao Hrvatski radnički savez (HRS). Nadalje, nakon formiranja Banovine Hrvatske, rad URSSJ je zabranjen, a HRS je trebao postati jedinstveni predstavnik radničkih interesa u pregovorima s kapitalistima i poslodavcima s kojima su se trebala pronalaziti rješenja radi sprečavanja klasne borbe. Međutim, Jelić-Butić napoljne da do monopolizacije sindikalnog pokreta nije uspjelo doći zbog jakih utjecaja URSSJ-a i loših iskustava radnika s HRS-om tijekom štrajkaških pokreta.⁷⁹ S druge strane, Željko Karaula ističe da je do 1941. HRS, zbog svog privilegiranog položaja, prodrio u sva područja Hrvatske, a iste je godine prema izvještajima ta organizacija imala oko 180 000 članova.⁸⁰

Takoder, važnu ulogu u širenju HSS-ova utjecaja odigralo je formiranje Mačekovog kulta ličnosti koji je dobivao na snazi nakon svakog Mačekovog hapšenja. Vođa HSS-a u tom je kontekstu postao mučenik i spasitelj hrvatskog naroda te personifikacija dugogodišnje borbe i patnje za slobodu pa su se proslave Mačekova rođendana pretvarale u nacionalne manifestacije. Međutim, nakon uspostave Banovine Hrvatske kult je stagnirao što je posljedica ostvarenja ključnog stranačkog političkog cilja te izraženije stranačke diferencijacije, koja je bila popraćena raširenim nezadovoljstvom.⁸¹ To se dijelom dešavalo zbog vanjsko-političkih čimbenika i vlade u Beogradu, te se vodstvo HSS-a i hrvatskog nacionalnog pokreta na čelu Banovine Hrvatske pokazalo nesposobnim ispuniti obećanja dana seljaštvu te riješiti krucijalne egzistencijalne poteškoće seljaka i radnika. Socijalna baza stranke tako se suzila te se HSS sve više oslanjao na bogatije slojeve građanstva i seljaštva, obrtnike, trgovce, klerikalne krugove i nacionalne elemente. Tako su paralelno s jačanjem socijalnih nemira, jačali i desni te nacionalistički elementi u redovima stranke, državnih struktura i HSZ-a.⁸²

3.4. USTAŠKI POKRET

Ustaška se ideologija razvijala postupno u vrijeme Kraljevine Jugoslavije te su je oblikovale političke okolnosti u zemlji s obzirom na hrvatsko nacionalno pitanje te ponašanje režima i hrvatske opozicije. Prve klice ustaške ideologije mogu se pronaći u politici Čiste stranke prava (ČSP), odnosno kasnije Hrvatske stranke prava (HSP), čiji se pripad-

78 Fikreta Jelić-Butić, Hrvatska seljačka stranka (Zagreb: Globus, 1983), 14; Maček, Memoari, 169. – 170

79 Jelić-Butić, Hrvatska seljačka stranka, 14, 37. – 39.

80 Karaula, Mačekova vojska, 35.

81 Karaula, Mačekova vojska, 179. – 182.

82 Ibid 406. – 407.

nici nazivaju frankovci po dugogodišnjem vodi ČSP-a Josipu Franku.⁸³ Kao najaktivniji predstavnik frankovaca u drugoj polovici 1920-ih istaknuo se odvjetnik Ante Pavelić te je u nizu članaka i govora propagirao velikohrvatski separatizam kao rješenje hrvatskog pitanja. Pavelić su podržavali i pripadnici Saveza hrvatske pravaške republikanske organizacije (SHPRO), koja je u Zagrebu okupila najradikalnije elemente hrvatske nacionalističke omladine, a ubrzo je osnovana i organizacija Hrvatski domobran, kojoj je temeljna zadaća bila svim sredstvima raditi na „uspostavi posve samostalne i nezavisne Države Hrvatske na cijelom hrvatskom narodnom i povijesnom području.“ Na Sveučilištu u Zagrebu frankovci su bili organizirani u društima Kvaternik, Hrvatska mladica i Hrvatsko akademsko potporno društvo (HAPD), dok su se pripadnici iz radničke omladine organizirali u Pravaškoj radničkoj mладеžи.⁸⁴ Nakon proglašenja šestojanuarske diktature Pavelić je napustio Kraljevinu Jugoslaviju. Prvo je otišao u Beč, pa u Mađarsku, a potom u Sofiju gdje je dogovorio suradnju s VMRO-om. Na koncu je otplovio u Italiju, gdje je počeo djelovati pod zaštitom tajne policije Ettore Contija.⁸⁵

Ustaša-hrvatska revolucionarna organizacija osnovana je 1930., a u *Ustavu* (1932.) i *Načelima hrvatskog ustaškog pokreta* istaknuto je da organizacija „ima zadaću da oružanim ustankom (revolucijom) oslobođi ispod tuđinskog jarma Hrvatsku.“⁸⁶ Nakon toga predviđeno je stvaranje hrvatske države na temelju povijesnog prava hrvatskog naroda.⁸⁷ Ta je država prema ustaškom tumačenju nezamisliva bez teritorija Bosne i Hercegovine, Sandžaka, Srijema i Bačke.⁸⁸ Nadalje, ustaše su seljaštvo postavile kao „temelj i izvor svakog života“, pa je prema tome ono nosilac državne vlasti te se u 13. točki *Načela* kaže: „Tko u Hrvatskoj ne potiče iz seljačke obitelji, u devedeset i devet slučajeva od stotine nije hrvatskog podrijetla, ni krvi, već je doseljeni stranac.“⁸⁹ Stranci, prema toj ustaškoj koncepciji, nisu dobrodošli u NDH te ne bi imali pravo odlučivanja. U *Ustaši-vjesniku hrvatskih revolucionara* pod naslovom „Treba klati“ ističe se kako sve što „pije krv“ hrvatskog naroda treba poklati.⁹⁰ U Pavelićevu spisu *Hrvatsko pitanje* (*Die Kroatische Frage*, 1936.) ustaški je pokret podržao novi europski poredak te se rješavanje hrvatskog pitanja postavilo u okvire njemačke revizionističke politike spram odredbi Versajskih ugovora.⁹¹ Nadalje, u knjizi *Strahote zabluda. Komunizam i boljševizam u Rusiji i svijetu* (*Errori e Orrori. Comunismo e bolscevismo in Russia e nel mondo*, 1939.) Pavelić tvrdi da je komunizam nastrana i neprirodna ideologija koja uzneniruje svijet, a od te nastranosti svijet može spasiti jedino fašizam koji nije „antiteza demokraciji, kako se to obično krivo tvrdi, nego je njezin na-

83 Jaroslav Šidak, *Povijest hrvatskog naroda 1860. – 1914.* (Zagreb: Školska knjiga, 1968), 146. – 148.

84 Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 13 – 17.

85 Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 143.

86 Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941. godine* (Zagreb: Školska knjiga, 2006), 114. – 115.

87 Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 22.

88 Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 147.

89 Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 127- 129.

90 Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 145 – 147.

91 Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 24.

sljednik kao antiteza komunizma, odnosno boljševizma.“ U oba djela, *Hrvatsko pitanje* i *Strahote zablude*, Pavelić je iznio nekoliko antisemitskih konstatacija.⁹²

Početkom 1937. u Italiji se nalazilo 510 ustaša od kojih je oko 68 posto bilo seljačkog podrijetla, 15 posto su činili radnici, a mornari, studenti, trgovci, oficiri, novinari i ostali 16 posto. Mnogi pripadnici pokreta bili su nepismeni te su tek u ustaškim logorima na Liparima i u južnotalijanskim gradovima stekli osnovno obrazovanje. U Mađarskoj se istovremeno nalazilo između 300 i 400 ustaša. Velik dio aktivnosti u ustaškim je logorima činila vojna obuka koja je pripadnike pokreta trebala pripremiti za terorističke aktivnosti.⁹³ S tim u vezi, već 1932. ustaše su pokrenule tzv. Velebitski ustanački „protiv srpske diktature“. Nekoliko je članova pokreta iz Italije uz pomoć nekoliko lokalnih pristaša napalo žandarmerijsku stanicu u ličkom selu Brušani pri čemu je poginuo jedan od napadača. Iako ova akcija nije naišla na veći odaziv, manji broj ličkih seljaka priključio se ustaškim ustanicima, zbog čega je odgovor režima bio brutalan. Na ličko su područje dovedeni žandari iz Srbije koji su započeli val masovnih uhićenja seljaka.⁹⁴ U zatvoru se ubrzo našlo 150 ličkih seljaka koji su pri ispitivanju prebijani i mučeni. Taj je događaj pokazao da je nezadovoljstvo među hrvatskim seljacima toliko da su neki bili spremni posegnuti za radikalnim rješenjima.⁹⁵

Nakon Velebitskog ustanka i atentata na kralja Aleksandra Karadordjevića 1934. ustaše se fokusiraju na propagandnu djelatnost u zemlji, uključivanju u hrvatski nacionalni pokret te infiltraciji u društva i institucije. Takve su akcije olakšane sporazumom Italije i Kraljevine Jugoslavije 1937. Tim ugovorom obje su se zemlje obvezale suzbiti sve djelatnosti na svojem teritoriju usmjerene protiv druge potpisnice, a ustašama je dozvoljen povratak u Jugoslaviju. U Jugoslaviju je potom pristiglo oko 260 ustaških emigranata, nakon čega se ponovno aktivira njihova djelatnost na sveučilištima i u katoličkim organizacijama (Križari, Domagoj), a u travnju 1937. frankovci su ubili antifašističkog studenta Krstu Ljubičića.⁹⁶ U jesen 1939. nacionalistički nastrojeni studenti u jednom su proglašu uskratili povjerenje Mačeku zbog sklapanja sporazuma s Beogradom. Pritom su istaknuli borbu hrvatskog naroda za nezavisnu državu te su iznijeli zahtjev za kroatizacijom Sveučilišta, a nakon intervencije HSZ-a i policije nekoliko je studenata uhićeno. Nakon tih hapšenja došlo je do nereda u kojima je uz povike „Pavelić, ustaše, dolje Jugoslavija“ razbijena redakcija jugoslavenskog lista *Novosti*, židovska kavana Corso te trgovina oružja Kočonda.⁹⁷ Osim toga, ustaše su u sklopu svojih aktivnosti dijelile propagandne letke, posjećivale grob Ante Starčevića u Šestinama, te su održavale komemoracije i mise zadušnice za „ustaške žrtve“ jugoslavenskog režima. Početkom veljače 1939. Mile Budak pokrenuo je *Hrvatski narod* kao legalno ustaško glasilo u Jugoslaviji.⁹⁸

⁹² Jareb, Ustaško-domobranski pokret, 430., 443. – 445.

⁹³ Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 144.

⁹⁴ Karaula, Mačekova vojska, 75.

⁹⁵ Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 145.,

⁹⁶ Ibid 149. – 150., 157.

⁹⁷ Karaula, Mačekova vojska, 355. – 356.

⁹⁸ Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 44., 48.

Uspostavom Banovine Hrvatske ustaška je djelatnost pojačana. Putem novoosnovanog društva Uzdanica, definiranog kao „pripomoćna štedna zadruga“, koje je okupljalo pristaše pokreta, ustaše su distribuirale *Hrvatski narod* i osnivale podružnice diljem Hrvatske te Bosne i Hercegovine. Putem Uzdanice djelovalo se i na zagrebačkom Sveučilištu, a članovi tog društva 1940. organizirali su i nekoliko terorističkih napada.⁹⁹ Broj pripadnika ustaškog pokreta pred slom Kraljevine Jugoslavije nije moguće sa sigurnošću utvrditi. Iako se uglavnom spominje brojka od oko 2 000 ustaša, prema Jelić-Butić ta je brojka vjerojatno podrazumijevala pripadnike pokreta prema širem kriteriju.¹⁰⁰ Mario Jareb se s time ne slaže te tvrdi da se, s obzirom na nakladništvo *Hrvatskog naroda* od 80 000, može pretpostaviti da je ukupni broj ustaških sljedbenika bio znatno veći od 2 000.¹⁰¹

3.5. KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE

Tijekom 1920-ih članovi Komunističke Partije Jugoslavije (KPJ) žestoko su proganjani u cijeloj Kraljevini Jugoslaviji. Osim toga partija je iznutra razdirana frakcijskim borbama između „ljevice“ i „desnice.“ Kominterna je zbog toga na čelo KPJ 1932. postavila Milana Gorkića, koji je započeo s revitalizacijom te partije.¹⁰² Dosljedno tome u srpnju iste godine vodstvo KPJ donijelo je odluku o ulasku komunista u postojeće sindikate s fokusom na URSSJ koji je imao organizacije diljem cijele zemlje te je bio pod dominacijom socijalista.¹⁰³ Zadaća komunista u tom sindikatu bila je stvaranje revolucionarne sindikalne opozicije (RSO) koja se trebala zalagati za akcijsko jedinstvo radnika, a krajnji je cilj predstavljalo organiziranje masovnog štrajka za svrgavanje diktature. Do 1934. komunisti su radom u sindikatima uspjeli steći simpatije brojnih radnika što im je omogućilo ulazak u više sindikalne forume u Oblasnoj upravi URSSJ za Hrvatsku i Slavoniju. Najveći uspjeh ostvarili su u Zagrebu gdje su postigli većinu u podružnicama drvodjelskih, kožarsko-preradivačkih, građevinskih, šivačko-odjevnih i željezničkih radnika.¹⁰⁴ Osim toga, KPJ je tada započela i s obnavljanjem vlastitih partijskih čelija po tvornicama te okupljanjem simpatizera pa se tako prvi znaci revitalizacije pojavljuju među radnicima plinare, elektrane, Zagrebačkog električnog tramvaja (ZET) i željezničarima.¹⁰⁵ Nešto kasnije obnavljaju se i čelije SKOJ-a među studentskom, srednjoškolskom i radničkom omladinom te se radi na omasovljenu organizaciju. Najviše je simpatizera i aktivista u gradu KPJ uživala među stanovnicima Trešnjevke i Trnja, siromašnim radničkim na-

99 Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 50.

100 Ibid 55.

101 Jareb, Ustaško-domobranski pokret, 566. – 567.

102 Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 164.,

103 Janjatović, „Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933 – 1936. s obzirom na politiku KPJ“, 9. – 10.

104 Ibid 19. – 23.

105 Goran Korov, „Rad KPJ u Zagrebu od 1931. do 1941. godine“, u Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945., ur. Josip Jagić i Marko Kostanić (Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022), 351.

Ilica 7. svibnja 1945., povlačenje civila i vojske

feratu člana Politbiroa Blagoja Parovića fašizam je označen kao zajednički neprijatelj svih demokratskih snaga protiv kojeg se treba boriti formiranjem jedinstvene antifašističke fronte. Također, u spomenutom je referatu istaknuto da treba djelovati kroz sindikate i ostale legalne institucije te prilagođavati zahtjeve i parole potencijalnim pristašama pa je tako napomenuto da nacionalni osjećaj nije stran proletarijatu.¹⁰⁹ Početkom 1935. KPJ također započinje s osnivanjem udarnih grupa, koje su trebale štititi pripadnike komunističkih demonstracija.¹¹⁰

Mnogi u KPJ nisu bili zadovoljni Gorkićevim metodama provođenja politike antifašističke fronte. Konkretno, sporno je bilo stavljanje prevelikog fokusa na legalne aktivnosti te inzistiranje na savezu i pružanju podrške, ne samo nekomunističkoj ljevici, već i svim opozicijskim snagama u zemlji koje su bile predvođene Mačekom, a da pritom komunisti nisu mogli računati na nikakve koncesije zauzvrat. Takav se pristup KPJ, kako ističe Ste-

seljima.¹⁰⁶ Uz pomoć tih simpatizera i aktivista partija je putem organizacije Crvene pomoći prikupljala materijalna sredstva za zbrinjavanje komunista u zatvorima i njihovih obitelji, a 1940. preimenovana je u Narodnu pomoć.¹⁰⁷

U ožujku 1935. CK KPJ izdao je rezoluciju kojom se napušta koncepcija o formiranju RSO-a te je odlučeno da se komunistička djelatnost u svim sindikatima treba fokusirati na stvaranje široke legalne aktivnosti radi stvaranja jedinstvene narodne antifašističke fronte.¹⁰⁸ Te su odluke potvrđene u širem političkom smislu na Splitском plenumu održanom u srpnju iste godine. U re-

106 Ibid 348. – 357; 370. – 371.

107 Ibid 347; 362.

108 Janjatović, "Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933 – 1936. s obzirom na politiku KPJ", 19. – 23.

109 Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 164. – 165.

110 Korov, „Rad KPJ u Zagrebu od 1931. do 1941. godine“, 352.

fan Gužvica, nije razlikovao od tzv. buržujskih stranaka.¹¹¹ Negativan stav spram Gorkića uskoro je zauzela i Kominterna na što su utjecale nove velike provale unutar partije, što je bila posljedica hapšenja Đure Mitrovića u studenom 1935. na zagrebačkoj Šalati. U njegovom je kovčezu pronađen povjerljiv partijski materijal temeljem kojeg je policija uhapsila 950 članova KPJ, odnosno trećinu tadašnjeg članstva.¹¹² U ožujku 1937. najbliži Gorkićev suradnik i član Politbiroa Adolf Muk dobio je zadatak organizirati transport 500 jugoslavenskih dobровoljaca brodom La Corse u Barcelonu.¹¹³ Međutim, ta je akcija propala jer je plan otkrila jugoslavenska policija. Iako su mnogi dobровoljci uhićeni, veći je problem za KPJ i Kominternu predstavljala činjenica da je Muk nakon policijske torture odao detaljne informacije o članovima CK KPJ koji su do tada bili poznati samo pod pseudonimima. Ubrzo nakon toga Gorkić je stradao u čistkama u Moskvi.¹¹⁴

Usprkos sukobima unutar KPJ i mnogim pogreškama, do ožujka 1936. komunisti su ostvarili prevagu u podružnicama URSSJ-a u Hrvatskoj.¹¹⁵ Josip Broz Tito koji je postupno preuzeo vodstvo KPJ nastavio je podržavati infiltraciju komunista u legalne organizacije i institucije, ali pod uvjetom stvaranja partijskih ćelija podređenih Centralnom komitetu KPJ. Takva se politika pokazala kao velik uspjeh te je članstvo partije do početka Drugog svjetskog rata znatno poraslo, a u proljeće 1938. sedam je komunista izabran u Centralni komitet URSSJ od ukupno 15 članova.¹¹⁶ Nadalje, Tito je pokrenuo zaostale Gorkićeve akcije vraćanja vodstva KPJ u Kraljevinu Jugoslaviju, formiranja legalne komunističke stranačke ekspoziture Saveza radnog naroda (SRN), očuvanje teritorijalnog integriteta Jugoslavije te reorganizacije partije u sklopu koje su 1937. osnovane Komunistička partija Slovenije (KPS) i Komunistička partija Hrvatske (KPH).¹¹⁷ Već iduće godine KPH se sukobila s KPJ i Titom. Naime, KPH je pred izbore 1938. podržavala tješnju suradnju s HSS-om koji se do tada etablirao kao predvodnik hrvatskog nacionalnog pokreta. Sukladno tome, mnogi su u KPH-u smatrali da bi otvoreno suprotstavljanje HSS-u i Mačeku još više oslabilo pozicije komunista u Hrvatskoj. Pritom se naglašavala posebna pozicija hrvatskog pitanja i nacionalne opresije Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji. Tito i KPJ takve su stavove osudili kao devijaciju od partijske linije te je KPH do 1939. podvrgnuta centralnom autoritetu KPJ. Međutim, kada je u ožujku 1939. Hitler podijelio Čehoslovačku, pojavili su se strahovi da bi takva politika KPJ mogla dodatno pogurati hrvatski narod ka kolaboracionizmu, kao što je to bio slučaj sa Slovačkom.¹¹⁸

S proglašenjem Banovine Hrvatske komunistička se djelatnost intenzivirala, napose u sindikalnom radu i štrajkaškom pokretu jer se zbog pogoršanja ekonomске situaci-

¹¹¹ Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 56. – 82.

¹¹² Ivo i Slavko Goldstein, Tito (Zagreb: Profil knjiga, 2015), 109.

¹¹³ Ibid 144.

¹¹⁴ Stefan Gužvica, Before Tito: The Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge (1936-1940) (Tallin: Tallinn University Press, 2020), 86. – 87.

¹¹⁵ Janjatović, "Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933 – 1936. s obzirom na politiku KPJ", 35.

¹¹⁶ Gužvica, Before Tito, 103., 154.

¹¹⁷ Ibid 101, 169.

¹¹⁸ Gužvica, Before Tito, 170. – 177.

je životni standard radnika dodatno smanjio. U sklopu priprema za nadolazeći Praznik rada 1940. komunisti iz Mjesnog komiteta KPH i URSSJ trebali su organizirati obustavu tramvajskog prometa u Zagrebu te time radnicima HRS-a otežati dolazak na posao. Zbog obustave tramvajskog prometa i demonstracija pripadnici HSZ-a oštro su se sukobili s prosvjednicima, a do najvećeg je okršaja došlo na Kazališnom trgu (Trg Republike Hrvatske), gdje je 6 000 demonstranata odlučilo pružiti otpor snagama HSZ-a. Koncem lipnja i početkom srpnja iste godine vodstvo KPH-a u Zagrebu i drugim mjestima u Banovini Hrvatskoj organiziralo je manifestacije izražavanja simpatija prema SSSR-u. U rujnu 1940. održane su demonstracije protiv rata te proglaš CK KPJ spominje da je nakon intervencije HSZ-a i policije ranjeno deset radnika. Tijekom siječnja 1941. komunisti su u Zagrebu organizirali prosvjede i mitinge ispred Tvornice duhana, stolarske radionice Mučenjak, tvornice alata Ševčik, kinima Olimp i Tomislav itd., a 27. ožujka održano je nekoliko manjih demonstracija, premda je HSZ patrolirala gradom upravo kako bi takve istupe sprječila.¹¹⁹ Zbog reorganizacije i centralizacije partije, pojačane aktivnosti te unutarnjopolitičkih zbivanja i vanjskopolitičkih okolnosti članstvo KPJ je u predratnim godinama znatno poraslo pa je ono u listopadu 1940. brojalo 6 635 članova, od kojih je 2 544 bilo samo u Hrvatskoj. Do sredine 1941. i podizanja ustanka članstvo je u odnosu na godinu ranije navodno udvostručeno, pa je ono iznosilo 12 000.¹²⁰ Ivo Lolo Ribar, glavni sekretar SKOJ-a, pokazao se iznimno poduzetnim u propagandnim aktivnostima unutar i izvan djelovanja organizacije što je ubrzo pridonijelo povećanju članstva, te je već u rujnu 1940. godine članstvo brojalo 17 800, a prema nekim procjenama širi krug simpatizera bio je veći od 30 000 članova.¹²¹

119 Karaula, Mačekova vojska, 339. – 343.

120 Goldstein, Tito, 177.

121 Ibid 136.

4. PROGLAŠENJE NDH I DOLAZAK NIJEMACA

Bivši austrougarski časnik Slavko Kvaternik 10. travnja 1941. proglašio je osnivanje Nezavisne Države Hrvatske putem zagrebačke Radio-stanice: „Hrvatski narode! Božja providnost i volja našeg saveznika te mukotrpna borba hrvatskog naroda i velika požrtvovnost dra Ante Pavelića, te ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu: Odredili su da danas pred dan Uskrsnuća Božjeg Sina uskrsne i naša nezavisna država Hrvatska.“¹²² Nekoliko sati kasnije u grad su ušle i njemačke snage, a na zagrebačkim ih je ulicama dočekalo mnoštvo ljudi. Međutim, reakcije na te događaje unatoč prepunim ulicama nisu bile u potpunosti jednolične. Benedikta Zelić-Bučan opisuje kako se u trenutku proglašenja NDH našla na Trgu bana Josipa Jelačića: „Bilo je to negdje iza 4 sata poslijepodne, kada na Trgu nema puno svijeta, ali oni koji su se tu našli i na koje sam ja u prolazu nailazila, svi su u ushićenju plakali i bacali se jedni drugima oko vrata. I meni se nekoliko potpuno nepoznatih građana u zanosu i sa suzama u očima bacilo oko vrata kličući „Imamo državu, imamo državu!“¹²³ U sličnom tonu Matija Kovačić navodi kako je „srbijanska navala na Hrvatsku toliko razbuktala želju za slobodom, da se 10. travnja 1941. pretvorio u besprimjerno slavlje.“¹²⁴ Matija Markulin, koji je tada imao otprilike devet godina, prisjeća se kako je čuo komentar „kako je za nas rat završio jer su Nijemci ušli u Zagreb.“¹²⁵ Zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac također ističe veliko oduševljenje naroda te vještanje hrvatskih zastava kao reakciju na proglašenje NDH kao i srdačan doček Nijemaca u Zagreb. Otprilike dva tjedna kasnije nadbiskup je razgovarao s Pavelićem te mu je zaželio blagoslov u radu.¹²⁶

Vladko Maček također je naglašavao kako je tada u Zagrebu vladala atmosfera oduševljenja „jednaka onom koje je vladalo 1918. kada je proglašeno odčepljenje od Ugarske. Velika većina ljudi smatrala je velikim dobitkom što su se riješili srbijanske dominacije i što su Nijemci dali svojoj okupaciji eufemistički naziv »Nezavisne Države Hrvatske.«“¹²⁷ Jozo Kljaković svjedočio je kako su ljudi „u nekom zanosu pozdravljali neprijateljsku vojsku“, kako ih je zavarala fraza „vlastita država“. Prema Kljakoviću Hr-

122 Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 69. – 70.

123 Benedikta Zelić-Bučan, „Sjećanje na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske“, Marulić 24/6 (1991): 714.

124 Matija Kovačić, Od Radića do Pavelića: Hrvatska u borbi za svoju samostalnost: uspomene jednog novinara (München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1970), 117.

125 Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

126 Željko Karaula, ur., Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca: 1934. - 1945.: iz arhiva UDBA-e (Zagreb: Despot infinitus, 2020), 398. – 401.

127 Maček, Memoari, 232.

vati su stoljećima čekali vlastitu državu, a posljednja dva desetljeća srpske vladavine stoga su doveli do kolektivne psihoze i apsurda u kojem se Nijemci dočekuju kao oslobođenci.¹²⁸ Slavica Kanić Detelić govorila je kako je u tim trenutcima nastupilo veliko slavlje. Za sebe je rekla da je također u zanosu pljeskala jer nije bila svjesna što se točno događa, no da je to vrlo brzo shvatila.¹²⁹ Vera Jurić prisjetila se kako su prilikom ulaska Nijemaca frankovci nosili hrvatsku zastavu, a neke dobro odjevene djevojke bacale naranče te navodi kako je njezin ujak sretno prokomentirao kako će sada konačno biti reda.¹³⁰

Ivan Božičević smatrao je da je za takav veseli doček Nijemaca odgovoran strah od bombardiranja Zagreba i spoznaja da se to ipak neće dogoditi jer su pristigli Nijemci te potom ističe: „Zatim, tu je i ono nezadovoljstvo sa starom Jugoslavijom, pa je njena propast kod mnogih izazivala nadu da će u novoj situaciji biti bolje. Priličnu ulogu su imale i stare simpatije prema Nijemcima jednog dijela građana, naročito onih iz redova nekadašnje aristokracije i bivše austrougarske administracije. Tu je i afirmacija njemačke ratne sile, koju je ona stvorila brzim i lakim pobjadama nad mnogim zemljama Evrope.“¹³¹ Vera Winter navela je da je njezina obitelj po reakcijama na dolazak Nijemaca ostala podijeljena. Njezina se majka veselila rekavši da to jest okupacija, ali da imaju NDH, njezin otac ljevičar s time se nije složio te je njezinoj majci odgovorio: „Klara ti pričaš gluposti!“¹³² Božičević je isticao da je veliku ulogu odigrao i Mačekov poziv na pokoravanje novoj vlasti, no napominjao je kako je bilo i onih znatiželjnih među tom gomilom te kako je većina građana ipak brzo shvatila da im „okupacija ne donosi ništa dobro.“¹³³ Njemačka glumica Tillia Durieux tvrdila je da je samo dio ljudi koji se „u svim zemljama u ovakvim prilikama ponaša jednakom“ pozdravio Nijemce klicanjem, a da je „bolji dio stanovništva ostao stisnutih pesnica iza zatvorenih vrata i prozora.“¹³⁴

Pavle Gregorić komentirao je kako su mnogi radoznalo gledali dolazak Nijemaca te da su na brojnim kućama diljem Vlaške i Maksimirске ulice bile obješene hrvatske zastave. Prema njemu za takvo je stanje bilo krivo velikosrpsko ugnjetavanje, uz napomenu: „U isto vrijeme osjetio sam neku sigurnost, zapravo ponos, misleći na zagrebačko radništvo, na napredne antifašistički raspoložene građane Zagreba, na našu zagrebačku antifašističku omladinu, na velik broj naprednih intelektualaca. Bio sam siguran da neće dugo potrajati i da će Hitlerova okupatorska vojska osjetiti da postoji i drugi Zagreb,

128 Jozo Kljaković, *U suvremenom kaosu: uspomene i doživljaji* (Zagreb: Matica hrvatska, 2011), 174

129 „Slavica Kanić Detelić“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavica-kanic-detelic/> (posjet 28.6.2022)

130 Vera Jurić, „U okupiranom Zagrebu 1941.“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 66.

131 Ivan Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 79. – 80.

132 „Vera Winter“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/vera-winter/> (posjet 28.6.2022)

133 Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 80.

134 Tillia Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, Republika: mjesečnik za književnost, umjetnost i javni život 5 – 6 (svibanj, lipanj, 1991): 147.

Zajedno s ustašama, preko Zagreba povlačili su se i poraženi četnici

Zagreb koji mrzi fašizam.¹³⁵ Dušan Čalić istkanuo je kako su se prilikom srdačnog dočeka Nijemaca čuli povici „Heil Hitler“ i „Živio Hitler“ te je opisao svoj bijes takvim prizorom: „Nevjerojatno! Kao da je sve ovo neko priviđenje, ružan san, opčaravanje. Kako razumjeti toliko poniženje: kako mogu djevojke dlanovima slati poljupce onim potkresanim brčićima ispod nabijenih šljemova? Kako dostojanstvo dopušta čovjeku, koji je odrastao u ovome gradu, da se onako prljavo penje po okupatorskim tenkovima, slaveći okupatora, i glupo se smije s ispruženom rukom u znak fašističkog pozdrava.“ Međutim, i on je spominjao drugu stranu Zagreba, Trnje. Naglašavao je kako se jedino tamo osjećao sigurnim, kao kod kuće. U Trnju je bila jaka partiskska organizacija te je tamo i dalje mogao sresti draga, prijateljska lica.¹³⁶

„Drugu stranu Zagreba“ također je u svojim sjećanjima spomenuo Marko Belinić. On je u trenutku ulaska Wehrmachtovih snaga u Zagreb stigao pred tvornicu CD Gaon te je ondje naišao na uplakane radnice koje su ga molile da ih KPJ ne napusti, pa ih je Belinić ohrabrivao da će na kraju ipak pobijediti komunisti.¹³⁷ Stjepan Puklek je opisao kako se odmah po saznanju o ulasku Wehrmacha zaputio prema središtu Zagreba da se sam uvjeri kako sve prolazi bez borbe i otpora: „Imao sam što i vidjeti. Bahati i naduti

135 Pavle Gregorić, „U okupiranom Zagrebu“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 46.

136 Dušan Čalić, „Do viđenja grade“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 66. – 68.

137 Marko Belinić, „Industrijski rajon“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 113.

Švabe slobodno su prolazili našim gradom, a zgranut i snužden narod bio je prisiljen da ih gleda, jer je saobraćaj bio zaustavljen i zakrčen, pa se nije imalo kuda.¹³⁸ Slavko Komar u trenutku dolaska Nijemaca bio je na sastanku u nekoj kući na Pantovčaku s grupom skojevaca. Kad im je javljeno da su Nijemci stigli u Zagreb spustili su se na Britanski trg, gdje je impresivne snage Wehrmacht-a dočekalo mnoštvo ljudi, no Komar je upozorio da je slika dočeka Nijemaca varljiva jer se i on *de facto*, kao i Vladimir Bakarić i mnogi drugovi, prema tome ubrajaju u to mnoštvo. Prema njemu najveći broj okupljenih sačinjavali su pasivni promatrači.¹³⁹

Vjekoslav Afrić opisao je kako su se ulice, kad se pročulo da dolaze Nijemci, iznenada napunile ljudima. Jedan starac nasuprot njega deroa se: „Mi smo osvojeni! Mi smo osvojeni! Mi smo osvojeni!“, a žena kojoj je pomogao skupiti stvari koje su joj ispale iz torbe komentirala je: „Jeste li vidjeli Švabe? Ubio ih bog! Zar nisu mogli da pričekaju? Da su nas bar za Uskrs ostavili na miru. Đavo da ih nosi! Što im se tako žuri? Hoće li sad početi da pucaju? Hvala bogu da još nema pucanja!“¹⁴⁰ Afrić, osobno, na „Endehaziju je gledao kao prostu satelitsku organizaciju i ništa drugo, obični prosti fašizam,“ no mnogi njegovi poznanici nisu razmišljali isto. Jedan poznanik je tvrdio da je osnutkom NDH ostvaren „drevni san“ svih Hrvata.¹⁴¹ Na jednom druženju kod prijatelja neki su od prisutnih komentirali kako je došlo vrijeme „akomodiranja i prilagođavanja te razume se čekanja“ te je prevladalo zadovoljstvo što je izbjegnut rat.¹⁴² Dragica Vajnberger u svom svjedočanstvu navela je kako se nije ništa znalo o tome da su Nijemci na granici te da su samo odjednom ušli u grad, na što je ona otišla kući i plakala.¹⁴³ Afrić i Vajnberger slažu se u opisu neizvjesnosti i nervoze koja je tih dana vladala u gradu, odnosno kako je to formulirao Afrić: „Znali smo da je zlo provalilo u našu kuću, ali nismo mogli da unapred sagledamo u kakve će se sve oblike i dimenzije to zlo razviti, i na koje će sve načine ispoljiti svoju otrovnu suštinu.“¹⁴⁴

Reakcije prema samim ustašama bile su također različite. Nakon što je proglašena NDH, Maček je u posebnoj izjavi zatražio od naroda kao vođa hrvatskog nacionalnog pokreta da se pokorava novoj vlasti, a od svih pristaša HSS-a da iskreno surađuju s vladom.¹⁴⁵ Prema Matiji Kovačiću hrvatski je narod 10. travnja 1941. otkazao poslušnost Vladku Mačeku i HSS-u jer su se oni sukobili s voljom hrvatskog naroda za samostalnom državom. Dakle, prema njemu ustaše su tada postale predvodnici hrvatskog nacionalnog pokreta

138 Stjepan Puklek, „Zadaci su bili opasni“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 141.

139 „Slavko Komar“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/slavko-komar/> (posjet 29.6.2022)

140 Vjekoslav Afrić, U danima odluka i dilema (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970), 20. – 23,

141 Ibid 25. – 27.

142 Ibid 47.

143 „Dragica Vajnberger“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/dragica-vajnberger/> (29.6.2022)

144 „Dragica Vajnberger“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/dragica-vajnberger/> (29.6.2022); Afrić, U danima odluka i dilema, 45.

145 Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008, 209. – 210.

sjedinjeni s narodnom voljom.¹⁴⁶ S druge strane, Ivan Božičević smatrao je da je prvočno oduševljenje vrlo brzo zamijenilo neraspoloženje građana spram ustaša i Nijemaca, no da je veću poteškoću za aktivacijom građana u pokretu otpora predstavljao pasivan stav HSS-a i njihovo omalovažavanje pokušaja borbe jer su tvrdili da će se pitanje Hrvatske riješiti uz pomoć velikih sila nakon rata.¹⁴⁷ Po dolasku u Zagreb 15. travnja 1941. Pavelića je tako dočekalo tek oko 2 000 „zakletih“ pripadnika ustaškog pokreta, no svega mjesec dana kasnije ustaše su imale preko 100 000 članova. Ustaški pokret činili su većim dijelom pripadnici nižih neobrazovanih slojeva i nekih siromašnijih dijelova Hrvatske i BiH gdje su se još u vrijeme Kraljevine Jugoslavije stvorile međuetničke trzavice. Mnogi su bili zadovoljni činjenicom da imaju samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu, a mnogi su se novoj vlasti priključili iz oportunitizma ili egzistencijalne nužde.¹⁴⁸ Jozo Kljaković o samom Poglavniku NDH napisao je kako je „Pavelić, koga su fašisti doveli u Hrvatsku, a nacisti prihvatali, nije bio izraz hrvatske duše, on je bio čovjek balkanskog mentaliteta, karaktera i morala.“¹⁴⁹ Afrić je tvrdio kako se u krugu njegovih poznanika ustaše nisu do rata ni po čemu isticale jer su režim Kraljevine Jugoslavije svi kritizirali, o njima kao o emigrantima nitko nije vođio računa te su ih otkrili tek po dolasku Nijemaca. Nadalje, za njega su ustaše bili primitivci, ljudi bez znanja i kulture.¹⁵⁰ Zlatko Rendulić komentirao je kako su „te ustaše većinom povratnici iz emigracije kojima su se priključili domaći teški primitivci.“¹⁵¹ Edmund Glaise von Horstenau spominjao je kako se jednog dana u travnju 1941. vozio s Pavelićem ulicama Zagreba te kako im nitko nije dignuo ruku na pozdrav, pa je dalje komentirao: „...ova revolucija zna slabo oduševiti narod, zato se i njezini vođe pokazuju što manje.“¹⁵²

Već se iz ovih svjedočanstava o atmosferi prilikom proglašenju NDH i dolasku Nijemaca iščitava nekoliko ključnih karakteristika. Prvenstveno, može se uočiti kako Zagreb nije bio ujednačen u reakciji i percepciji osnivanja nove države te dolasku ustaša i Nijemaca. Također, važan čimbenik u kreiranju uglavnom pozitivna raspoloženja tih travanjskih dana 1941. bila je koncepcija o osnivanju samostalne Hrvatske i raspadu represivnog jugoslavenskog režima. Značajan faktor prilikom prvočne recepcije nove vlasti bio je i dojam da će ovime zemlja biti pošteđena ratnih stradavanja. Osim toga, kako to ističe Ivo Goldstein u knjizi *Hrvatska 1918. – 2008.*, ustaške su vlasti pri osnivanju NDH širile „posve nerealni optimizam da će novostvorena država odmah ostvariti golem sva-kovrsni napredak, pošto se riješila beogradske vlasti te postala sastavnim dijelom novog poretku, s Njemačkom na čelu.“¹⁵³

¹⁴⁶ Kovačić, Od Radića do Pavelića, 117. – 118.

¹⁴⁷ Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 94

¹⁴⁸ Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 226.

¹⁴⁹ Kljaković, U suvremenom kaosu, 174.

¹⁵⁰ Afrić, U danima odluka i dilema, 46.

¹⁵¹ Aris Angelis, „Zlatko Rendulić“, u Ljudi XX. stoljeća: Od Smirne do Saigona (Zagreb: Disput, 2015), 202.

¹⁵² Edmund Glaise von Horstenau, Zapisi iz NDH, izd. 2., prev. Mirko Gojmerac i Damjan Lalović (Zagreb: Disput, 2013), 99.

¹⁵³ Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008, 225.

5. EFIKASNOST I KONTROLA REŽIMA

5.1. USPOSTAVLJANJE USTAŠKE VLASTI

S proglašenjem NDH ustaška je ideologija postala pravnim temeljem narodnosti i legitimnosti pa je tako već 10. travnja donesen *Zakon o prisezi vjernosti Državi Hrvatskoj* koju su morali položiti svi suci i državni službenici. Također, po uzoru na Treći Reich i Italiju, ustaški je režim započeo s osnivanjem stranačkih službi za mnoga područja javnog života, što je zapravo dovodilo do još većeg organizacijskog kolapsa, a ubrzo je donesena i uredba kojom je pokrenuto „čišćenje“ administracije, odnosno svi državni namještenici i činovnici stavljeni su na raspolaganje nadređenima te su mogli biti otpušteni, premješteni ili umirovljeni.¹⁵⁴ U skladu s time Nikola Smolčić naveo je kako su ustaše „zaposjeli novinske štamperije i redakcije“, no kako nisu imali dovoljan broj „svojih ljudi“ koji bi samostalno mogli raditi dobrim su dijelom „zadržali niže osoblje, ali su postavili svoje rukovodioce i popunili redakcije antijugoslavenskim, a u prvom redu klerikalnim novinarima koje su smatrali najpouzdanim, te svojim organiziranim omladincima.“¹⁵⁵ Koncem travnja donesena je *Zakonska odredba o uskladi ustaške organizacije s državnim vlastima* u kojoj je istaknuto: „...sve zakonske odredbe i naredbe nadležnih ministarstava izvršuju se i provadaju u potpunoj suglasnosti sa slovom i duhom ustaških načela, te u skladu s narodnom i državnom politikom, izraženom u tim načelima.“¹⁵⁶ Usprkos prvotnom znatnom povećanju članstva, izgradnja i organizacija nove vlasti tekla je sporo te Pavlić nije imao dovoljno stručnog kadra pa je administrativni aparat i dalje ostao politički heterogen i „nepouzdan.“¹⁵⁷

U procesu organiziranja upravnog aparata NDH je podijeljena na Velike župe, no Zagreb je kao glavni grad dobio poseban status. Administrativno, grad je izuzet iz Velike župe Prigorje te je izravno podređen vlasti NDH. Zagrebačko gradsko zastupstvo koje je prethodno upravljalo gradom je ukinuto, a za novog gradonačelnika, kojem su povjerene mnogo veće ovlasti, postavljen je Ivan Werner, čovjek bez imalo političkog iskustva koji je po zanimanju bio mesar na Dolcu. Taj čin jasno pokazuje intenciju ustaških vlasti da preko njega upravljaju gradom.¹⁵⁸ Za postizanje potpune kontrole u gradu ustaše su već

154 Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 219. – 226.

155 HDA 1801, Razne osobe, kut. 5, Životopis Nikole Smolčića, 30.

156 A. Mataić, ur., „Odredba od 29. travnja 1941. broj 65. Z.p.-1941. o uskladbi rada ustaške organizacije s državnim vlastima“, Nezavisna Država Hrvatska: Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd., knj. I. (Zagreb: St. Kugli, s. a.)

157 Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 219. – 226.

158 Banjeglav, Dilica i Straniero, Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštву i pamćenju, 23.

prvog dana osvojile i čvrsto nadzirale Radio Zagreb, a strogo su motrile i cenzurirale i novine koje su definirane kao „sredstvo državne politike, narodnog odgoja i prosvjećivanja.“ Općenito gledano, ustaše su nastojale uspostaviti kontrolu nad svim aspektima života u Zagrebu, od kulture do ekonomije.¹⁵⁹ Slavica Kanić Detelić se tih prvih dana osnivanja vlasti prisjetila: „Svi smo mi bili u početku oduševljeni što dolaze Nijemci, ali to nije dugo trajalo. Shvatili smo da ta Nezavisna Država Hrvatska, da je to postalo ustaštvo.“¹⁶⁰ Afrić je u studenom 1941., u razgovoru s poznatim srpskim glumcem Ljubišom Jovanovićem, stanje u Zagrebu opisao ovako: „Ustaše su ovde u veoma teškom škripcu. Mislim da su oni i međusobno razdvojeni i podijeljeni u razne grupice, bez ikakve idejne podloge. To je stvarno jedan politički mišmaš skupljen zbrda-zdola. Povezuje ih samo luda strast za pridobivanje vlasti, odnosno za učvršćenje ove vlasti koju su tudim oružjem prigrabili. Povezuje ih u stvari jedan nezadrživi nagon za zločinom, jer misle da je to jedini način na koji će uspostaviti svoje gospodarstvo i tiraniju. Čitava se njihova politika sastoji u teroru i ubijanju.“¹⁶¹

Usprkos navodima ustaške propagande o nadolazećem blagostanju, u Zagrebu je vrlo brzo uveden policijski sat pa su se promijenili rasporedi u kazalištima i kinima kao i radno vrijeme lokala, a kretanje gradom je ograničeno.¹⁶² Matija Markulin sjeća se da mu je od prostora za dječju igru ostao samo Rokov perivoj: „Ubrzo nakon uspostave NDH kretanje po Tuškancu ograničeno je budući da se u blizinu doselio Poglavnik. Kako naša obiteljska kuća nije bila u toj čuvanoj zoni, dobili smo samo dozvole za kretanje po njezinim rubnim dijelovima. Primjerice, na putu prema Prekrižju, na skijanje ili slično, smjeli smo proći zapadnom stazom, uz rub šume prema Zelengaju. Na svakom koraku ondje su bili detektivi, a uniformiranih je čuvara bilo relativno malo. Kao mjesto za igru i vožnju biciklom ostao nam je samo Rokov perivoj!“¹⁶³ Vlasti su također ograničile i kretanje van grada, pa su za isto bile potrebne posebne dozvole Ministarstva unutrašnjih poslova.¹⁶⁴ U srpnju 1941. donesena je odluka o zamračivanju kuća i zgrada, a godinu dana kasnije uvedena je i odredba kojom se propisuje zamračivanje vozila.¹⁶⁵ Jozefina Žiha rekla je kako su tada „...svi živjeli u strahu i da se lako moglo izgubiti glavu, cijelo vrijeme policijski sat, sva kina i kazališta počinjala u podne kako bi se kući stiglo do devet, svi prozori svih pet godina morali biti zamračeni, ako niste imali rolete onda se trebala stavit deka, ako nije pokrivala cijeli prozor ustaše bi bacile kamen kao opomenu ako bi skužile i se ne bi nekaj gore još desilo...“¹⁶⁶ Kako je ustašama postajalo evidentnije da će rat

¹⁵⁹ Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 19. – 22.

¹⁶⁰ „Slavica Kanić Detelić“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/slavica-kanic-detelic/> (posjet 28.6.2022)

¹⁶¹ Afrić, U danima odluka i dilema, 185.

¹⁶² Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 104. – 107.

¹⁶³ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

¹⁶⁴ HDA, fond 223, MUP NDH, kut. 25, Predsjednički ured, br. 20621 god. 1941.

¹⁶⁵ Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 104. – 107.

¹⁶⁶ Aris Angelis, Život Jozefine Žiha Marchesi (Zagreb: Dan, obrt za prevođenje, ostale usluge i izradu, 2022), 200 – 201.

izgubiti, ograničenja u gradu su se pogoršavala pa Horvat zapisuje početkom rujna 1944. da je Zagreb odsječen od svijeta, granice su potpuno zatvorene te da kuriri smiju putovati jedino posebnom dozvolom Ericha Lisaka koji je bio na čelu sigurnosnih službi NDH: „Ustaška oligarhija čvršće grabi vlast.“¹⁶⁷

Ustaše su po potrebi konfiscirale i osobna vozila o čemu je svjedočio Matija Markulin. Njegova obitelj neko je vrijeme uspješno sakrivala obiteljski automobil marke Mercedes prije nego što su ga vlasti zaplijenile.¹⁶⁸ Samovolju te neorganiziranost ustaške vlasti predočila je u svojem sjećanju i Slava Ogrizović opisom jedne dramatične scene koja se odvijala na stubištu zgrade, točno ispred stana u kojem su se nalazili ona, njezin suprug Bogdan Ogrizović i mnoštvo propagandnog materijala KPJ. Naime, jedan je ustaša na stubištu pokušao zaplijeniti vreću krumpira od gospode koja je također živjela u toj zgradi bez ikakva povoda. Na to su reagirali susjedi, među kojima i Pazikuća te jedan domobranski oficir. Ustaša je cijelo vrijeme ismijavao domobranu, a ostalima je prijetio slanjem u logor, a neke je i udario. Pazikuća je potom pozvao svog zeta, ustaškog oficira, koji je smirio situaciju, a Bogdan je prema navodima Slave to cinično prokomentirao: „Ustaša je uhapsio ustašu, jer je tukao ustašu...“¹⁶⁹ Nadalje, Horvat je 28. ožujka 1944. u svoj dnevnik zapisao kako je „luđačka vožnja soldata“ ubila smetlara pred njihovim kućnim pragom.¹⁷⁰

5.2. NIJEMCI U ZAGREBU

Njemačke vojne, policijske i obavještajne snage koje su 10. travnja ušle u Zagreb ubrzo su započele s organiziranjem, a prema Ivi Goldsteinu Nijemci su od samog početka u NDH i Zagrebu uspostavili svojevrsnu državu u državi.¹⁷¹ Gestapo je već 11. travnja 1941. zaposjeo zgradu Židovske općine u Palmotićevoj ulici. Blagajna općine je opljačkana, a dio službenika i stanara zgrade je uhićen. Nakon toga Nijemci su započeli s konfiskacijom brojnih zgrada, kuća i vila u elitnim dijelovima grada kao što su Rokov perivoj, Tuškanac, Šalata, Pantovčak itd.¹⁷² Nijemci su tako, primjerice, oduzeli vilu židovskom poduzetniku Hugu Deutschu na Rokovu perivoju. Nadalje, njemačke snage su u velikoj mjeri boravile u hotelu Esplanade, za što nisu izravno podmirivali troškove, već je račun navodno sređivan na višim instancama vlasti. Nijemci su zauzeli i brojne škole, pa je nastava održavana povremeno ili je u potpunosti obustavljena, a situacija se dodatno pogoršala krajem 1943. zbog čestih uzbuna i straha od bombardiranja. Matija Markulin

¹⁶⁷ Josip Horvat, Preživjeti u Zagrebu: dnevnik 1943. – 1945. (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989), 44.

¹⁶⁸ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

¹⁶⁹ Slava Ogrizović, Zagreb se bori (Zagreb: Školska knjiga, 1977), 96 – 102.

¹⁷⁰ Horvat, Preživjeti u Zagrebu, 97.

¹⁷¹ Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 26.

¹⁷² Banjeglav, Dilica i Straniero, Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju, 69.

Njemački tenkovi u Zagrebu

svjedočio je kako nastavu u gimnaziji u Križanićevoj ulici nakon prvog razreda više nije mogao pohađati jer su se tamo uselili Nijemci te su zračne uzbune bivale sve češće.¹⁷³

Neke ključne objekte njemačke su snage dobine i od ustaških vlasti pa je tako grad Zagreb Trećem Reichu poklonio zgrade u Visokoj ulici 15 i 22 te Mesničkoj 23.¹⁷⁴ Nadaље, Nijemci su u Zagrebu imali i zatvore i posvuda su se mogli vidjeti kukasti križevi i njemačke uniforme.¹⁷⁵ Nikola Smolčić svjedočio je da su se Nijemci „nametali kao gospodari“, „hitlerovci su pljačkali zemlju“ te su ubrzo „počeli isticati u gradovima njemačke ulične natpise“. Prema Smolčiću, u zagrebačkim „trgovačkim radnjama“ također su se „pojavljivali njemački natpisi.“¹⁷⁶ Ivan Šibl, koji je u Zagreb stigao 11. travnja, odmah se uputio u bife „Ivo“ na Trgu bana Josipa Jelačića te je ondje ugledao prve njemačke vojnike i tenkove. Šibla je posebno zaprapstila naljepnica na bifeu na kojoj je pisalo:

¹⁷³ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

¹⁷⁴ Goldstein, Zagreb 1941. – 1945., 23. – 24., 104., 269.

¹⁷⁵ Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 146

¹⁷⁶ HDA 1801, Razne osobe, kut. 5, Životopis Nikole Smolčića, 37.

„Pivo samo za njemačke vojнике!“, pa je on zaključio da su Nijemci sada postali glavni, a svi ostali stanovnici Zagreba predstavljali su stoga građane drugog ili trećeg reda.¹⁷⁷ Slava Ogrizović navela je kako se Zagreb pretvorio u „milijunski grad: koncentriralo se svih rodova vojske, škole su bile pretvorene u kasarne, čak su gradene i nove, montažne. Kasnije su došli i izbjeglice. Po stanovima su nasilno useljavali vojsku, oficire.“ Ogrizović je također navela kako su Nijemci zauzimali zgrade te vješali plakate koji su bilježili napredovanje Wehrmacht-a u SSSR-u.¹⁷⁸ Nijemce kao sustanare dobili su Tilla Durieux i obitelj Matije Markulina.¹⁷⁹ Afrić se zbog sveprisutnosti Nijemaca upitao da li je to on u Zagrebu ili Berlinu te iznio da nitko od njegovih prijatelja nije volio nacizam, ali da su neki, doduše sa strahom, govorili o Hitleru i „hitlerizmu“. Afrić je pretpostavio da je možda bilo i takvih koji su eventualno gajili neke pritajene simpatije prema fašizmu, ali da se po tom pitanju nikad nisu otvoreno izjasnili, iako je razgovor u kazalištu bio slobodan. Prema njemu „...Hitlera su tako reći svi osuđivali.“¹⁸⁰

Nadalje, njemačka se prisutnost osobito očitovala u ekonomskoj sferi pa je tako unatoč proklamiranoj financijskoj neovisnosti koja je navodno nastupila s osnivanjem Hrvatske državne banke i uvođenjem kune, ustaška vlada odmah po osnivanju NDH s Nijemcima sklopila niz sporazuma kojima su zemlju u potpunosti ekonomski podredili potrebama Trećeg Reicha. Već 22. travnja dogovoren je da treba voditi računa „na osobite gospodarske interese Njemačke na prijašnjem jugoslavenskom području“ te se time Nijemcima jamčio neograničen pristup bosanskohercegovačkim rudnim resursima, sigurnost cesta i željezničkih pruga te izvoz poljoprivrednih proizvoda. Osim toga, Nijemci su u NDH koristili novčanice *Reichkredit-kassenscheine* koje su tiskane bez pokrića. Početkom svibnja sklopljen je i sporazum o odlasku radnika u Njemačku. Potkraj 1941. u Reichu je već radilo oko 150 000 osoba iz NDH, a do kraja rata taj se broj popeo na 220 000. Premda su neki otišli dobrovoljno, a neki su prisilno mobilizirani, svima su se uvjeti pogoršavali približavanjem kraja rata, a neki su u Reichu zbog lošeg zdravstvenog stanja smrtno stradali. Koncem lipnja NDH se obvezala snositi troškove njemačkih jedinica stacioniranih na svom području pa ju je do kraja 1942. to stajalo 2,3 milijarde kuna.¹⁸¹ Prema nekim podatcima iz 1943. četredset i tri posto novčanog opticaja odlazilo je za potrebe njemačke vojske pa je sve to naglašavalo financijsku i monetarnu nestabilnost.¹⁸²

Osim na državnoj razini, njemačkoj eksploraciji zemlje građani Zagreba mogli su posvjedočiti svakodnevno na gradskim ulicama. Njemački general Glaise von Horstenau komentirao je kako se njemačke trupe nisu mogle priviknuti na činjenicu da su rat vodile na

¹⁷⁷ Ivan Šibl, *Sjećanja 1: Iz prijeratnog i ilegalnog Zagreba* (Zagreb: Globus: Naprijed, 1986), 39.

¹⁷⁸ Ogrizović, Zagreb se bori, 18. -20.

¹⁷⁹ Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 150; Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

¹⁸⁰ Afrić, U danima odluka i dilema, 43. – 44.

¹⁸¹ Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 124. – 125; Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 244. – 249., 272.

¹⁸² Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 126. – 127., 130.

području NDH, koje je sada neutralna i prijateljska zemlja te da su Zagrepčani svakodnevno gledali kako kamioni natovareni svakakvim dragocjenostima napuštaju zemlju u smjeru Reicha: „stanovnici Zagreba svakodnevno su gledali kako teško natovareni kamioni napuštaju grad i zemlju. Jedan vojnik navodno je kupio 40 košulja, jedan SS-ovac golemu koliciņu ženskih čarapa itd. Vojska je odnijela naročito mnogo brašna. Dobri Hrvati u prošloime Svjetskom ratu nikad nisu jeli tako loš kruh kao u trećem mjesecu od svog oslobođenja.“¹⁸³ Mahmud Konjhodžić navodi da su „Nijemci odvozili vrijednu hranu u Njemačku, a na maslac opljačkan u Hrvatskoj stavljali su odmah, tu u Hrvatskoj, njemačke etikete.“¹⁸⁴ Tilla Durieux zapisala je kako su se „osvajači raskomotili u ukradenim vilama, da su njihove žene nosile krvna protjeranih, a da su se kod njemačkog poslanika Siegfrida Kaschea stalno redale neke svečanosti.“ Nadalje, Durieux je zamijetio kako su Nijemci grabili sve što su stigli: „Gospoda iz njemačke vlade stizala su najčešće s malim ručnim kovčegom; kad bi odlazili iz grada, za njima bi bio poslan vagon pun namještaja, slika, srebrnine i sveg drugog što bi im se učinilo vrijednim pažnje.“¹⁸⁵ Ivan Božičević također je svjedočio o tome kako su Zagrepčani gledali njemački grabež imovine: „Pa i kod onih koji su u početku povjerovali u neki bolji red i u novu Nezavisnu Državu Hrvatsku, te su iluzije brzo nestajale. Zavladao je režim nasilja, bezakonja, straha i pljačke. Hiljade paketa Hitlerovi su vojnici svakog dana slali svojim porodicama u Njemačku. Trgovine su uskoro postale prazne, a cijene su rasle. Narod je brzo počeo osjećati svu dubinu okupacije.“¹⁸⁶

Pavle Gregorić opisao je kako je jednog dana dok je išao prema Ilici posvuda vidio Nijemce s paketima. Oni su ulazili „u razne delikatesne dućane, slastičarnice i ostale trgovine kupujući za okupacione marke“, a malo kasnije primjetio je: „...karavanu velikih kamiona za prijevoz pokućstva kako izvoze iz magazina poznate zagrebačke tvrtke »Bothe i Erhman« sve pokućstvo koje se nalazilo na stovarištu. Na stotine takvih i sličnih teretnjaka odvlačilo je i drugu robu u Njemačku. Bila je to najobičnija pljačka okupirane zemlje.“ Prema njemu s Nijemicima su probleme imale i ustaše koje su, kad su vidjeli legitimacije s njemačkim prezimenima, strahovale da ih špijunira Gestapo.¹⁸⁷ Nikola Rubčić u sličnom tonu opisao je kako je atmosfera već prvih dana u gradu bila nabijena elektricitetom zbog masovne kupovine Nijemaca i slanja paketa. Međutim, on je tu kupovinu „okupacijskim markama“, kao i Gregorić, nazivao „prikrivanjem najobičnije pljačke.“¹⁸⁸ Eugen Dido Kvaternik naglašavao je kako je „Pavelić konstantno izbjegavao svaki sukob s osovinskim silama, čak i u trenucima kada su svi ratovali protiv njih te im davao koncesije koje oni nisu ni tražili. Tako je u siječnju 1943. donesen zakon po kojem su njemački vojni zapovjednici mogli naredbenim putem mijenjati postojeće

¹⁸³ Glaise von Horstenau, *Zapis iz NDH*, 114.

¹⁸⁴ Mahmud Konjhodžić, „Mala redakcija u Zagrebu“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 3., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 135.

¹⁸⁵ Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 149. – 150.

¹⁸⁶ Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 80.

¹⁸⁷ Gregorić, „U okupiranom Zagrebu“, 47., 58.

¹⁸⁸ Nikola Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 80.

Njemci u Zagrebu

hrvatsko zakonodavstvo tako da od naše nezavisnosti nije ostalo ni N.^{“¹⁸⁹} Kvaternik se ovdje referirao na zapovijed Edmunda Glaisea von Horstena u koja je izdana 23. siječnja 1943., a prema kojoj se na području Sjeverne Hrvatske zbog pokretanja većih akcija protiv NOP-a sve vojne snage na tom teritoriju podređuju njegovoj komandi.¹⁹⁰ Nadalje, koncem svibnja iste godine zapovjednik njemačke vojske u Hrvatskoj Rudolf Luthers donio je proglašenje kojim je Treći Reich praktički uspostavio kolonijalnu vlast na teritoriju NDH: „Područje zaposjednuto od njemačke vojske je operaciono područje i izvršnu vlast u tome području vrši njemačka oružana sila. Za osiguranje četa te za održanje sigurnosti i reda po njemačkoj oružanoj sili izdane odredbe imaju prvenstvo pred svakim drugim pravom. Svim odredbama njemačkih vojnih oblasti treba se bezuvjetno pokoravati.“¹⁹¹

189 Eugen Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja: 1925 - 1945: prilozi za hrvatsku povijest*, ur. Jere Jareb (Zagreb: Naklada Starčević, 1995), 61.

190 Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 4, dok. br. 49., 147. – 149.

191 Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 4, dok. br. 303., 961; Saša Vejzagić, „Redefiniranje otpora u kontekstu policijskog grada – zagrebački antifašistički pokret, 1942. – 1943.“, u *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić (Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022), 79.

5.3. RIMSKI UGOVORI

Ugovori o razgraničenju NDH i Italije tzv. Rimski ugovori potpisani su 18. svibnja 1941. Tim ugovorima Split, Trogir, Sušak i Šibenik te svi otoci osim Paga, Brača i Hvara pripali su Italiji. Rimskim je ugovorima NDH izgubila pet posto svog teritorija, koji je zbog svog gospodarskog, strateškog i kulturno-povijenog značenja predstavljao nenadmašan gubitak. Nadalje, primorsko područje koje Italija nije izravno anektirala podijeljeno je na II. demilitariziranu zonu i III. zonu koja se protezala do demarkacijske linije s njemačkim okupacijskim područjima. Tim ugovorima Pavelić je pristao i da član Savojske dinastije postane nositelj hrvatske krune kralja Zvonimira.¹⁹² Maček u svojim memoarima upravo istakao je da je prvotno oduševljenje prestalo s potpisivanjem tih ugovora. Jozefina Žiha te je događaje komentirala riječima: „Pa to je bil užas jedan! Taj Pavelić i ustaše, kaj je za sebe pričal da je on najveći Hrvat, a pol je Hrvatske prodal da bi bil na vlasti i još ju je osramotil.“¹⁹³

Benedikta Zelić-Bučan prisjetila se kako je profesor Miho Barada, kod kojega je trebala polagati ispit, nervozno šetao po kabinetu ponavljajući „Što učini Likota (bila je to iluzija na Poglavnikovo ličko porijeklo), tko dade vlast Likoti! Što on zna što je more, što će mu država bez mora?“ Zelić-Bučan također je spomenula kako su dalmatinski studenti u Zagrebu demonstrirali na Trgu bana Josipa Jelačića protiv potpisivanja Rimskih ugovora, nakon čega je velik dio završio u zatvoru. Prema Zelić-Bučan sve ovo poslužilo je komunističkoj propagandi, a kasnije je njezin suprug komentirao kako komunisti nemaju što prebacivati Anti Paveliću „jer im je on u stvari svojom politikom napunio šumu.“¹⁹⁴ Kovačić je komentirao kako je prvotno oduševljenje uspostavom NDH nagrizeno Rimskim ugovorima, a da je zabrinutost stanovništva rasla i zbog ulaska SAD-a u rat te napada na SSSR.¹⁹⁵ Slično je pisao i Eugen Dido Kvaternik prema kojem su posljedice sklapanja Rimskih ugovora bile upravo katastrofalne, što se pokazalo i u svibnju 1945.: „Od toga dana nestala je ona veličanstvena sloga, koju smo doživjeli u prvim tjednima opstanka NDH. Veći dio hrvatske inteligencije otkazao je suradnju hrvatskom ustaškom režimu, a jedan dio dalmatinskih i primorskih Hrvata, ugrožen od talijanske okupatorske vlasti u svojoj životnoj egzistenciji, bacio se u svom očaju u naručje komunista.“¹⁹⁶ Glaise von Horstenau je zapisao kako u šetnji gradom, nakon što su novine objavile sklapanje Rimskih ugovora, nikad nije video tako očajan narod kao što su u tom trenutku bili Hrvati.¹⁹⁷ Afrić se prisjetio kako je tijekom jednog razgovora upitao „ustaškog upravnika kazališta“, odnosno intendantu Hrvatskog narodnog kazališta (HNK) Dušana Žanka, da li se što zna o glumcu Jovanoviću koji je pobjegao u Split, na što je Žanko navodno od-

¹⁹² Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 237. – 239.

¹⁹³ Maček, Memoari, 233; Angelis, Život Jozefine Žiha Marchesi, 200.

¹⁹⁴ Zelić-Bučan, „Sjećanje na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske“, 716.

¹⁹⁵ Kovačić, Od Radića do Pavelića, 130.

¹⁹⁶ Kvaternik, Sjećanja i zapažanja: 1925 – 1945, 54.

¹⁹⁷ Glaise von Horstenau, Zapisi iz NDH, 221.

govorio da oni (ustaše) ne dobivaju pouzdane vijesti od tamo te da je Split potpuno druga država, potom se uozbiljio i postao nervozan pa prokomentirao kako se drugačije nije moglo i da „treba biti zadovoljan s onime što imamo.“¹⁹⁸

Zeev Milo smatrao je temeljem svojih zapažanja da simpatija za ustaški režim uopće nije bilo, osim možda u početku, no da je to prvo oduševljenje s NDH nakon prodaje Dalmacije Talijanima prestalo. Prema Milu Rimski su ugovori bili velik šok za Hrvate jer im je more bilo najdraži dio njihove zemlje, a sada su njihov izlaz na more, zatvorili Talijani, odnosno Pavelić.¹⁹⁹ Slava Ogrizović zapisala je kako nikakva propagandna kampanja ne može pomoći ustaškim vlastima u sanaciji nezadovoljstva zbog sklapanja Rimskih ugovora te da taj čin nisu mogli prihvati ni mnogi ustaški simpatizeri, a savojski princ od Spoleta odmah je u narodu prekršten u „princ od špageta.“²⁰⁰ Božičević je također opisao veliko ogorčenje u Gradu u povodu sporazuma s Italijom, te jednako kao i Ogrizović, naveo je da je bilo mnogo nezadovoljnih među pripadnicima ustaškog pokreta i njihovih simpatizera: „...postavljanje talijanskog princa za hrvatskog kralja, izazvalo je veliko ogorčenje u narodu. To je razgolitilo ustašku laž o tome da su oni tu neki gospodari i pokazalo pravo lice njihovih tobožnjih velikih prijatelja Hitlera i Mussolinija. Osjetila se zbumjenost i potištenost, čak i u jednom dijelu onih ustaša koji su Paveliću prišli prvih dana poslije sloma Jugoslavije, neznajući tada što zapravo znači i kamo vodi ustaška politika. Vojvodu od Spoleta nije mogla prihvati ni ona zagrebačka purgerija koja se inače mirila s novim poretkom, koja bi čak i prihvatile nekog uglednog njemačkog aristokrata za kralja, ali Talijana...to nije išlo, to je bila »prevelika uvreda i ponizanje za sve Hrvate.“²⁰¹ Rimski ugovori su, dakle, po prvi puta značajno i javno prodrmali temelje kredibiliteta ustaških vlasti, i to u međunarodnom kontekstu, dovodeći u pitanje teritorijalni suverenitet NDH čime je kod mnogih prvo oduševljenje zbog raspada Kraljevine Jugoslavije i osnivanja samostalne države splasnulo ili je time barem nagrizeno.

5.4. PARTIZANSKE AKCIJE U GRADU I OKOLICI

Početkom svibnja 1941. u Zagrebu je održano tzv. Majsko savjetovanje CK KPJ s predstavnicima nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava s područja Kraljevine Jugoslavije. Na tom je sastanku odlučeno da se ne prizna komadanje Jugoslavije te je analizirana novonastala situacija u zemlji.²⁰² Temeljni zaključak Majskog savjetovanja bila je potreba za organiziranjem „oslobodilačke borbe protiv okupatora i njegovih domaćih saveznika, ali i borbe koja je tjesno povezana s borbom za socijalno oslobođenje.“ U skladu s time Ivan Jelić istaknuo je da su komunisti dobili zadatak da razotkrivaju okupatorski

198 Afrić, U danima odluka i dilema, 210.

199 „Zeev Milo“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/zeev-milo/> (posjet 29.6.2022)

200 Ogrizović, Zagreb se bori, 21.

201 Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.,“ 81.

202 Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 110.

režim koji potiče bratoubilački rat u najširim narodnim masama. U sklopu konkretnih političkih akcija trebalo je pristupiti pripremanju ustanka i vojnih akcija što je podrazumijevalo prikupljanje oružja, vojnu obuku, formiranje obavještajne službe, stvaranje udarnih grupa i vojnih komiteta.²⁰³ Potkraj svibnja 1941. tako je formiran Vojni komitet za Zagreb i Hrvatsku, a nakon što je Treći Reich 22. lipnja napao SSSR, Moskva, a potom i CK KPJ pozvali su komuniste na pokretanje ustanka i oružane akcije protiv okupatora. Prva akcija komunista u Zagrebu nakon toga bilo je dijeljenje nekoliko tisuća letka s proglašenjem CK KPJ upućenog hrvatskom narodu.²⁰⁴ U njemu je osuđen napad na SSSR, ali je oštroski napadnut Pavelić i njegov režim: „Pavelić je došao na vlast govoreći da donosi mir, a sada se spremi da nas šalje na klaonicu za interes kapitalističkih vlastodržaca.“ Dakle, cilj proglašenja bio je ukazati na to da proglašenjem NDH i dolaskom Nijemaca rat nije izbjegnut čemu su se mnogi nadali. Nadalje, u proglašenju se pozivaju radnici, seljaci, građani i omladina na neodazivanje na mobilizaciju, obustavljanje proizvodnje te okretanje protiv ustaškog režima i njemačkih okupatora.²⁰⁵

Svega nekoliko dana, nakon te prve akcije komunista, presjećeno je 20 telefonskih žica između željezničkih stanica Podsused i Vrapče. Već idućeg mjeseca u tvornici *Treibitsch i sin* uništeno je oko 50 000 m padobranske svile, a u tom je razdoblju spaljeno veliko vojno skladište sijena u Kustošiji, kao i stadion na Sveticama. Početkom srpnja pripadnici pokreta otpora ubili su ustaškog policijskog agenta Ljudevita Tiljka, a dva mjeseca kasnije Ivana Majerholda. Obojica su bili bivši članovi KPJ pa shodno tome i velika opasnost za rad NOP-a.²⁰⁶ Također, od konca lipnja organizirale su se i akcije, koje su okupljale ne samo komuniste i skojevce, već široku mrežu simpatizera i pomagača, a podrazumijevale su pisanje antifašističkih parola, lijepljenja vinjeta s petokrakom te srpskom i čekićem na automobile, tramvaje i kuće, uništavanje ustaških plakata o kretanju Wehrmacht-a u SSSR-u te onesposobljavanje njemačkih i ustaških vozila.²⁰⁷ Jedan od mnogih primjera takvog otpora spominje se u izvještaju UNS 23. kolovoza 1942. gdje se navodi kako su uhićena „dva đaka obrtne škole u času kada su po zidovima kuća lijepili komunističke znakove srp i čekić“, a „ispred oružničke vojarne u Branimirovoj ulici u Zagrebu uhićen je jedan maturant, koji je isto znakove lijepio na samovoznoj prikolici oružništva.“²⁰⁸ Ivan Šibl je isticao kako su mnogi djelovali i „na svoju ruku“, no najčešće antifašističkom propagandom, odnosno „uvjeravanjem svakog tko nađe u potrebitost borbe protiv fašizma.“²⁰⁹ S druge strane, Vjekoslav Afrić je naveo kako su mnogi samoinicijativno ispisivali parole i premazivali ustaške i nacističke simbole. On sam je iz prostog bijesa jednom prilikom urezao srp i čekić na susjednu kuću u kojoj je

²⁰³ Ivan Jelić, „Majsko savjetovanje rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu 1941. god.“, Časopis za suvremenu povijest, 16/3 (1984): 15. – 16.

²⁰⁴ Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 114.

²⁰⁵ Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 1, dok. br. 35., 67.

²⁰⁶ Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 114. – 117.

²⁰⁷ Ibid 120. – 121.

²⁰⁸ Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 3, dok. br. 77., 167.

²⁰⁹ Šibl, Sjećanja 1., 44.

stanovao „poznati hitlerovac“, a video je kako slično rade i drugi. Osim toga, ljudi su svoj antiustaški stav izražavali i psovanjem Pavelića te pljuvanjem po njegovim slikama, a jednoga se jutra na Marulićevu trgu pojavila i Pavelićeva slika na kojoj je netko u znak protesta obavio veliku nuždu. Zbog svega ovoga Afrić je zaključio kako je Zagreb „od prvog dana bio kotaо u kojem je konstantno kipjelo.“²¹⁰

Nikola Rubčić istaknuo je kako su nepuna dva mjeseca nakon pokretanja vojne operacije Barbarossa, ustaške vlasti i Nijemci slavili veliku pobjedu u ratu pa je u sklopu toga na naslovnoj strani lista *Hrvatski domobran* bilo otisnuto veliko V što je označavalo pobjedu (victoria). No obični su ljudi taj znak duhovito tumačili kao vidjet ćemo (vederemo).²¹¹ Slava Ogrizović prisjetila se jedne tjeralice za časnikom koji je dezertirao. Tjeralica se nalazila na Kvaternikovom trgu te ju je stalno morao čuvati jedan ustaša jer je ispod teksta netko rukom dopisao: „Vlovi ga ako može!“ Tjeralica je bila izdana i za vođom NOP-a Josipom Brozom Titom, a uz tjeralicu bila je raspisana i nagrada od 100 000 maraka koju će isplatiti Nijemci onome tko Tita dovede živa ili mrtva ili pruži korisne informacije za njegovo hvatanje. Nekoliko dana od postavljanja tjeralice gradom se proširila glasina da se na jednom električnom stupu na Trešnjevcu pojavila i tzv. „protutjerlica. “ Na komadiću papira netko je navodno rukom napisao: „Za Pavelića živa ili mrtva plaćam 10 kn.“ što je tada bila cijena jedne tramvajske karte. Ogrizović je napomenula da nije osobno vidjela tjeralicu, ali da to što je o njoj brujao cijeli grad te omjeri cijena dovoljno govore o raspoloženju stanovništva.²¹² Izvještaji obavještajaca UNS-a ukazuju na slično pa su tako u lipnju 1942., gosti bifea u Tratinskoj ulici 39, prilikom prolaska neke ustaške kolone govorili da idu „usraše“. Nadalje, kada je jedna ustaška doušnica prolazila pored stražarnice u Ozaljskoj ulici kako bi provjerila „pravovjernost“ stražara i pozdravila je sa „Spremni“ na što joj je Dragutin Osrečki, koji je stajao pokraj stražara, odgovorio: „Do k*rca“, a stražar uopće nije reagirao. Jednom drugom prilikom, također na pozdrav „Spremni“ jedna, navodna članica KPJ, koju je UNS-ov agent sumnjičio za „nemoralno ponašanje“, odgovorila je „da za nju to ne važi nego »zdravo i noge raširi.«“²¹³

Udarne grupe partijskih i skojevskih organizacija u gradu također su podmetale paklene strojeve i požare u raznim zgradama, skladištima i institucijama od vojnog ili logističkog značenja za ustaški režim i njemačke snage, a od većih oružanih akcija svakako treba spomenuti napad na Ustašku studensku vojnicu u Runjaninovoj ulici kod Botaničkog vrta 4. kolovoza 1941. koju je izvršila udarna grupa gradskih ilegalaca pod vodstvom Slavka Komara. Komar je svjedočio kako je nakon akcije u Zagrebu nastala velika strka te kako su Nijemci i ustaše posvuda pucali.²¹⁴ Nadalje, ta je akcija u trenutcima kada je ustaški promidžbeni aparat već slavio njemačku pobjedu na Istočnom frontu i slom

²¹⁰ Afrić, U danima odluka i dilema, 204.

²¹¹ Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 91 – 92.

²¹² Ogrizović, Zagreb se borи, 22. – 24.

²¹³ Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 243.

²¹⁴ Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 114. – 118; Slavko Komar, „Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavko-komar/> (posjet 29.6.2022)

komunističkog pokreta u NDH, nakon katastrofalno organiziranog bijega iz Kerestinca, kada je teror nad Srbima i Židovima već bio u zamahu, trebala ustanicima u selima pokazati da su i gradovi, a napose Zagreb uz njih: „Ovom akcijom trebalo je ući u prvi veliki oružani sukob s ustaškim izdajnicima u samom Zagrebu, pokazati da komunisti nisu uništeni, udariti gdje su se ustaše najmanje nadale — usred grada i usred dana, razbiti za uvijek njihovo uvjerenje da su u Zagrebu sigurni, manifestirati oružjem u ruci solidarnost hrvatskih, zagrebačkih rodoljuba i radničke klase s progonjenom i zvјerski mučenom srpskom braćom. Takva akcija mogla je i morala je odjeknuti naširoko i nadaleko.“²¹⁵ Slava Ogrizović prenijela je kako se na dan izvršenja prepada kod Botaničkog vrta jedva uspjela vratiti do svog stana jer je na svakom koraku stajao „naoružani ustaša spremjan puca“. Kad je konačno stigla u stan njezin suprug Bogdan nakon odslušanih vijesti na radiju komentirao je: „Kakva akcija! Usred grada napad na ustaše! Oni kažu da je bio velik broj komunista! Glupani. Zaciјelo ih je bilo samo nekoliko, ali zbog sramote moraju reći da ih je bilo mnogo. A i strah ih je. Bit će represalija, poneko će nedužan stradati, ali neka znaju da nas ima, da ih se ne bojimo, da će na svakom koraku na nešto naletjeti.... Zagreb je okupiran, ali Zagreb se bori!“²¹⁶

Da se Zagreb borio znali su i obični građani, koji su često mogli biti svjedocima pucnjave i jurnjave gradom pa je tako Krleža u srpnju 1942. naveo kako su jednog dana u blizini Frankopanske ulice ljudi trčali u panici jer se ondje pucalo, a početkom 1943. u dnevniku je zapisao kako „danasm nema ni jednog tko bi se protivio da se vrati *status quo ante bellum*, pa bilo baš i pod samom đavolskom dinastijom, samo da se zaustavi ovo endehazijatsko urlanje sirena.“²¹⁷ Prema Konjhodžiću vijesti o okršajima pripadnika NOP-a i ustaša širile su se gradom strelovito brzo i Zagrepčani su odmah bili informirani. On je također naglašavao da su „pucnjave kraj Petrove crkve, u Petrinjskoj ulici, na Medveščaku i drugdje odjekivale ulicama i cijelim gradom.“²¹⁸ Krajem studenog 1943. Horvat je zapisao kako su se tijekom noći mogle čuti eksplozije te da je bilo jasno kako je u tijeku neka operacija, napad na prugu pokraj Stenjevca.²¹⁹ Matija Markulin je također naveo kako je svjedočio okršaju ilegalaca i vlasti u centru grada: „Jednoga jutra nas nekoliko gimnazijalaca kretalo se istočnom stranom Mažuranićeva trga kada je nastala strka. Netko je vikao STOJ! STOJ!, a onda je počela pucnjava. Među kumicama zavladali su vrisak i lomljava, a mi smo se sakrili iza niskoga zida. Nakon još nekoliko pucnjeva sve se smirilo – izašavši iz zaklona, uočili smo da na početku Žerjavićeve ulice leži neko tijelo, okruženo ljudima s izvučenim pištoljima. Tako smo mi djeca usred grada prisustvovala lovu na čovjeka s fatalnim završetkom.

²¹⁵ Slavko Komar, „Napad na ustašku studentsku četu kod Botaničkog vrta“, u *Zbornik sjećanja u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 12.

²¹⁶ Ogrizović, Zagreb se bori, 25. – 30.

²¹⁷ Miroslav Krleža, *Dnevnik*: 1933. – 1942., sv. 3. (Sarajevo: Oslobođenje; Zagreb: Mladost, 1981) 114., Miroslav Krleža, *Dnevnik*: 1943, sv. 4. (Sarajevo: Oslobođenje, 1977), 52.

²¹⁸ Konjhodžić, „Mala redakcija u Zagrebu“, 135.

²¹⁹ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 20.

Bilo je to nešto sasvim drugačije od onoga što se moglo vidjeti u kinu. Šuteći smo otišli u školu i o tomu međusobno više nismo pričali. Poslije rata ondje je postavljena spomen-ploča na pogibiju nekoga člana Gradskog komiteta KPH.²²⁰ Poginuli komunist kojeg spominje Markulin je Marko Miličić. Miličić je bio član Mjesnog komiteta KPH Zagreb te je poginuo 18. travnja 1944.²²¹

Jedna od najuspješnijih i najvećih akcija u Zagrebu uopće svakako je bila diverzija na Glavnoj pošti u Jurišićevoj ulici 13, koja je izvršena u nedjelju 14. rujna 1941. Pripadnici komunističkog pokreta, koji su radili u pošti, postavili su eksploziv na sedam mjesto, a eksplozija je aktivirana pozivom iz stana profesorice Olge Milčinović na Tuškancu. Ova je diverzija prekinula sve međugradske i međunarodne veze sa Zagrebom. Ono što je još važnije na neko je vrijeme onesposobila prislušne uređaje Gestapa i veze njemačke vojske s drugim okupiranim središtima jugoistočne Europe.²²² Slava Ogrizović napisala je kako su se neposredno nakon eksplozije svi razbježali i panično počeli sklanjati, ulice su se odjednom ispraznile, a sirene nisu prestale tutnjati.²²³ Zbog takvih i drugih čestih akcija NOP-a u Zagrebu, policijski referent Taris jednom je prilikom rekao Afriću, s kojim je volio razgovarati o svemu, kako partizanski kanali s gradom stalno rade, kako su oni dobro organizirani te imaju svoju obavještajnu službu i podzemni aparat te kako je borba na frontu samo jedan dio općeg sukoba: „Pravi rat se zapravo vodi ovde, u gradu. Bilo bi jako jednostavno kada bi se partizani nalazili samo u šumama ili u selima. Neću da preterujem, ali čini mi se da ih u gradovima ima bar isto toliko koliko i na frontu. Što ih mi više trebimo, oni se sve više množe. Danas ih ima bar pet ili čak deset puta više nego na početku rata.“ Glaise von Horstenau slično je komentirao u ranu jesen 1943.: „Partizani su gotovo neograničeni gospodari zemlje; u gospodarskom smislu Zagreb je pod njihovom blokadom. Tržnice su prazne jer se nijedan seljak ne usudi nešto ponuditi. Ako, kao što stalno govorim, pogledate s našeg balkona na Zrinjevac, koji je navečer prepun ljudi, sigurno ćete i među njima vidjeti mnogo partizana kako mirno šeću. Govori se da u gradu ima 10 000 partizana, ja bih rekao da ih je i više.“²²⁴

Da su se partizani mirno šetali zagrebačkim ulicama ustašama i Nijemcima „pred nosom“ ili, u slučaju Glaisea von Horstenaua, pred balkonom, potvrđuje i jedna pomalo komična anegdota Ivana Šibla. Nakon neuspješnog pokušaja odlaska u partizane, početkom studenog 1941. Šibil se s nekoliko prijatelja NOP-a vratio u grad. U Zagrebu se s još dvojicom ilegalaca sve do početka 1942. skrivaо u stanu gospode Johane Jandrić u Eisenhuthovoj ulici. Premda načelno nisu smjeli izlaziti iz stana, osim u slučaju nužde, ponekad su se iskradali, no samo po noći prije policijskog sata. Jedan od ilegalaca, Zlatko

220 Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 20.9.2022)

221 Mario Šimunković i Domagoj Delač, Sjećanje je borba: Spomen obilježja narodnooslobodilačke borbe i revolucionarnog pokreta na području grada Zagreba (Zagreb: online izdanje, 2014), 99.

222 Banjeglav, Dilica i Straniero, Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju, 74.

223 Ogrizović, Zagreb se bori, 42.

224 Glaise von Horstenau, Zapisi iz NDH, 269.

Cesar (Čikica), pri tim bi se izlascima maskirao u „sredovječnu priprostu gradanku, koja s kanticom ili košaricom u ruci žuri svojim poslom.“ Cesar je vrlo ozbiljno shvatio svoju krinku pa je oblačio ženske svilene čarape, crne cipele na visoku petu, crni ženski zimski ogrtač te crni rubac, a kako bi sakrio kozju bradicu „na ustima je uvijek držao džepni rupčić kao da pati od zubobolje.“ Šibl ističe da je i kod muškaraca imao dosta uspjeha te da su mu oni prilazili, a jednom prilikom čak i ustaški vojnik.²²⁵

Usprkos čestih diverzija i raznih akcija, rad ilegalaca u Zagrebu zbog velikih provala, masovnog hapšenja i teških represija krajem 1941. te početkom 1942. postaje sve teži, pa gotovo i nemoguć. Rukovodstvo KPJ stoga je donijelo odluku o čuvanju kadrova pa se prestaje s izvršavanjem većih oružanih akcija u Zagrebu, te se fokus stavlja na prikupljanje pomoći NOP-u u drugim dijelovima zemlje te formiranju sigurnih kanala za odlazak Zagrepčana u partizane.²²⁶ O uvjetima u gradu najbolje govore brojčani podaci. Naime, u trenutku proglašenja NDH u Zagrebu su djelovale 53 partijske ćelije s oko 500 komunista, što je bila najveća koncentracija komunista u nekom jugoslavenskom gradu. Potkraj 1941. u Zagrebu je ostalo svega 100 komunista. Većina je morala pobjeći u partizane da izbjegne provalu, no mnogi su uhićeni i ubijeni.²²⁷ Tako već od početka 1942. raste partizanska aktivnost u okolini Zagreba. U izvještaju Povjerenstva CK KPH od 27. travnja o situaciji u široj zagrebačkoj okolini navodi se sljedeće: „U posljednje vrijeme u mnogim selima formirani su odbori NOF, koji se naročito povoljno razvijaju u općinama: Zaprešić, Brdovec, Pušći, Sesvetama, Markuševcu i Vrapču. Veze se redovito održavaju a isto tako i sastanci. Broj vojnih bjegunaca sve više raste, a jednako i simpatije za partizane.“²²⁸ U jesen 1942. Žumberačka četa sastavljena velikim dijelom od Zagrepčana, Prigoraca i Zagoraca prebacila se preko Zagorja na Kalnik i pridružila se kalničkim partizanima, a do kraja godine Drugi bataljun Kalničkog partizanskog odreda počinje operirati u Zagorju.²²⁹

Do proljeća 1943. snage NOP-a jačaju aktivnost sa svih strana Zagreba. U izvještaju političkoga komesara Druge operativne zone NOV-a Marka Belinića o stanju na terenu navodi se kako se na području Moslavine stanovništvo kotara Čazme i Garešnice sve intenzivnije aktivira u Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB), te da je kod ustaških i domobranksih vojnika sve evidentnija demoralizacija.²³⁰ Na području Žumberka u izvještaju se opisuje slična situacija: „Politička svijest naroda svakog dana je veća. Narod sa sve više simpatija aktivno učestvuje u Narodno-oslobodilačkoj borbi, pomažući našu vojsku sa živežnim namirnicama. Omladina i žene aktivno učestvuju u političkom djelovanju i suzbijaju svaku nepovoljnu političku pojavu koja bi mogla štetiti razvitku narodno-oslo-

²²⁵ Šibl, Sjećanja 1, 123. – 124.

²²⁶ Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 124. – 131.

²²⁷ Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 111; Karlo Držaić, „Dijalektika otpora: nepokoren grad i grobnica komunista“, u Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945., ur. Josip Jagić i Marko Kostanić (Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022), 36.

²²⁸ Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 2, dok. br. 113., 230.

²²⁹ Goldstein, Zagreb 1941. – 1945., 208., 218.

²³⁰ Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 5, dok. br. 52., 244.

bodilačke vlasti.²³¹ U istom izvještaju spominje se prolazak 13. brigade početkom lipnja kroz Okić, Veliku Goricu, Kupinec, Pisarovinu, Dubranec, Kravarsko i Letovanić „gdje je narod sa čudenjem gledao tu veliku vojsku. Do tada nisu seljaci nikad vidjeli toliko partizana. Mnogi od njih govorili su: »Pa to je više vojske nego na Istočnom frontu«, »Šta laže Pavelić da su partizani pobegli u Crnu Goru, kad mi na svoje oči vidimo da su tu, kod nas.«“ Nadalje, u selima su održavani sastanci i mitinzi o političkoj situaciji te NOB-u kako bi se privuklo seljačko stanovništvo koje je podržavalo HSS.²³²

Zagrepčani su se o kretanjima i akcijama partizana informirali putem letaka i proglaša KPJ, ali i ustaških plakata i novina. Slava Ogrizović tako spominje da su s plakata o ubijenim ustašama i tjeralicama iščitavali kretanje jedinica NOP-a, pa su se tako obrađovali kada su u jesen 1942. pročitali da je ubijen Gjuro Keinhart, tabornik općine Pušća jer je to nadomak Zagreba. Nadalje, kad je Slava jednom prilikom s Bogdanom posjetila njegovu majku bilo joj je zanimljivo slušati i razgovore svekrvinih prijateljica, inače uglednih zagrebačkih gospođa, koje su na trenutke gotovo cinično, komentirale trenutnu situaciju u zemlji. Jedna je izrazila čuđenje kako kod nas „munjeviti rat“ traje tako dugo kad se tolike snage angažiraju protiv „grupice odmetnika“, druga je komentirala da kad bi se prema službenim izvještajima prebrojili svi mrtvi partizani, došlo bi se do zaključka da je riječ o zaista velikoj vojsci. Jedna od njih primjetila je kako se u novinama prestalo pisati o „četničko-komunističkim bandama“, na što je druga odgovorila kako je načula da je to zato što ustaše sada surađuju s četnicima.²³³ Konjhodžić navodi da su Zagrepčani prilikom pokušaja nabavljanja hrane u okolnim selima saznavali o borbama ustaško-njemačkih snaga i NOP-a: „Pošto je rat trajao, već samo to je tjerala svakoga da prati događaje i priželjuje da se rat svrši, da jezivi događaji siđu s pozornice života, da dođe mir. Zato je masa ljudi žudjela za novim vijestima koje su budile nadu.“²³⁴

Do kolovoza 1943. partizani su napali Remetinec, Botinec i Buzin te time došli nadomak Zagreba.²³⁵ Napredovanje i jačanje NOP-a u okolini Zagreba do jeseni te godine, možda najbolje dočarava jedan slikovit primjer iz izvještaja Okružnog komiteta KPH Bjelovar CK KPH-u o političkim prilikama na terenu. Naime, u tom se izvještaju navodi kako se piliće i svinje iz Koprivnice moralno prevoziti u Zagreb avionima: „Kako su sada putevi usred operacija NOVJ-a i naših udarnih grupa postali nesigurni banda se njima ne može služiti, a da ne bude kažnjena, a pruge su stalno rušene, to banda avionima prevozi svinje iz Koprivnice u Zagreb. Sada skoro iz jedne takove pošiljke skočilo je jedno prase iz aviona.“ U istom se izvještaju govorio o kolebanju među pristašama HSS-a, o tome kome se priključiti i što činiti, premda je istaknuto da narod u bjelovarskom i križevačkom kotaru pokazuje simpatije za NOB.²³⁶ Nekoliko mjeseci kasnije u prosincu

²³¹ Ibid 245.

²³² Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 5, dok. br. 52., 247. – 248.

²³³ Ogrizović, Zagreb se bori, 22., 125. – 126.

²³⁴ Konjhodžić, „Mala redakcija u Zagrebu“, 135.

²³⁵ Goldstein, Zagreb 1941. – 1945., 254. – 255.

²³⁶ Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj 6., dok. br. 135, 385 - 389.

1943. pripadnici prvog voda Turopoljske diverzantske čete napali su najveće skladište streljiva u NDH, ono u Sopnici, te pritom „svladali stražu jakosti jednog časnika i 70 domobrana zagrebačkog posadnog zdruga.“²³⁷ Nakon svladavanja straže stanovnici iz obližnjih sela Rugvice, Ježeva i Oborova obučeni u domobranske uniforme organizirali su transport oslobođenog materijala u 37 zaprežnih kola na oslobođeni teritorij. Nakon toga postavljen je eksploziv u skladište te je ono dignuto u zrak. Prethodno je evakuirano stanovništvo Sopnice.²³⁸ Značajno je da je skladište eksplodiralo taman kada su do njega pristigli Nijemci i domobrani, što je rezultiralo s najmanje četiri mrtva i više ranjenih. Kasnije tijekom večeri odjeknule su još dvije eksplozije, a stanovnici Zagreba mogli su ih osjetiti čak i u centru, pa je Glaise von Horstenau komentirao kako je mislio da je riječ o potresu.²³⁹ Matija Markulin eksploziju je osjetio i na Tuškancu te se prisjetio: „Jedne noći strahovito je grunulo da se cijela kuća zdrmala. Nije bilo ni uzbune ni preduzbune, a nisu se čuli ni avioni! Sljedećega dana netko je rekao da su partizani digli u zrak veliko skladište streljiva u Sesvetama.“²⁴⁰ Josipa Horvata eksplozija je probudila usred noći: „Burna uvertira božićne nedjelje 1943. Nešto iza jedan sat po ponoći jaka eksplozija potresla Zagreb. Spavao sam tvrdim snom, nisam svjestan da sam je čuo, znam samo da je Zlata prestravljeni provalila u sobu s poklikom: »Tu su bombardiraju!«“²⁴¹ Istovremeno s izvršavanjem te akcije manje partizanske formacije postavile su zasjede na cestama prema Zagrebu, Sesvetama i Savi, onesposobile željezničku prugu prema Zagrebu i Dugom selu te oštetile most na cesti prema Dubravi.²⁴² Akcija u Sopnici pokazala je jačanje NOP-a u Zagrebu i okolicu jer nije bila riječ o uobičajenoj diverziji, već o kompleksnom vojno-logističkom poduhvatu koji je zahtijevao suradnju lokalnog stanovništva i kontrolu teritorija za transport zaplijjenjenog materijala, što ujedno pokazuje i evidentnu neefikasnost ustaških snaga na tom području.²⁴³ O jačini partizana u zagrebačkoj okolini 1943. govori svjedočanstvo Markulina. On se prisjetio svog odlaska po mlijeko u selo Blato, koje je bilo na drugoj strani Savskog mosta do kojeg se još moglo doći tramvajem, no već na drugoj obali bili su izgrađeni bunkerji i sve je bilo opasano žicom, a kad je prošao stražu začuo je nečiji komentar: „Sad smo na ničijoj zemlji!“²⁴⁴

Sukladno jačanju partizanske aktivnosti u okolini Zagreba, 1944. godine NOP u gradu započinje s provođenjem „masovnih sabotaža“ u industrijskim i tvorničkim po-

²³⁷ Josip Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“; u Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945., ur. Josip Jagić i Marko Kostanić (Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022), 95; Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 7, dok. br. 165., 675.

²³⁸ Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, 95.

²³⁹ Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 300. – 301.

²⁴⁰ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 20.9.2022)

²⁴¹ Horvat, Preživjeti u Zagrebu, 33.

²⁴² Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 300.

²⁴³ Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, 95.

²⁴⁴ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022); Goldstein, Zagreb 1941 – 1945, 295.

strojenjima. Već se od siječnja te godine započelo s provođenjem masovnih zakašnjenja na posao u poduzećima poput Siemensa, Rašice i Ciglane, u Zagrebačkom elektroničkom tramvaju (ZET) kvarili su se motori i mijenjali redni brojevi, što je prouzrokovalo dodatne poteškoće u ionako opterećenom prometnom sustavu grada, u poduzeću Bobek organizirana je pogrešna isporuka pošiljke za potrebe vojske, ponegdje su se uništavali i dijelovi radnih strojeva te se posao izvršavao traljavo i sporo. Osim ovoga, tijekom 1944. i 1945. izvršene su brojne diverzije koje su većinski provodili pripadnici partizansko-diverzantskih jedinica iz okolice Zagreba. Izvršene diverzije većinom su uključivale uništavanje ili sabotiranje željezničkih kompozicija i vozila, avione na aerodromu Borongaj i Pleso te podmetanje eksploziva i paklenih strojeva na različitim lokacijama u gradu. Neke od tih diverzija su miniranje vojnog transporta na Glavnem kolodvoru u kolovozu 1944.; eksplozijom je uništena zgrada za popravak vagona na Borongaju te je zapaljeno skladište i pet vagona ogrjevnog drva na Istočnom kolodvoru u listopadu 1944; u Kazališnoj kavani u studenom 1944. eksplodirala je podmetnuta bomba; likvidirana su dva njemačka vojnika, uništeno je 22 000 kg bombi na aerodromu Plesu te onesposobljeno pet aviona na aerodromu Borongaj u prosincu 1944.; miniran je vatrogasni dom na Žitnjaku u siječnju 1945.; a u veljači 1945. izvršena je eksplozija u Deželićevoj ulici, likvidacija šest vojnika u Kustošiji te eksplozija u kavani „Medulić“ na Ilici.²⁴⁵

Međutim, na raspoloženje Zagrepčana nije utjecalo samo stanje u gradu i NDH, nego i percepcija šireg vojno-političkog konteksta. Ivan Božičević je, odmah po uključivanju SSSR-a i SAD-a u rat, komentirao kako se uočava povećanje simpatija spram partizana: „Na raspoloženje građana protiv ustaša i Nijemaca, a u prilog NOP-a, veoma je pozitivno utjecalo i to što su Rusi, Amerikanci i Englezi postali saveznici u ratu. To je jačalo uvjerenje u sigurnu pobjedu nad fašističkim osvajačima i njihovim slugama.“²⁴⁶ Lepa Perović u svojim zapažanjima iz 1943. isticala je kako su na jačanje NOP-a u Zagrebu i okolici utjecale i informacije o značajnijim vojnim uspjesima partizana na širem regionalnom području, ali i međunarodne okolnosti, odnosno preokret na Istočnom frontu, iskrcavanje saveznika u Africi i kapitulacija Italije.²⁴⁷ Perica Dozet također napominje kako je velik utjecaj na masovno opredjeljivanje Zagrepčana za NOP tijekom 1943. imao preokret na svjetskim fontovima u korist saveznika.²⁴⁸ Matija Kovačić naveo je kako se u Zagrebu i cijeloj NDH tijekom druge polovice 1943., a napose početkom 1944. osjećala sve veća zabrinutost zbog tijeka rata: „Nije se ispušтало iz vida da događaji na bojištima idu sve više na štetu Njemačke i da položaj biva sve kritičniji. Također, unutarnje stanje zbog partizanske gerile pružalo je mnogo razloga

245 Marija Sentić i Narcisa Lengel-Krizman, Revolucionarni Zagreb 1918-1945: Kronologija (Zagreb: Gradski odbor SUBNOR: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1979), 126. – 131.

246 Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 94.

247 Lepa Perović, „Zagreb 1943. godine“, u Zbornik sjećanja u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv 4., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 6. – 7.

248 Perica Dozet, „Moj odlazak u Zagreb“, u Zbornik sjećanja u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv 4., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 25.

za zabrinutost.“ Kovačić je spominjao i kako je o završetku rata nekoliko puta razgovarao s ministrom vanjskih poslova NDH Mladenom Lorkovićem, kojeg je to pitanje naročito mučilo, a s njegovim, za po ustašku vlast i Nijemce negativnim prognozama, slagao se i Glaise von Horstenu.²⁴⁹

Zbog svega ovog, kao i zbog sve lošijeg stanja u Gradu tijekom 1943. zabilježeno je povećanje odlaska Zagrepčana u partizane.²⁵⁰ Zeev Milo naveo je kako se njegova obitelj priključila partizanima nakon kapitulacije Italije, a kao motiv za to Milo je naveo želju da se bori na „pravoj strani, protiv fašizma i nacizma.“²⁵¹ Otprilike u isto vrijeme NOP-u su se pridružile Slavica Kanić Detelić te Dragica Vajnberger.²⁵² Ipak, u izvještaju Mjesnoga komiteta KPH Zagreb Povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku u veljači 1944. navedno je kako je „političko stanje kod zagrebačkih masa još uvijek pretežno pasivno. Mase zapažaju događaje, donekle ih ispravno tumače, ali su još uvijek u stavu iščekivanja i očekuju pomoć od vanjsko-političkih događaja i od uspjeha na istočnoj fronti, tj. od Crvene armije. Tek mali dio boji se dolaska Crvene armije i polaže sve nadе na anglo-američke trupe.“ Također, se u izvještaju govori kako se u gradu još uvijek osjeća utjecaj „fašističke štampe i ubacivanje verzija od strane reakcionarnog dijela vodstva HSS-a.“²⁵³ Svega mjesec dana kasnije u drugom je partijskom izvještaju o stanju u Zagrebu istaknuto kako „mase prihvataju s oduševljenjem“ napredovanje Crvene armije i kako ustaške vijesti tumače kritički zbog tvrdnji da je SSSR potpuno uništen 1941. Uz napredovanje Sovjeta, u izvještaju se ističe da svakodnevno jača popularnost NOP-a te da građani pokazuju sve više interesa za Narodnooslobodilačku borbu, posebice nakon relativno neuspjelog napada Nijemaca, ustaša i četnika na području nekadašnje talijanske zone poznatije kao „Šesta neprijateljska ofanziva.“²⁵⁴

5.5. BOMBARDIRANJE ZAGREBA

Nakon kapitulacija Italije u Zagrebu se počelo strahovati i od bombardiranja pa su, u skladu s time, ustaške novine najavljuvale vježbe oglašavanja zračnih napada, ispitivanja sirena i gašenja svjetla, a još od proljeća 1943. diljem Grada podizali su se bunkeri. Međutim, kad su bombardiranja započela, pokazalo se da skloništa ima premalo te da je

249 Kovačić, Od Radića do Pavelića, 197.

250 Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 230.

251 Zeev Milo, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/zeev-milo/> (posjet 29.6.2022)

252 „Slavica Kanić Detelić“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/slavica-kanic-detelic/> (posjet 28.6.2022); „Dragica Vajnberger“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/dragica-vajnberger/> (29.6.2022)

253 Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 8, dok. br. 133., 806. – 807.

254 HDA fond 1723, kut. 1, K.P – 67/1290

ustaška vlast uvelike nepripremljena i nesposobna da u većoj mjeri pomogne građanima i sanira štetu. Najveće sklonište u Zagrebu, ono pod Gričem, otvoreno je tek u ožujku 1945., a i brojna druga skloništa bila su dovršena tijekom 1944., kada je Grad već pretrpio nekoliko bombardiranja.²⁵⁵ Matija Markulin spominjao je kako su skloništa, koja su pripremljena oko HNK i kod Mažuranićeva trga, bila blatna i loše uređena pa su se ljudi uglavnom sklanjali u tunel pod Gričem i tunel u Gračanima, a njegova se obitelj sklanjala u podrumu kuće koji je njegov otac u dogovoru s ujakom Zvonkom prenamijenio u sklonište.²⁵⁶ Uzbune u Gradu, postale su s vremenom dio svakodnevice te, premda su većinu vremena bile lažne, u značajnoj su mjeri remetile ritam Grada i do tad prividnu relativnu normalnost života u Zagrebu.²⁵⁷ U studenome 1943. Josip Horvat zabilježio je da se dogodio prvi veliki prelet iznad Zagreba: „Znači sad i za nas postaje ozbiljno.“ Prema Horvatu u cijelom je Gradu uskoro zavladala ratna psihoza od bombardiranja pa se mjesec dana kasnije požalio: „Ljudi silno gube nerve od straha pred bombardiranjem. Strah onemogućuje trajno realno prosuđivanje i sistemski rad. Sve je abnormalno.“²⁵⁸ Nadalje, o tome kako je strah od bombardiranja postao svakodnevna briga Zagrepčana govori i Krležina cinična opservacija da su ljudi na prozore polijepili „papirnate rezance da im bombe ne bi porazbijale stakla.“²⁵⁹

Prvi zračni napad na Zagreb dogodio se 22. veljače 1944. te su glavne mete bili aerodrom na Borongaju, Glavni kolodvor te pruga koja je vodila prema istoku i zapadu. Međutim, u tom su napadu pogodena većim dijelom civilna područja i objekti poput Tkalčićeve ulice, Opatovine, tvornice ulja u Držićevoj ulici, dominikanskog samostana na Koloniji (južno od maksimirskog stadiona), gimnazije u Križanićevoj ulici itd. U potpunosti je razoren i aerodrom na Borongaju te se od svibnja koristio samo onaj na Plesu.²⁶⁰ Horvat je u svom dnevniku opisao kako su građani zbog tog napada bili izrazito ljuti na Engleze, no naglašava da se za takve katastrofalne okolnosti uglavnom okriviljavalo nesposoban upravni aparat: „Ljudi su ogorčeni na Engleze, napadaj se pokazao besmislen, a žrtve i šteta su razmjerno vrlo visoki naročito za siromašan svijet. Ljudi oštro kritiziraju upravu koja nije ništa učinila za gradnju skloništa, dok je još bilo materijala.“ Nadalje, Horvat je spominjao kako je tu večer proglašeno da svatko može napustiti grad: „...ali kuda, kamo kad su svugdje u neposrednoj blizini ratne operacije i glad. Bezglava, neiskazano glupa politika pretvorila je Zagrepčane u zećeve koje lovac može nesmetano streljati. Rad je svagdje više-manje stao, sve živi u strahu iščekivanja, u razgovoru i kombinacijama.“²⁶¹ Matija Markulin prisjetio se kako je dan nakon napada s priateljima obilazio Grad pa opisuje kakvo je bilo stanje: „...najbliže su bombe pale u Botanički vrt,

²⁵⁵ Goldstein, Zagreb 1941. – 1945, 254.

²⁵⁶ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

²⁵⁷ Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, 99.

²⁵⁸ Horvat, Preživjeti u Zagrebu, 7. – 8., 23.

²⁵⁹ Krleža, Dnevnik: 1943, sv. 4., 66.

²⁶⁰ Goldstein, Zagreb 1941. – 1945, 255. – 256.

²⁶¹ Horvat, Preživjeti u Zagrebu, 65.

ali i na zgradu Zdravstvenoga osiguranja, na kojoj je bio srušen središnji dio. Na školi u Križanićevoj bio je pogoden upravo za nas predviđeni razred. U blizini Krešimirova trga, među ruševinama jedne zgrade, u zraku je, zapravo na cijevima, stajala kada za kupanje. Netko je ispričao kako se ondje baš prala neka žena pa su ju vatrogasci morali spasiti, valjda onako golu.“²⁶²

Do kraja rata Zagreb je bombardiran 21 put te su tijekom tih bombardiranja pогinule 554 osobe, od kojih samo 38 vojnika.²⁶³ Ta su bombardiranja kod Zagrepčana stvarala pravu ratnu psihozu te su mnogi od njih priželjkivali što skorije okončanje sukoba te uspostavu mira i stabilnosti. Sredinom rujna 1944. kada je već bilo sasvim jasno tko će biti pobjednik u ratu te da je promjena vlasti samo pitanje vremena, Lujza Janović-Wagner u svojem je dnevniku zapisala: „Iako se svi bojimo zadnjih dana koji mogu biti veoma krvavi jer tako prijete, mnogi smatraju da ništa ne može biti teže i gore od ovoga stanja. Sve što slijedi je bolje. A tek mi! Mi gorimo. Danas znamo da je Brač oslobođen. Možeš si misliti koliko smo nesretni da smo tu, pa ipak mi je drago da proživljavam i ove dane ovdje i da vidim i osjetim sama kako srce Zagreba ispravno osjeća i tako radi. Još se bojimo gladi i aviona. Nekako će biti sve uređeno da se sklonimo na Šalatu.“ Tri mjeseca kasnije, svega dva dana prije Božića, Janović-Wagner je u sličnom tonu navela: „A veselimo se da 1944. ide u nepovrat i da sviće 1945. godina koja će dovesti, doduše, do katastrofe ali i do mira.“²⁶⁴

5.6. GOSPODARSKA SITUACIJA U GRADU

Uz njemačku eksploraciju zemlje, na lošu ekonomsku situaciju u NDH utjecale su i općenite ratne prilike zbog kojih su se državni prihodi konstantno smanjivali. U tom je smislu za ustašku vlast poteškoću predstavljala nekonistentna kontrola područja; nemogućnost prikupljanja poreza i ubiranja žetve; uspostavljanja redovite i sigurne opskrbe hranom; uništenje, zaustavljanje ili smanjenje industrijske proizvodnje, trgovine i obrta.²⁶⁵ Sve su se te ekonomski poteškoće napose očitovale u Zagrebu, koji se nalazio u stanju permanentne gospodarske krize. Već 1941. uvedena je štednja prehrambenih proizvoda te je došlo do porasta cijena i nezaposlenosti.²⁶⁶ O tome svjedoči i Pavle Gregorić, koji je kazivao da su već u travnju cijene počele naglo rasti, usprkos zabrani objavljenoj u glasilu ustaške vlade *Hrvatski narod*.²⁶⁷ Lutvo Ahmetović opisao je kako je nestaćica hrane vladala i prije početka rata, ali ja naglasio kako je ustaška vlast dodatno pogoršala

262 Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

263 Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, 99.

264 Snježana Grković-Janović, prir. i ur., *Lujzin dnevnik: dnevnički zapisi Lujze Janović-Wagner iz Drugoga svjetskog rata*, prir. Snježana Grković-Janović (Zagreb: Srednja Europa, 2008), 122., 141.

265 Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 126. – 127., 130.

266 Goldstein Zagreb 1941. – 1945, 164.

267 Gregorić, „U okupiranom Zagrebu“, 47.

stanje: „Prednost u opskrbi imaju ustaše. Rekvizicija hrane je totalna, tako da ni seljaci iz bliže okolice zbog zabrane kretanja nisu mogli dostaviti u grad ni ono što im je preostalo nakon rekvizicije. Na uvedene karte za opskrbu nisu se redovito dobivale ni te neznatne količine. U gradu je cvjetao šverc. Hrana se mijenja za drugu robu, jer ni seljak ni građanin nisu imali povjerenja u kunu. Najteži je položaj radnika i njihovih porodica. Nadnlice ostaju iste, a cijene veoma rastu.“²⁶⁸

Početkom siječnja 1942. svim je ministarstvima i državnoj riznici upućena zamolba o provođenju najveće štednje u jelu i plinu, a povod za to bile su raskošne svečane večere koje su održavala neka ministarstva pa se ista upozoravaju da se zemlja nalazi u ratnom gospodarstvu.²⁶⁹ Istovremeno s tom zamolbom svim je ministarstvima poslana i okružnica Državnog gospodarstvenog povjerenstva u kojoj je navedeno kako je „obzirom na činjenicu, da su se u posljednje vrijeme u nekim privrednim poduzećima pojavili štrajkovi, kao posljedica neprijateljske promičbe“ donijeta odluka o suzbijanju svih štrajkova oružanom silom.²⁷⁰ Nadalje, Ahmetović je spomenuo protest Zagrepčana u ožujku 1943. zbog nestašice krumpira. Građani su se u većem broju okupili na tržnici u Branimirovoj ulici očekujući podjelu krumpira, što im je prethodno najavljeno. Kada je okupljenima rečeno da krumpira ipak nema, građani su počeli protestirati, što su iskoristile aktivistkinje Antifašističke fronte žena (AFŽ) te taj spontani protest pretvorile u demonstraciju protiv gladi, rata, okupacije i okupatorskog režima.²⁷¹

Ekonomski se situacija svakim danom dodatno pogoršavala paralelno s intenziviranjem ratnih prilika u okolini Zagreba i cijeloj zemlji. U studenome iste godine Horvat je zapisao kako mu se kolega žalio na nestaćicu duhana i novaca, te kako je njegova majka piljenje i cijepanje drva platila 2 450 kn, što je očito bila visoka cijena za tu uslugu jer se Horvat potom upitao: „Kako uopće živi siromašni svijet današnjih dana?“ Mjesec dana kasnije Horvat je konstatirao kako je tih dana sve bilo skupo, osim ljudskog života.²⁷² U siječnju 1944. Horvat je naveo kako se smanjuje potrošnja struje, da su zalihe ugljena pri kraju te kako vlada oskudica goriva.²⁷³ Još 1941. donijeta je i odredba kojom je putnicima u vlakovima dopušteno nositi maksimalno 10 kg hrane jer su Zagrepčani odlazili u okolna sela kako bi se opskrbili hranom, a mnogi su to koristili za pokretanje šverca pa je stoga tijekom 1942. i 1943 sve više ograničavano putovanje iz grada i u grad. Mahmud Konjhodžić komentirao je kako se u ljeto 1942. već svatko bavio krijumčarenjem: „Nije bilo nikakvo iznenadenje da profesor sveučilišta u kavani ponudi na prodaju dobru slatkú papriku ili u zamjenu za neku drugu namirnicu. Sami ustaše i Nijemci na veliko su krijumčarili i bogatili se.“ Mnogi su građani u takvim pri-

²⁶⁸ Lutvo Ahmetović, „Najšira podrška građana“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 109.

²⁶⁹ HDA, fond 237, GRP, kut. 1, T. 570/42.

²⁷⁰ Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 2, dok. br. 2., 13.

²⁷¹ Lutvo Ahmetović, „Zagreb 1942.“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 3., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 8.

²⁷² Horvat, Preživjeti u Zagrebu, 18., 28.

²⁷³ Ibid 47.

likama „na razne načine, čak i pješke“ pokušavali doći do sela kako bi nabavili barem malo hrane.²⁷⁴ Stanje u pogledu opskrbe hranom u tom se razdoblju toliko pogoršalo da su Zagrepčani počeli pretvarati gradske zelene površine u povrtnjake.²⁷⁵ Slava Ogrizović takvu je situaciju smatrala ujedno i smiješnom i tužnom pa je komentirala: „Kipovi pjesnika koji kao da su se nekada radovali potočnicama, zumbulima i tulipanim, sada začuđeno gledaju kupus i kelj.“²⁷⁶ Matija Markulin prisjetio se kako su veći dio svog travnjaka pretvorili u povrtnjak u kojem je bilo zelene salate, paprike, rajčice, krumpira, mrkve i persina, u jednom kutu dvorišta napravljen je i mali kokošnjac, a u garaži drvarnica s pušnicom.²⁷⁷

Hrana koja se i mogla pronaći na gradskoj tržnici bila je, zbog rastuće inflacije, abnormalno skupa pa je podmirivanje osnovnih životnih potreba s malim plaćama i mirovinama bilo gotovo nemoguće.²⁷⁸ Glaise von Horstenau početkom 1944. godine isticao je kako su se „zbog nepodnošljivo niskih vojničkih plaća svi više ili manje bavili krijumčarenjem. Uz to ide i besprimjerno pijančevanje starih vojnika, ekscesi u javnim lokalima i na ulici, a krivce se nikad ne može uhvatiti jer je riječ o »zajednici urotnika« sastavljenoj od kroničnih pijanaca koja u tome ne vidi ništa loše.“²⁷⁹ U odnosu na kolovoz 1939., u ožujku 1944. cijene su porasle za 1 650 posto, a do kraja rata rasle su po još bržim stopama.²⁸⁰ Kilogram pšeničnog brašna tako je u kolovozu 1939. iznosio 3,25 kn, a u ožujku 1944. godine 500 kn, kilogram kruha u istom je razdoblju porastao s 3,58 kn na 100 kn, kilogram maslaca s 26 kn na 2 200 kn, kilogram šećera sa 16 kn na 1 800 kn itd. U istom razdoblju jednako su drastično rasle i cijene neprehrambenih proizvoda pa je za kubni metar goriva 1939. bilo potrebno izdvojiti 80 kn, a 1944. čak 12 000 kn, cijena ugljena skočila je s 48 kuna po centu na 1 500 kn, a kilogram sapuna koji je 1939. stajao 10 kn u ožujku 1944. trebalo je platiti 800 kn.²⁸¹ Lujza Janović-Wagner sredinom veljače 1944. u svom je dnevniku zapisala kako si je priuštila samo malo kave jer je kilogram koštao nevjerojatnih 60 000 kuna.²⁸² Glaise von Horstenau već početkom 1944. isticao je kako ni u svom domaćinstvu, a ni u njemačkom poslanstvu već tjednima nije video maslac.²⁸³ U lipnju 1944. Horvat je napisao kako se čini da su cijene maksimirane drastično jer se seljaci ne usude doći na trg zbog straha od bombardiranja, a ukazivao je i da u takvim okolnostima dolazi do porasta razbojstva i krađa na periferiji.²⁸⁴ Zena Kaloder, koja je tijekom NDH

²⁷⁴ Konjhodžić, „Mala redakcija u Zagrebu“, 134. – 135.

²⁷⁵ Goldstein, Zagreb 1941. – 1945, 170. – 173.

²⁷⁶ Ogrizović, Zagreb se bori, 125. – 126.

²⁷⁷ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

²⁷⁸ Goldstein, Zagreb 1941. – 1945, 170. – 172., 177.

²⁷⁹ Glaise Von Horstenau, Zapsi iz NDH, 327. – 328.

²⁸⁰ Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 274.

²⁸¹ Goldstein, Zagreb 1941. – 1945, 177.

²⁸² Grković-Janović, Lujzin dnevnik, 138.

²⁸³ Glaise von Horstenau, Zapsi iz NDH, 354.

²⁸⁴ Horvat, Preživjeti u Zagrebu, 112 – 115.

živjela sa svojom sestrom Danicom i šogoricom Marijom, istaknula je da su pred kraj rata „ostale bez sredstava za život.“ Kako bi nekako preživjele prodavale su stvari iz kuće, a pomagali su im i suradnici iz NOP-a donoseći „na sastanke mreže s brašnom i krumpirom, mašću i sličnim.“²⁸⁵

Tijekom 1943. i 1944. u Zagrebu se sve više osjećala nestašica energenata i ogrjeva što je utjecalo i na promet, pa su tramvaji prestali voziti nedjeljom, a uskoro je tramvajski promet sveden na dvije linije Črnomerec-Maksimir i Trešnjevka-Gupčeva zvijezda.²⁸⁶ Koncem listopada 1944. Horvat je konstatirao kako je slika Grada neobično izmijenjena jer tramvaji više ne voze.²⁸⁷ Nešto kasnije Živka Bibanović-Nemčić, koja je u Zagreb poslana kao instruktor Povjerenstva CK KPH, istaknula je kako je zbog nestanka struje i kolapsa tramvajskog prometa morala svakodnevno pješaćiti po nekoliko kilometara kako bi došla do stanova u kojima se skrivala kao ilegalka.²⁸⁸ Zbog svakodnevnih nestanka struje i nestašice energenata došlo je i do znatnog opadanja industrijske proizvodnje te zabrane korištenja liftova. Uz sve ovo, pojedinim gradskim četvrtima ukinuta je i opskrba vodom tijekom dana te im je ista bila dostupna na svega nekoliko sati noću.²⁸⁹ Fizionomija grada narušena je i bombardiranjem, odnosno razorenim institucijama, kućama i stanovima pa je još u siječnju 1944. Horvat također konstatirao kako razoreni domovi stvaraju partizanske kadrove što je s približavanjem kraja rata sve više dolazilo do izražaja.²⁹⁰ Lošu ekonomsku i komunalnu sliku grada dodatno je otežavao nagli porast broja stanovnika, pa je početkom 1944. Zagreb brojao oko 417 000 stanovnika, a ta se brojka dodatno povećavala s približavanjem kraja rata kad su u Grad pristizale vojne snage Wehrmacht-a i njihovih saveznika te njihovih civilnih pristaša. Dakle, politika opskrbe i komunalnog vođenja Grada do druge polovice 1944. već je bila u potpunom rasulu, a građani su, unatoč navodima ustaške propagande kako je za takvo stanje odgovoran NOP koji vrši blokadu grada, krivili upravo ustašku vlast koja je zbog neefikasnosti uprave i djelovanja institucija gubila kredibilitet i legitimitet.²⁹¹

285 Zena Kaloder-a, „Od Agitpropa do Rajonskog obavještajnog centra“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović, et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 390.

286 Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, 98. – 99.

287 Horvat, Preživjeti u Zagrebu, 159.

288 Živka Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović, et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 358.

289 Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 64.

290 Horvat, Preživjeti u Zagrebu, 65., 43.

291 Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, 97., 100.

6. TEROR I REPRESIJA REŽIMA

Fikreta Jelić-Butić u svojoj knjizi *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.* navodi da se politika nasilja razvijala u dva smjera. Prvi je smjer bio fokusiran na stvaranje „čistog hrvatskog životnog prostora“ za što je preduvjet bilo rješavanje vanjskih neprijatelja, odnosno temeljem ustaške koncepcije prvenstveno Srba i Židova. Drugi smjer represivne politike ustaškog režima nastojao je provesti tzv. „unutarnje pročišćavanje“, odnosno uklanjanje onih koji se ponašaju izdajnički spram „čiste hrvatske nacije“ što je podrazumijevalo sve koji su na neki način izražavali neslaganje s režimom.²⁹² Da bi se stvorila atmosfera u kojoj je takvo sistemsko provođenje terora moguće, ustaške su vlasti odmah po osnutku NDH započele opsežnu propagandnu kampanju, sa središtem u Zagrebu, kojom se stanovništvo trebalo uvjeriti da su najveća opasnost za hrvatsku državu komunisti, Srbi i Židovi.²⁹³

Krajem travnja vlasti su pristupile i stvaranju pravnog oslonca u provođenju terora. Rasni zakoni kojima je definirano arijsko i nearijsko podrijetlo koristit će se kao pravni temelj progona Židova i Roma, a nejasno formuliran *Zakon za obranu naroda i države* smatrao je veleizdajnikom svakog tko „povrijedi čast i životne interese hrvatskog naroda ili na bilo koji drugi način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo i u pokušaju.“ Za takav prekršaj ova je zakonska odredba predviđala smrtnu kaznu. Temeljem tog zakona izvanredni prijeku sudovi koji su uskoro osnovani dobili su velike ovlasti u tumačenju i definiranju pojma „povreda časti.“²⁹⁴ Vec početkom srpnja iste godine kompetencije prijekih sudova su proširene pa je pred iste mogao biti doveden svatko tko pisanjem, tiskanjem, izdavanjem, širenjem ili na bilo koji drugi način vrši promidžbu protiv NDH, promjene političkog ili društvenog poretku, iskazuje neraspoloženje protiv te države i poretku ili ih izvrgava ruglu, koji kod sebe drži letak, knjigu ili novine koje na bilo kakav način propagiraju komunizam, a od 10. srpnja ove su zakonske odredbe obuhvatile i svakog tko sluša radio stanice „neprijateljskih zemalja i strana.“ Potreba donošenja ovakvih zakonskih odredbi ukazuje na raspoloženje u Zagrebu i NDH.²⁹⁵

Nejasnoća i nesređenost pravnog sustava na kojem se temeljila politika nasilja ustaškog režima građanima je bila evidentna od samog početka. Zlatko Rendulić navodi da ga je netko odmah po osnutku NDH prijavio vlastima da je još 1940. na Sveučilištu držao predavanja protiv režima generala Francisca Franca u Španjolskoj, nakon čega je završio u kućnom pritvoru.²⁹⁶ Jagica Horvat nakon rata podnijela je prijavu Centralnoj

292 Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 158.

293 Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945*, 132.

294 Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 159; Goldstein, *Hrvatska*, 256.

295 Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 161. -162.

296 Angelis, „Zlatko Rendulić“, 202.

gradskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u kojoj opisuje kako se za vrijeme proslave obljetnice proglašenja NDH ona sa suprugom i susjedima nalazila ispred kuće u Maksimirskoj ulici te su čekali prolazak ustaškog Poglavnika Ante Pavelića. Njezin je suprug Franjo Horvat u tom trenutku prokomentirao: „Hodi, hodi i onako nećeš dugo!“ Jedan je policijski agent čuo te Horvatove riječi koje su se evidentno odnosile na Pavelića pa je Horvat iste večeri uhapšen. Nakon otprilike dva mjeseca, iz zatvora u Savskoj ulici prebačen je u logor Staru Gradišku, a u jesen 1944. Jagica Horvat izgubila je svaki kontakt sa suprugom.²⁹⁷ Vera Winter, koja napominje da se sve ipak desilo prije mnogo desetljeća, prisjeća se kako je jednom prilikom pred Božić 1942./3., stajala u redu za kruh ili meso te je pritom kritizirala sistem radi nestašice hrane i čekanja pa su je ustaše uhapsile nakon čega je završila u zatvoru u Petrinjskoj ulici. Nakon mjesec dana puštena je iz zatvora zbog nedostataka dokaza te se potom u potpunosti povukla u sebe i nije nigdje izlazila.²⁹⁸

Odmah po osnutku NDH započelo se i s progonima Židova i Srba. Novinar Nikola Smolčić potvrđuje da su ustaške vlasti u gradu odmah po zauzeću „novinskih štamparija i redakcija“ započele s progonima svih nepodobnih osoba, što je uključivalo istaknute predratne jugoslavenske novinare, ali posebice komuniste, Srbe i Židove.²⁹⁹ Smolčićev zet, Židov Mirko Politzer, izbačen je sa svojeg posla u Zavodu za socijalno osiguranje, ali se barem uspio spasiti jer je, prema navodima Smolčića, oženjen „arijevkom“, dok su njegovi roditelji Mihajlo i Ivana „uništeni.“³⁰⁰ U svibnju je donesena odredba Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu koja je zahtijevala da se svi Židovi i Srbi koji stanuju u elitnim sjevernijim dijelovima grada moraju iseliti u dijelove južno od poteza Ilice, Jelačićevog trga, Vlaške ulice i Maksimirske ceste. Nadalje, uskoro su svi Srbi i Židovi bili primorani na predaju radio prijamnika.³⁰¹ Imovina iseljenih Srba i Židova automatski je postajala državna, a u njihove su stanove potom useljavani uredi državnih službi, priпадnici ustaškog pokreta i Nijemci. Pri tom procesu iseljavanja ustaške i njemačke vlasti redovito su iz stanova uzimale sve što bi u njima smatrali vrijednim.³⁰² Sredinom srpnja 1941. Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu donijelo je naredbu prema kojoj svi „uporaboprinci Židovi i pravoslavci“ moraju iseliti u roku od 48 sati, a svi ostali u roku od 15 dana, s adrese Zvonimirova ulica 4. Također u naredbi je istaknuto da srpski i židovski stanari moraju ostaviti svu imovinu u stanovima jer će ona biti označena potrebnom za javne svrhe.³⁰³ Osim privatnih stanova i zgrada, oduzimani su poslovni objekti, poduzeća, tvornice, trgovine i obrtničke radnje te posjedi.³⁰⁴ Obitelji Smolčićeva zeta, Politzerovi-

297 HDA, fond 306, ZKRZ, kut 729, 80/45

298 Vera Winter“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/vera-winter/> (posjet 28.6.2022)

299 HDA 1801, Razne osobe, kut. 5, Životopis Nikole Smolčića, 30.

300 Ibid 31. – 32.

301 Goldstein, Zagreb 1941. – 1945, 136. – 137.

302 Banjeglav, Dilica i Straniero, Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju, 28., 32.

303 HDA, fond 223, MUP NDH, kut 25, 20546 Pr, god. 1941; 788.

304 Banjeglav, Dilica i Straniero, Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju, 28., 32.

ma, oduzet je obiteljski vinograd u Mikulićima, ali ga je Smolčić posredstvom jednog prijatelja iz Ministarstva finančija uspio dobiti u zakup.³⁰⁵

Vera Jurić sjeća se kako je njezin kolega iz Državne hipotekarne banke Tihomil Iskra, inače ustaški nastrojen, u tramvajima dizao stare Židove derući se da neće „oni“ sjediti, dok „Arijanci stoje.“³⁰⁶ Zlatko Rendulić komentirao je kako je ustaška vlast odmah pokrenula zločinačke procese protiv Srba i Židova, a posebno je opisao pljačku židovske imovine: „Počela je grabež za židovske stanove i njihove stvari jer su Židove odvodili u logore samo s malo osobne prtljage. Među tim primitivcima nastala je prava utrka tko će prije pronaći nekog Židova, otpremiti ga u logor i useliti u njegovu kuću.“³⁰⁷ Anica Pažin navodi kako je njezina sestra, Židovka Laura Weiss, najprije otpuštena iz tvornice kuverata, a potom je prokazana od 4 radnice na ulici kod Petrove crkve kao komunistkinja.³⁰⁸ Međutim, Durieux ističe da su ona i njezina prijateljica Zlata prema onome što su čule na zabranjenom radiju zaključile da narod nije bio antisemitski orijentiran.³⁰⁹ Slava Ogrizović prepričava kako su Zagrepčani na brojne načine iskazivali svoje protivljenje spram represivnih mjera s kojima se tretiralo njihove židovske sugrađane. Prema njenim zapažanjima ljudi su se užasavali kad su na cesti vidjeli građane sa žutim trakama pognute glave pa su jednom prilikom starijoj židovskoj gospodji pomagali nositi košaru i prijeći cestu. Jednom drugom prilikom jedan je stražar ugledavši kako mlada žena sa žutom trakom i djetetom u kolicima čeka prelazak ceste, istrcao iz obližnje policijske stanice, salutirao ženu, a potom zaustavio promet kako bi njegova sugrađanka sigurno prešla cestu te je ponovno salutirao. Nadalje, kada je došla naredba o iseljenju Židova u južnije dijelove grada, Ogrizović naglašava da su svojim židovskim susjedima prilikom selidbe pomagali brojni Zagrepčani.³¹⁰ Zeev Milo također zaključuje da su građani osuđivali progone te da raspoloženje u Zagrebu usprkos jakoj propagandni nije bilo antisemitsko, pa se čak znalo dogoditi da bi ljudi bodrili prolaznike na ulici koji su nosili žutu traku riječima: „To nije vaša sramota, to je naša sramota.“ Također, Milo napominje kako je njegova obitelj imala mnoge prijatelje nežidove koji su se pokušali zauzeti za njegovu obitelj pa su čak jedno vrijeme zbrinjavali i njegova djeda kako bi ostatak obitelji mogao lakše bježati iz grada.³¹¹

Prvi val masovnog hapšenja židovskog stanovništva dogodio se krajem svibnja 1941., a meta ustaških vlasti pritom je bila židovska omladina koja je smatrana posebnom prijetnjom za režim.³¹² U tom je valu uhapšeno 165 Židova koji su potom transportirani u koprivnički logor Danica, a mnogi od njih sami su se javljali redarstvenim vlastima

305 HDA 1801, Razne osobe, kut. 5, Životopis Nikole Smolčića, 33.

306 Jurić, „U okupiranom Zagrebu“, 67. – 68.

307 Angelis, „Zlatko Rendulić“, 202.

308 HDA, fond 306, ZKRZ, kut 729, 43

309 Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 149.

310 Ogrizović, Zagreb se bori, 21. – 22.

311 Zeev Milo“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/zeev-milo/> (posjet 29.6.2022)

312 Banjeglav, Dilica i Straniero, Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju, 29.

uvjereni da će ih se samo otpremiti negdje na rad.³¹³ O tome svjedoči i dr. Stjepan Steiner, pa premda su zatvorenici Zagrebačkog zbora i Zavrtnice od lipnja do rujna 1941. živjeli u strahu, u tom su periodu bili uvjereni da odlaze u radni logor. Međutim, kad se tijekom jeseni saznalo za logor Jasenovac, počeli su shvaćati što se događa.³¹⁴ Zeev Milo također je napomenuo kako su mnogi Židovi bili uvjereni da se javljaju za „radnu službu“ te da će se tako spasiti.³¹⁵ O tom uvjerenju govori i Dragica Vajnberger. Naime, njezin je brat bio jedan od tih 165 uhićenih omladinaca. Prema njezinom sjećanju kada su ustaše došle po njega, nije bio kod kuće, no kao i mnogi drugi otisao se sam prijaviti potpuno uvjeren da će biti poslan negdje na rad.³¹⁶ Posebno je tragičan primjer obitelji Schwarz. Otac Oskar, koji je bio u braku s nežidovkom, sam je spremio sina Aleksandra za odlazak „na rad u Koprivnicu“ i to riječima: „Ako idu drugi, ideš i ti.“³¹⁷ Početkom srpnja ta je prva grupa uhićenih Židova iz Danice prebačena u logor Jadovno kraj Gospića. Svi osim desetorice tamu su ubijeni, uključujući brata Dragice Vajnberger i Aleksandra Schwarza.³¹⁸ Tilla Durieux ovakav teror režima ironično je komentirala: „Izgleda da je za blagostanje naroda najvažnije bilo podizanje logora. Osnovani su odmah prvih dana i pod stručnim vodstvom Kvaternikovog sina. Prvi su, naravno, u njih dospjeli Židovi.“³¹⁹

Sljedeći masovniji val uhićenja Židova uslijedio je krajem lipnja, a od početka srpnja započelo se i s masovnim strijeljanjima, prvo takvo izvršeno je nad grupom desetorice zatvorenika iz Kerestinca u Maksimiru.³²⁰ Vera Jurić početkom prosinca 1941. pokušala je nagovoriti sestre Rosenberger (koje su kao Židovke ostale bez zaposlenja) da odu u partizane, međutim, sestre nisu željele ostaviti svoju majku samu u Zagrebu. Tom je prilikom Vera u dnevniku zapisala: „Kako je to strašno biti stavljen izvan zakona, a ne biti borben. Zima je, teško je dobrovoljno otići u nepoznato i ostaviti sve.“³²¹ Početkom siječnja 1942. u jednom je danu uhićeno i deportirano 1 500 Židova.³²² Vera Jurić tog 8. siječnja 1942. došla je u stan obitelji Rosenberger, no stan je bio prazan, a kreveti raspremljeni, pa je Jurić zaključila da su ustaše tu obitelj odvele tijekom noći.³²³ Zeev Milo u svom svjedočanstvu navodi kako su mu do tada već djed, baka, dva ujaka te jedna ujna završili u logoru.³²⁴ Vera Winter, koja priznaje da je u početku rata bila vrlo neodlučna jer kao mlada djevojka nije bila svjesna što se sve oko nje događa, navodi kako je vrlo brzo

313 Goldstein, Holokaust u Zagrebu, 249. – 251.

314 Ibid 495.

315 „Zeev Milo“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/zeev-milo/> (posjet 29.6.2022)

316 „Dragica Vajnberger“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/dragica-vajnberger/> (29.6.2022)

317 Goldstein, Holokaust u Zagrebu, 493.

318 Ibid 251,

319 Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 147.

320 Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštву i pamćenju*, 30.

321 Jurić, „U okupiranom Zagrebu“, 74.

322 Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštву i pamćenju*, 31.

323 Jurić, „U okupiranom Zagrebu“, 75.

324 „Zeev Milo“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/zeev-milo/> (posjet 29.6.2022)

odabrala stranu vidjevši progone Židova i postupke prilikom noćnih racija.³²⁵ Od proljeća 1942. Nijemci su počeli vršiti pritisak na ustaše da ubrzaju „rješavanje“ židovskog pitanja nakon čega su kolovozu 1942. i svibnju 1943. uslijedile dvije masovne deportacije Židova u Auschwitz.³²⁶ U ovoj potonjoj deportaciji za Auschwitz vjerojatno se nalazio i Mihajlo Politzer, otac Mirka Politzera, Smolčićeva zeta.³²⁷ Na području NDH prije rata je živjelo otprilike 38 000 Židova, od toga je kraj rata dočekalo tek oko 9 000 njih. Što se tiče konkretno Zagreba, prema nekim procjenama grad je prije rata brojao oko 12 200 židovskih stanovnika, a od njih je rat preživjelo između 2 000 i 3 000 Židova.³²⁸ Zagrebački su se Židovi, kao i oni iz cijele NDH, u velikoj mjeri spašavali bijegom u talijansku zonu ili priključenjem NOP-u, a ovo potonje posebice dolazi do izražaja nakon sloma Mussolinijeve Italije.³²⁹ Upravo su se tako spasili Zeev Milo i njegova obitelj te Dragica Vajnberger, bijegom u talijansku zonu, a nakon kapitulacije 1943. i priključenjem partizanima.³³⁰ Procjenjuje se da se s cijelog područja NDH partizanima priključilo oko 4 000 Židova, odnosno 10 posto predratnog broja Židova.³³¹

Dok je položaj Židova i Roma u NDH definiran rasnim zakonima, mnogi su iz ustaškog državnog aparata držali da „srpski problem“ treba riješiti po principu „trećinu pobiti, trećinu iseliti, trećinu pokrstiti“. Premda ovo nikad nije konkretno zabilježeno u ustaškim dokumentima, evidentno je da su se vlasti NDH u svojim zločinima nad srpskim stanovništvom vodile upravo ovom koncepcijom.³³² U tom je smislu koncem travnja 1941. donesen *Zakon o zabrani korištenja cirilice na teritoriju NDH*, a početkom svibnja *Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu* kojom se određenim kategorijama srpskog stanovništva u NDH omogućavalo pokatoličenje. Već idućeg mjeseca donesena je zakonska odredba o ukidanju svih konfesionalnih pučkih škola i zabavišta, a od sredine srpnja za srpsko-pravoslavnu vjeru trebao se koristiti termin grčko-istočna vjera.³³³ Tim je odredbama postavljen zakonodavni okvir za provođenje fizičkog terora. Prva grupa Srba, onih dobrostojećih, uhićena je 20. travnja te je potom transportirana u logor Kerestinec, a potom potkraj lipnja u Gospić te na koncu u Jadovno. Nekoliko dana kasnije uslijedio

325 Vera Winter, „Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/vera-winter/> (posjet 28.6.2022)

326 Banjeglav, Dilica i Straniero, Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju, 31. – 32. Goldstein, Holokaust u Zagrebu,

327 „Politzer, Mihajlo“, Židovski biografski leksikon, <https://zbl.lzmk.hr/?p=1621> (3.3.2023)

328 Banjeglav, Dilica i Straniero, Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju, 32. – 33; Goldstein, Holokaust u Zagrebu, 636. – 639.

329 Goldstein, Holokaust u Zagrebu, 21; 499. – 500; 516. – 520.

330 Zeev Milo, „Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/zeev-milo/> (posjet 29.6.2022); „Dragica Vajnberger“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/dragica-vajnberger/> (29.6.2022)

331 Goldstein, Holokaust u Zagrebu, 21; 499. – 500; 516. – 520.

332 Ivo Goldstein, „Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine“, u Med srednjo Evropu in Sredozemljem : Vojetov zbornik, ur. Sašo Jerše (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006), 595.

333 Filip Škiljan, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“, Stanovništvo, 2 (2012): 2.

je novi val uhićenja pod izgovorom da Srbi spremaju ustank povodom Đurdevdana (6. svibanj). Dio uhapšenih odveden je u logor Danica, a dio je odvezen u grupu logora Gospić-Jadovno-Pag, a kasnije u Jasenovac i Staru Gradišku. Hapšenja su se nakon toga vršila uglavnom pojedinačno ili u manjim grupama, ali gotovo svakodnevno. Paralelno s hapšenjima i slanjem u logore započelo se i s masovnim likvidacijama Srba poput one u Gudovcu kraj Bjelovara 28. travnja 1941. kada je ubijeno 196 srpskih muškaraca. U tom su periodu, točnije tijekom svibnja i lipnja, započela masovna pokrštavanja Srba u Zagrebu.³³⁴ Nadalje, na sastanku u njemačkom veleposlanstvu u Zagrebu 4. lipnja 1941. Siegfried Kasche, njemački opunomoćenik u Zagrebu te Slavko Kvaternik, kao predstavnik vlasti NDH sklopili su sporazum kojim su dogovorili da se u razdoblju od početka srpnja do konca listopada treba „provesti izmjena pučanstva“, točnije Slovenci iz Štajerske trebali su se premjestiti u NDH, a Srbi se iz NDH transportirati u Srbiju.³³⁵ Upravo je Zagreb poslužio kao pokušni teren za provođenje nekih mjera kojima se takva politika trebala ostvariti pa su tako Srbi u tri masovna vala hvatani po Zagrebu. U prvom valu 5. i 6. srpnja je direktno u Srbiju transportirana 261 osoba, a u drugom 11. srpnja 80 osoba. U trećem valu, 15. srpnja, 375 osoba prebačeno je iz Zagreba u logor Caprag, a od tamo ih je 343 deportirano u Srbiju.³³⁶

O postupku ustaških vlasti spram Srba posvjedočili su brojni Zagrepčani. Afrić spominje kako su jednog dana za vrijeme izvanrednog sastanka radnog kolektiva u HNK prozvani svi pravoslavci koje su ustaše potom uhapsile. Iako su svi uskoro pušteni iz zatvora, Afrić kaže da je cilj tog postupka bio usadživanje straha: „...igraju se s ljudima kao mačke s miševima, perverzno su uživali u tome da se ljudi njih boje.“³³⁷ Raspoloženje stanovništva u gradu i NDH prema takvim postupcima ustaških vlasti kratko je opisao Glaise von Horstenau u izvještaju 12. srpnja 1941. Prema njegovim zapažanjima masovni progoni Srba „kao i ponovna svakodnevna razularenost ustaša i stalno rastuća pravna nesigurnost, izazivaju kod stanovništva pojačane nemire.“³³⁸ U prijavi koju je po završetku Drugog svjetskog rata podnijela Anica Marhofer Centralnoj gradskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, navedeno je kako su trojica ustaša 29. studenog 1944. uhapsila njezinog šogora Šurlu Gjordja, Srbina i pravoslavca, te je obitelji ostalo nepoznato što se s njime kasnije dogodilo. Marhofer u prijavi navodi kako je iste večeri u Zagrebu uhapšeno i mnogo drugih preostalih pravoslavaca.³³⁹ Afrićevi memoari također pokazuju da je revolt Zagrepčana spram progona srpskih sugrađana iskazivan na razne načine. Naime, kada se gradom pročulo da je veoma poznati srpski

³³⁴ Banjeglav, Dilica i Straniero, Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju, 25. – 27.

³³⁵ Goldstein, „Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine“, 596; Škiljan, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“, 3.

³³⁶ Goldstein, „Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine“, 599; Škiljan, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“, 17.

³³⁷ Afrić, U danima odluka i dilema, 78. – 79.

³³⁸ Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 1, dok. br. 60., 106. – 107.

³³⁹ HDA, fond 306, ZKRZ, kut 729, 189/45

glumac iz Kraljevine Jugoslavije Ljubiša Jovanović stigao u Zagreb te da će nastupiti u HNK, karte za predstavu *Braća Karamazov* ubrzo su rasprodane, a izlaskom Jovanovića na pozornicu cijelim se kazalištem „prolomio buran, spontan i frenetičan aplauz koji je trajao nekoliko minuta. Aplauz je svakako bio demonstrativan, ali odmeren, tako da se nije pretvorio u očitu demonstraciju.“³⁴⁰ Slavica Kanić Detelić prisjeća se kako su joj tete koje su radile u tvornici Elka doživjele razne neugodnosti jer su se žalile zbog odvođenja srpskih kolega te to što istima konfisciraju imovinu. Kanić Detelić je osobno svjedočila odvoženju Srba i Židova, među kojima je bilo i žena i djece, te ističe kako ju je to sve jako pogadalo. Za sebe tvrdi da je bila pobožno dijete te joj je takvo ponašanje bilo neshvatljivo.³⁴¹

O raspoloženju u gradu povodom antižidovskih i antisrpskih mjera režima govori i demonstrativni istup omladine na maksimirskom stadionu 26. svibnja 1941. Prema Nikoli Kožulu tom je prilikom na obaveznim predvojničkim vježbama izdana naredba o odvajanju Srba i Židova od ostatka okupljenih srednjoškolaca, no za svojim srpskim i židovskim kolegama na drugu su stranu ubrzo krenuli skojevci koje su potom slijedili svi ostali.³⁴² Međutim, Branko Polić, kao Židov i tada mladi učenik sedmog razreda, u svom svjedočanstvu naglašava kako mnogi zapravo nisu ni mogli čuti naredbe o odvajanju jer je ozvučenje bilo loše i svi su žamorili, pa je reakcija donekle bila i odraz spontanosti, komešanja te opće uznemirenosti, s čime se slaže i Fedor Rajić, također sudionik tog događaja. Ipak, Polić navodi kako je u jednom trenutku kolegama spomenuo da im ne želi stvarati probleme te da će otići na drugu stranu, na što mu je netko iz razreda rekao: „Ako ideš ti, onda idemo mi svi.“³⁴³ Aleksandar Flaker, još jedan sudionik tog događaja, ističe kako su netom prije ulaska na stadion, on i njegovi kolege u „zapućak“ stavljali žute maslačke „u znak solidarnosti s kolegama koji su nosili žute značke.“ Flaker prepričava kako je nakon prozivke Srba i Židova „došlo do preokreta: krenuše stigmatizirane kolege, a za njima su krenule i gimnazijске kolone. Desetari, naslijedjeni, dakako, iz jugovojiske, počeli su sramotno psovati i prijetiti: «Pišat ćete krv!», ali se nitko takvih prijetnji nije plasio.“ Ipak i Flaker potvrđuje da su akciju poveli skojevci, pretežito učenici Srednje tehničke škole, te da su deranje organizatora, zvučnici na tribinama i generalno komešanje proizveli veliki kaos, pa su se svi ubrzo razišli. Usprkos toga, Flaker zaključuje kako je zagrebačka mladež toga dana „pokazala svoje lice“ odbivši „svaku diobu po rasi ili vjeri.“³⁴⁴

Osim provođenja sistemskog terora u gradu nad Srbima i Židovima, do Zagrepčana su dopirale informacije i o ustaškim zločinima s cijelog područja NDH, no kako Afrić napominje o tome se nije znalo mnogo te se „samo šaputalo po budžacima i među naj-

340 Afrić, U danima odluka i dilema, 192.

341 „Slavica Kanić Detelić“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/slavica-kanic-detelic/> (posjet 28.6.2022)

342 Nikola Kožul, „Podjela nije uspjela“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 3. – 5.

343 Goldstein, Zagreb 1941. – 1945, 112. – 113.

344 Aleksandar Flaker, Autotopografija I. (1924. – 1946.) (Zagreb: Durieux, 2009), 159. – 160.

povjerljivijim priateljima.“ Ustaški šofer Tomo, inače Afrićev priatelj, tako je pričao o „klanjima“ u kojima je osobno sudjelovao pod utjecajem alkohola potaknut ustaškim provokacijama.³⁴⁵ Kad je u veljači 1945. priatelj Josipa Horvata, rumunjski konzul Milan Milić, pušten iz zatvora, počeo je pričati kako je ustaški teror sistemski organiziran, kako je odmah na početku NDH Pavelić „davao direktive kako će klati ljudе“ te kako je „sam nacrtao plan nožа za klanje.“³⁴⁶ Smolčić u svojim bilješkama prepričava kako je jednog dana u redakciji upoznao mlađog ustaškog novinara Pericu Vidakovića koji se tek vratio s terena. Nakon posla, Vidaković je otišao kod Smolčića te mu je pričao o ustaškim likvidacijama Srba na Kordunu u kojima je bio primoran sudjelovati. Mladi ustaški novinar rekao je da su na dijelu srpskog stanovništva, koje ustaše nisu ubile „udarajući ih teškim batom“, novaci poput njega morali „vježbatи“ strijeljanje iz revolvera. Prema iskazu Vidakovića neki su se mladi ustaše tome opirali, ali su ih stariji prisiljavali „pod najtežim prijetnjama“, a sam Vidaković se navodno onesvijestio te je bio potjeran s terena kao „velika kukavica i slabиć koji nije vrijedan ustaške uniforme.“ Taj je mladić nakon toga, prema Smolčiću duboko zamrzio ustaše, te je plakao jecajući da bi se najradije ubio.³⁴⁷

Nikola Rubčić spominje kako je jednom prilikom posjetio ujaka Josipa Lisca, domobranskog oficira u Ministarstvu domobranstva, te je tom prilikom njegov ujak čitao izvještaje o pokoljima u Bosni. Prema Rubčiću njegov je ujak usred čitanja tih izvještaja zaplakao te prokomentirao: „Pa to nisu Hrvati — to su zvijeri! Je li to Hrvatska, Nina, za koju smo se borili?“³⁴⁸ Nadbiskup Stepinac koncem srpnja 1941. zaprimio je pismo jedne Zagrepčanke koja izražava svoju duboku i iskrenu zgroženost progonima Srba i Židova: „...ali vjerujte da mi duša ne miruje otkad sam vidla i saznala za zvjerstva što čine naši kršteni ljudi sa Srbima i Židovima?“ Ova žena opisuje kako je nasilju sama svjedočila kod zagrebačkog Zbora, a te scene opisuje kao nešto „najbestidnije što može biti.“ Zgrožena građanka stoga moli nadbiskupa da barem pokuša kao „namjesnik Boga“ posredovati kod pape: „Mi smo kršćani, pa ne smijemo dozvoliti što se ovdje dogadja, ta to je naša narodna sramota.“³⁴⁹ Benedikta Zelić-Bučan, koja je i nakon rata ostala proustaški nastrojena, u svojim je sjećanjima komentirala kako su „nerazumna politika i represija protiv Srba i Židova, što prepuštanje dobrog dijela narodnog teritorija Talijanima, sasvim pogodovali komunističkoj propagandi u njezinim nastojanjima da podigne ustanak.“³⁵⁰ Matija Kovačić zamjećuje da su već polovicom 1942. „ustaški povratnici svojim često nerazumnim nastupima stvorili loše raspoloženje u narodu.“ Prema njemu za to je odgovoran Pavelić koji na takve, kako ih Kovačić eufemistički naziva „ekscese“, nije reagirao, niti „pokazivao inače njemu svojstvene odlučnosti jer bi morao kazniti i stanovite ljudi koji su bili s njime u emigraciji.³⁵¹

345 Afrić, U danim odluka i dilema, 227. – 231.

346 Horvat, Preživjeti u Zagrebu, 202.

347 HDA 1801, Razne osobe, kut. 5, Životopis Nikole Smolčića, 38.

348 Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 91.

349 Karaula, ur., Dnevnički zapis Alojzija Stepinca, 418. – 419.

350 Zelić-Bučan, „Sjećanje na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske“, 716.

351 Kovačić, Od Radića do Pavelića, 175. – 176.

U sklopu kampanje protiv komunista, komunizam se želio prikazati kao stran i hrvatskoj radničkoj klasi neprirodan pokret s velikosrpskim tendencijama. Međutim, sve do napada Trećeg Reicha na SSSR nije dolazilo do većih akcija protiv komunista zbog i dalje važećeg njemačko-sovjetskog pakta o nenapadanju, ali je odmah po pokretanju operacije Barbarossa organizirana masovna akcija hapšenja pripadnika KPJ na cijelom području NDH, a 22. lipnja označen je kao „čas konačnog obračuna.“ Kako su komunisti u samom centru NDH uspjevali s izvršavanjem raznih diverzantskih i drugih akcija, ustaška je vlast krenula s kampanjom zastrašivanja stanovništva. Građani Zagreba govo-vo su svakodnevno obavještavani putem novina, plakata i drugih sredstava o hapšenjima i likvidacijama komunista te drugih antifašističkih pripadnika NOP-a, no te su mjere ujedno inicirale razvoj i rast otpora u gradu.³⁵² Vera Jurić u svom je dnevniku početkom studenog 1941. zapisala: „Svaki čas pojavljuju se oglasi o strijeljanju. Uvijek među ubijenima poznata imena.“³⁵³ Nikola Rubčić govori kako su plakati bili sablazan prizor te spominje kako je koncem lipnja na plakatu stajala presuda trojici mladića od dvadesetak godina koji su osuđeni na smrt jer su dijelili „komunističke letke.“³⁵⁴ Ta se akcija dije- ljenja letaka CK KPJ dogodila 24. lipnja 1941. te je zapravo bila riječ o petorici mladića. Član Mjesnog komiteta SKOJ-a Stjepan Škrnjug, Ivan Šikić, Ivan Sutlarić i Vilim Gašparović streljani su tri dana kasnije, a Stjepanu Krznariću je kao maloljetniku smrtna kazna zamijenjena s dvadeset godina zavora.³⁵⁵ Lutvo Ahmetović, govori kako su omladinu koja je bila dio NOP-a, plakati i oglasi poticali na još žustriju aktivnost protiv režima: „Ni dnevni oglasi o strijeljanim, ni stravične slike obješenih nisu je mogle zaustaviti. To ju je još više učvršćivalo u uvjerenju da se protiv toga nasilja treba i vrijedi boriti.“³⁵⁶

Osim toga, vršeni su česti pretresi stanova i racije, koje su od 1943. postale masovne policijske akcije za koje su se ponekad blokirali dijelovi grada, nakon čega bi uslijedili valovi hapšenja.³⁵⁷ Matija Markulin prisjeća se kako su jednog dana na njihova vrata po- kucale ustaše koje su došle izvršiti pretres. Pritom je došlo do komplikacija jer je u tom trenutku kod njih boravio ujak Zvonko koji nije bio prijavljen te je nedavno operirao oči pa su ustaški vojnici mogli posumnjati da skrivaju ranjenog ilegalca. Međutim, nakon po- dužeg objašnjavanja sve je ipak prošlo bez posljedica.³⁵⁸ Prema Jozefini Žihu po ulicama i kavanama racije su vršene stalno, a sjeća se kako je policija i usred dana znala opkoliti Trg bana Josipa Jelačića te pokupiti sve muškarce: „Tak su ih regrutirali i tak su mnogi završili u nekoj legiji na fronti. Danas ste šetali po Trgu, a sutra ste putovali na rusku frontu. Život je bil jeftin.“³⁵⁹ Slava Ogrizović također svjedoči o čestim racijama na Jela-

352 Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 225. – 229.

353 Jurić, „U okupiranom Zagrebu“, 73.

354 Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 84.

355 Držalić, „Dijalektika otpora: nepokoren grad i grobnica komunista“, 27.

356 Ahmetović, „Zagreb 1942“, 14.

357 Goldstein, Zagreb 1941. – 1945, 69. – 70.

358 Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

359 Angelis, Život Jozefine Žihе Marchesi, 201.

čićevu trgu, a za vrijeme jedne takve, ona i suprug Bogdan, skoro su opkoljeni.³⁶⁰ Afrić govori kako su racije postale dio svakodnevice te da su ustaše „opkoljavale čitave kvartove i na sve strane hvatale svoje žrtve, sejući svuda strah i teror. Nitko više nije, sem samih ustaša mogao da bude bezbedan za svoju egzistenciju.“³⁶¹ Neposredno nakon eksplozije u Glavnoj pošti, Ferdo Udier svjedoči kako je u toku noći blokirana cijela Trešnjevka te kako su ustaše i policija vršile pretres kuća i stanova u potrazi za službenicima iz Pošte koji su podmetnuli eksplozive.³⁶² Na dan 17. srpnja 1942. Krleža je napisao: „Noć je bila nemirna i uzbudljiva, prolazila su kola, kamioni, žamor po kućama, racija.“ Skoro godinu dana kasnije, početkom svibnja 1943, Krleža se probudio nakon još jedne nemirne noći jer su Deiselovi kamioni cijelu noć „prevozili mrtvace“³⁶³

Krajem veljače 1943. Povjerenstvo CK KPH u izvještaju Štabu Druge operativne zone navodi kako teror u gradu postaje sve intenzivniji: „Pitate o prilikama ovdje. One su vrlo teške. Teror iz dana u dan postaje gori. Hapšenja su svakodnevna i masovna. Racije također. Čitavi blokovi ulica bivaju posjednuti od policije, legitimise se i hapsi i to po danu, a vrše se često i noćne blokade. Imamo obavještenja da će vršiti blokadu po uzoru na Sofiju tj. blokirati cijeli grad. Nekidan su u 11h do podne upali u tramvaj na Ilici i pretresli svima tašne i pakete. Ukoliko više gube utoliko će biti gori teror.“³⁶⁴ Najveća racija u Zagrebu, koju je organizirala Redarstvena oblast za grad Zagreb, provedena je u noći s 15. na 16. siječnja 1944. te je trajala 12 sati. U toj je raciji uhićeno oko 3 600 osoba od čega najviše neprijavljenih žena iz područja gdje su se vodile ratne operacije te ratnih dezterera.³⁶⁵ Stjepan Bogat opisao je atmosferu u gradu pred samu raciju: „Još poslije podne se pročulo, da se nešto u Zagrebu spremá“, a potom dodaje da je u 23 sata preko radija javljeno „da je Zagreb vojnički zaposjednut, da nitko nesmije iz kuća i da će se pregledati stanovi. Vojska je imala nalog pucati na prolaznike, ako bi se pojavljivali.“³⁶⁶ Početkom ožujka 1944., u izvještaju Mjesnoga komiteta KPH Zagreb Povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku, spominje se kako je ustaški režim u veljači promijenio metodu izvođenja racija i pretresa u odnosu na siječanj. Naime, prethodno su ustaše blokirale cijeli Zagreb kako bi se vršile premetačine i identifikacije kuća i građana, a sada se vrše pregledi pojedinih kuća i blokova u raznim dijelovima grada. Prema izvještaju „ta promjena učinjena je zato što se s jedne strane teško uspostavlja aparat za blokadu čitavog Zagreba, a januarska blokada nije dala nikakvih rezultata, a s druge strane učinila je blokada čitavog grada vrlo nepovoljan utisak na

³⁶⁰ Ogrizović, Zagreb se borí, 20; 93- 95.

³⁶¹ Afrić, U danima odluka i dilema, 75.

³⁶² Ferdo Udier, „Ilegalci u uniformama željezničara“, u Zbornik sjećanja u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 137.

³⁶³ Krleža, Dnevnik: 1933. – 1942., sv. 3., 124; Krleža, Dnevnik: 1943, sv. 4., 231.

³⁶⁴ Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 4, dok. br. 98., 309.

³⁶⁵ Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 88.

³⁶⁶ HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, 013.0.20, Stjepan Bogat, Doživljaji i zbivanja nakon uspostave Hrvatske državnosti, 118.

građanstvo.³⁶⁷ Potkraj travnja 1945. Nikola Smolčić izvještava da su ustaške vlasti naredile „da građani ne smiju izaći iz svojih stanova od subote navečer do ponedjeljka ujutro“ kako bi se spriječile diverzije u gradu. Također, u istom se zapisu navodi da su se „od velikog broja ustaša, činovnika vlade u gradu i policajaca“ formirale „komisije od dva tri člana“ koje su „pregledavale sve kuće od podruma do tavana“ te ispitivale svakoga: „Pretraživale su ne samo stambene prostorije, nego i zavirivali pod krevete, ormare itd. Išla je komisija i u podrumе, tavane, na balkone i u dvorišta.“³⁶⁸

Hapšenja te odvođenja nesrpskih i nežidovskih građana također su bila svakodnevna pojava u gradu. Ostali Zagrepčani teror i ratno stanje počeli sve intenzivnije osjećati upravo na vlastitoj koži. Ivan Božičević opisuje kako su hapšenja i progoni Židova, Srba, antifašista i komunista započela ubrzo nakon osnivanja NDH. Prema njemu u Zagrebu se masovno ubijalo, hapsilo i mučilo te su pritom često stradali i ljudi koji nisu imali nikakve veze s KPJ pa su građani reagirali s gađenjem i bojazni: „Ljudi su ubijani i bez sudskih presuda. Građani su se gnušali ustaške svireposti i zločina, ali je vladao i strah.“³⁶⁹ Lutvo Ahmetović situaciju u gradu opisuje još gore: „Gradom je vladala strava. Ustaše su hvatale ljude po ulicama i naočigled građana zlostavljavali ih i prije nego što bi ih dovodili u zatvore, ubijali su svakog tko se nije odmah na poziv zaustavljaо, svakog tko im se činio sumnjiv i tko je bježao.“ Ahmetović navodi da su ljudi hapšeni, odvoženi u logore i ubijani radi primanja nekog u stan bez prijave policiji, boravak na ulici nakon redarstvenog sata, slušanje partizanskih ili stranih radio stranica, sumnje za simpatije i suradnju s NOP-om itd.³⁷⁰

Da u ovim opisima nije riječ o pukom pretjerivanju pokazuju i mnogi drugi primjeri te svjedočanstva o teroru u gradu. Sredinom kolovoza započela su masovna hapšenja radnika ZET-a gdje je partijska i sindikalna organizacija komunista bila dosta jaka. Prva grupa radnika uhapšena je 16. kolovoza te je većina tih uhapšenika nakon teškog ispitivanja, popraćenog fizičkim maltretiranjem, iz zatvora u Savskoj ulici prebačena u tek formirani jasenovački logor Krapje. Otpriklike deset dana nakon hapšenja te prve grupe, na sjednici Ravnateljstva ZET-a donesena je odluka o privremenom umirovljenju svih uhapšenih radnika. Pred sam kraj rata, 30. travnja 1945., to je isto Ravnateljstvo pozvalo bivše radnike da se ponovno jave na svoja stara radna mjesta. Takva je odluka u najmanju ruku bila posve absurdna jer je veći dio tih uhapšenih i „umirovljenih“ radnika do tada već ubijen u nekom od jasenovačkih logora.³⁷¹ Krajem listopada 1943. ustaške su vlasti izvršile masovno hapšenje željezničarskih radnika koji su u velikoj mjeri suradivali s NOP-om, pa je tako uhićeno čak njih 300, a pritom su izvršene i premetačine po raznim skrovištima u centru gradu te zaplijenjene velike količine oružja.³⁷²

³⁶⁷ Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 8, dok. br. 133., 808.

³⁶⁸ HDA 1801, Razne osobe, kut. 5, Životopis Nikole Smolčića, 38.

³⁶⁹ Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 81; 87.

³⁷⁰ Ahmetović, „Najšira podrška građana“, 111.

³⁷¹ Đorđe Mihovilović, Zagrebački tramvajci u koncentracijskom logoru Jasenovac (Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 2014), 12. – 14.

³⁷² Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 6, dok. br. 195., 628.

Kljaković također ističe kako je ustaški teror iz dana u dan jačao: „Ti fanatici, koji su postali gospodari naših života, izgubili su bili svaki kriterij, pravni i moralni, i provodili jednu strahovladu nad pučanstvom. Tamnice su bile pune i logori puni uhićenika. Na ulicama su ljudi hapsili, noću su ljudi kreveta izvlačili i u zatvore odvodili. Nitko nije znao zašto ni zbog čega je bio lišen slobode, često i života.“³⁷³ U studenom 1941. uhićen je i sam Kljaković. U isto su vrijeme ustaške vlasti uhapsile poznatog kipara, slikara i književnika Ivana Meštrovića. Obojica su potom završila u zloglasnom zatvoru u Savskoj ulici. Premda je Kljaković, jednako kao i Meštrović, pušten već početkom 1942., u svojim memoarima opisao nehumane uvjete iz zatočeništva. Ćelije su bile prljave, trule i vlažne, a spavalо se na malo slame. Međutim, od materijalnih su uvjeta bili gori postupci ustaških vlasti: „Taj sadizam, ta bestijalnost, koja je vladala u zatvoru, bila je prenesena k nama od nacifašističkih stručnjaka i primijenjena dosta stručno na nas zatvorenike“, a u ostaku teksta Kljaković navodi: „Svako malo vremena škljocali su zapiračem puške pred vratima ćelije. Iz ćelija podruma često se je čulo zapomaganje. Skoro svake večeri prozivali su na našem hodniku ljudi, koji su bili određeni za strijeljanje ili za logore. To je bilo najgore, jer nikada niste bili sigurni, da neće i vaše ime biti prozvano.“³⁷⁴

Sličan sadizam ustaških stražara opisuje i Ivo Sejnović koji se nalazio u grupi zatvorenika koja je 17. studenog 1941. iz logora Danica prebačena u Zagreb, u zatvor u Zvonimirovoj ulici. Po dolasku u taj zatvor njegova je grupa morala cijelu noć stajati okrenuta prema zidu. U toj istoj prostoriji nalazili su se „već pripremljeni krampovi, lopate i drugi alati za kopanje zemlje, svi smo očekivali da ćemo te noći biti streljani, a prije toga sami sebi iskopati raku...“ Međutim, Sejnovićeva grupa te noći nije streljana. Ujutro je u njihovu ćeliju uletio jedan ustaški podoficir nakon čega su se stražari povukli. Ustaški je podoficir potom počeo fizički zlostavljati i maltretirati Franu Kapova koji se od bolova onesvijestio. Ustaša se potom pripremao da ga umjesto lopatom nastavi dalje udarati krampom, ali se prema Sejnoviću, u tom trenutku, jedan od zatvorenika Ivan Sirišević pobunio: „Stoj. Ako si dobio naredenje, da nas na ovakav način likvidiraš, mi to nećemo dozvoliti....Mi smo predratni radnički borci i ne plašimo se smrti, ako nastaviš ja ću te lično zadaviti.“ Ustaški je podoficir potom otiašao. Nakon te mučke scene dvojica zatvorenika u Sejnovićevoj ćeliji, od kojih je jedan bio zagrebački student Josip Raukar, pokušala su samoubojstvo. Pripadnici Sejnovićeve grupe na isti su način mučeni u tom zatvoru sve do 23. prosinca 1941. kada su prebačeni u Jasenovac u kojem ih je većina skončala.³⁷⁵

Približavanjem kraja rata, ustaški se teror intenzivirao i brutalizirao, a počeo se okretati i prema vlastitim redovima nakon urote Lorković-Vokić. Kovačić tako piše da se „ljudi zatvaralo kao da ne postoje zakoni“ te da je njih „najuglednije građane i rodoljubice“ slučaj hapšenja Feodora Puceka posebno teško pogodio. Pucekovo hapšenje, prema Kovačiću, prouzrokovano je željama varaždinskog stožernika Šimunića da dođe na Puce-

³⁷³ Kljaković, U suvremenom kaosu,, 178.

³⁷⁴ Ibid 184. – 185; 303.

³⁷⁵ Đorđe Mihovilović, Ćelija smrti (Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 2013), 23. – 24.

kovo mjesto ustaškog predstavnika u jednom varaždinskom poduzeću. Ustašama bliske krugove uznemirilo je i hapšenje stožernika sveučilišnog ustaškog stožera Milivoja Karamarka zaslugom istog čovjeka koji je, prema Kovačiću, Paveliću podnio izvještaj koji je teretio Mladena Lorkovića i Antu Vokića.³⁷⁶ Josip Horvat je krajem listopada 1944., nakon što su ustaše uhapsile njegova prijatelja rumunjskog konzula Milića, konstatirao: „Čovjeka odvedu, kuda, kamo zbog čega – nemaš prava ni pitati.“ Nekoliko dana kasnije Horvat je u šetnji pored HNK zamijetio kako se grade streljački jarnici te kako je to „slika koja uzbudjuje i nerve i maštu.“³⁷⁷ O tome kako ustaški teror iz dana u dan pojačava krajem 1944. i početkom 1945. pisala je i Živka Bibanović-Nemčić te ona zaključuje: „Teror nad stanovništvom je kulminirao.“³⁷⁸

Krajem siječnja 1945. Lujzi Janović-Wagner pristigao je poziv „da se javi u Redarstvo radi saslušanja.“ Međutim, Lujza nije saslušana, već je istog dana baćena u zatvorsku ćeliju zajedno s dvije učiteljice i jednom sluškinjom. Prema navodima Grković-Janović samo je sluškinja znala zašto je zatvorena. Tijekom svade sa svojim dečkom ustašom sluškinja mu je rekla „da se ne pravi važan jer bi on svoju državu prodao za dvije kune.“ Nakon nekoliko dana te su žene puštene, ali se Janović-Wagner ubrzo razboljela. Od stravičnih nehigijenskih uvjeta u zatvorskoj ćeliji i pretrpljenog stresa dobila je pjegavi tifus te umrla koncem veljače nikada ne saznavši razlog zbog kojeg je uopće završila u zatvoru. Iako je Lujza Janović-Wagner na Braču pomagala narodnooslobodilačku borbu, njezin jedini cilj u Zagrebu bio je preživjeti, dočekati zajedno sa svojom djecom kraj rata i svog voljenog supruga Špiru Janovića pa su tako njezine posljednje riječi glasile „Špiro je blizu!“ i „Moja djeca, moja djeca.“³⁷⁹ Horvat koji je početkom veljače 1945. bio svakodnevno suočen s vijestima o tome da mu je neki od prijatelja ili poznanika uhapšen tu je atmosferu neizvjesnosti i straha prokomentirao: „Beštija krvožedno mlatara oko sebe, možda u posljednjim trzajima. Zato je sve dvostruko strašno.“³⁸⁰ Krajem prosinca 1944. po drugi je puta uhapšen glumac Dubravko Dujšin te je odведен u zatvor u Savskoj ulici. Otrilike sredinom travnja 1945. zbog svog glumačkog kalibra te uz ustrajno zalaganje tajnika HNK-a Pere Dulčića te kazališnih kolega Emila Karaseka i Tomislava Tanhofera, Dujšin je ipak oslobođen. Međutim, svega četiri dana nakon izlaska iz zatvora supruga Cata i on saznali su da su stavljeni na popis taoca pa su se sklonili kod prijatelja Fuhrmanna na Ribnjaku. Dok su se skrivali kod Fuhrmannovih došlo je do racije: „Znali smo što čeka i nas i naše domaćine ako nas otkriju u njihovu stanu.“ U tom trenutku straha i očaja Dubravko je Cati predložio da skoče jedno kroz prozor s četvrtog kata kako ne bi naškodili prijateljima: „I bili bismo sigurno to učinili, da Fuhrmann nije izašao na hodnik i ustanovio da su progonitelji prošli.“ Dujšinovi su zaključili da ih je od sigurne smrti spasilo njemačko prezime na vratima, Fuhrmann.³⁸¹

³⁷⁶ Kovačić, *Od Radića do Pavelića*, 226. – 228.

³⁷⁷ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 161., 165.

³⁷⁸ Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu“, 355.

³⁷⁹ Grković-Janović, *Lujzin dnevnik*, 143.- 146.

³⁸⁰ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 198. – 199.

³⁸¹ Igor Mrduljaš, *Dubravko Dujšin: poslovi i dani* (Zagreb: Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa, 1988), 342. – 347.

Režim NDH-a vrlo je brzo po svom osnutku u borbi protiv NOP-a započeo s provodeњem odmazdi pa je povodom ubojstva ustaškog agenta Ljudevita Tiljka 9. srpnja 1941. streљano 10 komunista, među kojima su bili i mnogi istaknuti intelektualci poput Božidara Adžije, Ognjena Price i Otokara Krešovanija.³⁸² Nakon prepada na Ustašku sveučilišnu vojnicu kod Botaničkog vrta režim je „kao intelektualne začetnike zločina“ donio odluku o likvidaciji 185 Židova i komunista, a nakon eksplozija u Glavnoj pošti, ustaške su vlasti, krajem rujna u znak odmazde, ubile 50 Židova i komunista.³⁸³ Politiku odmazdi režim je ozakonio početkom listopada 1941. kada je donošena *Zakonska odredba o postupku kod komunističkih napadaja, kad se počinatelj ne pronađe* prema kojoj je određeno „za svakog poginulog streljanje deset osoba iz reda redarstveno ustanovljenih redova komunista.“³⁸⁴ Koncem listopada 1943. donešena je *Zakonska odredba o zaštitnim mjerama zbog napadaja i čina sabotaže proti javnom redu i sigurnosti* kojom se naređuje da se tzv. zaštitne mjere oduzimanja imovine, slanja u logore, te strijeljanja i vješanja provode nad osobama za „koje je utvrđeno, da su napadaje ili činove sabotaža, pomagale kao i na one osobe, za koje je redarstveno utvrđeno, da su djelatni komunisti ili odmetnici.“ U članku 5. naznačeno je kako se te zaštitne mjere mogu provoditi i nad članovima obitelji suradnika NOP-a „ukoliko je utvrđeno, da im je bilo poznato odnosno da im je moralno biti poznato“ djelovanje njihovih bližnjih.³⁸⁵

Kao osvetu za napad na skladište u Sopnici 20. prosinca 1943. trebalo je biti obješeno 18 antifašista, no dva su spašena u zadnji čas pa je u zagrebačkoj Dubravi toga poslijepodneva obješeno njih 16 među kojima i poznati intelektualac Bogdan Ogrizović.³⁸⁶ Ovo javno vješanje antifašističkih intelektualaca izazvalo je lavinu negativnih reakcija među svim Zagrepčanima, ali konzervativne krugove je posebice uzdrmalo ubojstvo Bogdana Ogrizovića, sina tada već pokojnog Milana Ogrizovića, cijenjenog zagrebačkog književnika i dramaturga koji je politički bio blizak pravaštvu Josipa Franka.³⁸⁷ Bogdanov prijatelj i suradnik NOP-a Mahmud Konjhodžić, iznosi kako su ilegalci koji su iz Zagreba pristizali u partizane u posavski kraj govorili kako je ta ustaška odmazda zaista „bolno odjeknula u Zagrebu i svim selima okoline. Čule su se svuda riječi osude i užasnih prijetnji zločincima.“ Nadalje, Konjhodžić ističe da su se po Zagrebu širile i priče o sahrani Bogdana Ogrizovića: „pošto je njegov otac, pisac »Hasanaginice«, Milan Ogrizović u mladosti bio poznanik Ante Pavelića, Ogrizovićeve majka, nad grobom svoga obješenog sina, poručila je svom mužu u grobnici: »Evo, Milane, ovo ti šalje Ante Pavelić.«“ O atmosferi u Zagrebu dovoljno govorи i činjenica da se ustaške vlasti nisu usudile na uobičajenom oglasu o vješanju

³⁸² Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 229.

³⁸³ Goldstein, Zagreb 1941. – 1945., 118; Banjeglav, Dilica i Straniero, Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju, 74.

³⁸⁴ Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 268.

³⁸⁵ A. Mataić, ur., „Zakonska odredba od 30. listopada 1943. Broj CCXXXIII-2728-D.V.-1943 o zaštitnim zbog napadaja i čina sabotaže proti javnom redu i sigurnosti“, Nezavisna Država Hrvatska: Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd., knj. XXXIX (Zagreb: St. Kugli, 1942), 98. – 102.

³⁸⁶ Banjeglav, Dilica i Straniero, Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju, 68.

³⁸⁷ Milan Ogrizović 1908. godine čak je postao kandidat Čiste stranke prava za Sabor u općini Otočac. Ivan Trojan, „Etička i estetička nekonzistentnost u dramama Milana Ogrizovića“, Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu 35/1 (2009): 283.

taoca (pokraj Bogdanova imena) staviti ime njegova oca Milana, već su ga zamijenile s lažnim imenom Ivan, no Konjhodžić ističe da ustašama taj potez nije previše koristio jer je već „čitav grad pričao o pogubljenju sina pisca »Hasanaginice«.“³⁸⁸ Političar i novinar Ivan Peršić koji je također bio blizak Frankovim pravašima te je početkom 1942. postao članom Hrvatskog državnog sabora u svojim je spisima ovu odmazdu prokomentirao riječima: „Pomislite, kakova je prepast i žalost nastala u Zagrebu, kad se proširilo i razglasilo, da se medju obješenima nalazi i jedinac sin jednoga od najzaslužnijih Hrvata novije generacije na polju hrvatske kulture i literature! Ljudima se prosto nije dalo vjerovati, a ipak je tako!“³⁸⁹

Horvat je u svom dnevniku spomenuo kako mu je Tin Ujević rekao „da je u isti dan nestalo sinova dvojice najboljih naših dramatika - Ogrizovića i Ivakića. Obojica su obješeni.“ Horvat te vijesti komentira riječima: „Čudna linija – sin frankovca Ogrizovića obješen u NDH! Jeziv, jeziv Božić!“ Slava Ogrizović, Bogdanova supruga ističe kako su joj nakon njegove smrti pisali mnogi rođaci, priatelji, poznanici pa i neki nepoznati ljudi nudeći joj pomoć te izražavajući suošjećanje: „Šalju nepoznati ljudi... simpatizeri... drugovi.... To je bol, to je simpatija... to je revolt!... Revolt!“ U to joj je vrijeme na vrata navodno pokucala i jedna žena od sedamdesetak godina te joj je rekla kako je šalje njezin muž arhitekt koji Slavi poručuje da želi preživjeti ovaj rat „jedino zato da bi poslije oslobođenja mogao načiniti spomenik...spomenik za naših šesnaest obješenih.“³⁹⁰ Kad se nedugo nakon toga vozila u tramvaju prema okretištu Dubrava upitala je jednu gospođu gdje su postavili obješene na što se ta gospođa žestoko obrušila na nju misleći da se naslađuje: „Sram vas bilo! Zar ste zvijer?! Kako možete ići gledati kako vise najbolji...“³⁹¹ Smolčić, koji je poznavao Petra Mihočevića koji je tada obješen te Branka Grškovića koji je u posljednji čas spašen, ističe kako se njega i kolege u redakciji „duboko dojmilo uništenje poginulih kolega novinara“, „vješanje naprednih intelektualaca na cestama“ i drugih aktivista, progoni Srba i Židova te mučenja uhapšenih. Mnogi su stoga u redakciji *Nove Hrvatske* skupljali za pomoć obiteljima ubijenih novinara, a „neustaše su od svoje plaće u taj fond davali po nekoliko tisuća kuna.“³⁹²

Kada je već postalo sasvim evidentno da je Drugi svjetski rat ušao u svoju finalnu fazu, ustaška politika odmazdi je kulminirala. Koncem lipnja 1944. zbog intenzivne djelatnosti NOP-a na području Pušće Bistre obješeno je 20 antifašista, a 13 ih je također osuđeno na smrt vješanjem sredinom studenog 1944. povodom partizanskog miniranja pruga između željezničkih postaja Velika Gorica-Odra te Buzin-Sv. Klara.³⁹³ Do kraja 1944. ustaške su vlasti izvršile mnogobrojne odmazde, a u nastavku su nabrojane samo

388 Konjhodžić, „Mala redakcija u Zagrebu“, 140; „Prosinačke žrtve“, Kartografija otpora https://www.kartografija-otpora.org/hr/punktovi/?marker_id=279&proj=11 (7.3.2023)

389 DAZ fond Ivan Peršić, kut 1, „Fanatici i realisti, kompromisanti ekstremisti u hrvatskoj politici najsudobnoscnijih trideset godina od 1914/15 do 1944/45, 23; Ivan Peršić, Kroničarski spisi, prir. Stjepan Matković (Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu: Dom i svijet: Hrvatski institut za povijest, 2002), 6. – 7., 14. – 15.

390 Ogrizović, Zagreb se bori, 177.

391 Ibid 179

392 HDA 1801, Razne osobe, kut. 5, Životopis Nikole Smolčića, 35.

393 HDA, fond 306, ZKRZ, kut 729, 547/15; HDA, fond 306, kut 729, 547/28

neke od njih - 22. kolovoza u Zagrebu obješeno je 10 talaca; 6. listopada u Maksimiru 5 talaca; 7. listopada u Čučerju 20 talaca; 28. listopada u Čulincu 20 talaca; 9. studenog u Velikoj Gorici 13 talaca; 21. prosinca u Zagrebu 13 talaca.³⁹⁴ Početkom siječnja 1945. kao odmazdu za prepad „na jednog višeg časnika savezničke vojske i jednog višeg hrvatskog časnika“ ustaške su vlasti objesile 50 ljudi iz redova ustanovljenih „odmetnika i komunista kod sela Krušljevo.“³⁹⁵ Na Radničkoj cesti, na Žitnjaku, 8. siječnja 1945. obješeno je 15 antifašista jer su na tom mjestu 28. prosinca 1944 i 6. siječnja 1945. napadnuti pripadnici ustaškog redarstva.³⁹⁶ Kao odmazdu za napad „partizanskih jedinica na željezničku stanicu u Konjšćini 27. prosinca 1944. te zbog još dvije diverzije koje su izvršili pripadnici NOP-a početkom 1945.“ 14. siječnja na željezničkoj stanici u Kustošiji i 24. siječnja u Odri obješeno je ukupno 40 antifašista.³⁹⁷ Među obješenima u Odri 1945. bio je i Smolčićev te Konjhodžićev kolega novinar Branimir Gršković „koji je u posljednji momenat izvučen, polumrtav iz kamiona.“ pred vješalima u Dubravi dvije godine ranije posredstvom raznih veza i mita. Unatoč toga, Gršković se nastavio baviti ilegalnim radom pa je ubrzo ponovno uhapšen, no ovoga ga ovoga puta ničija intervencija nije mogla spasiti pred vješalima.³⁹⁸ Početkom idućeg mjeseca na smrtnu kaznu vješanjem osuđeno je 10 osoba kao osvetu za miniranje Vatrogasnog doma 2. veljače 1945.³⁹⁹ U Remetincu je tjedan dana kasnije obješeno 30 taoca radi podmetanja paklenih strojeva u Zagrebu.⁴⁰⁰ U Vrapču 20 antifašista obješeno je 13. veljače, a njih deset 22. veljače također radi podmetanja novih paklenih strojeva u Zagrebu.⁴⁰¹ Samo prema podacima iz ustaških oglasa i novina od listopada 1944. do veljače 1945. u Zagrebu i okolicu ustaše su objesile 331 taoca.⁴⁰² Izvršavanjem kolektivnih kazni prijetilo

394 Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 90.

395 HDA, fond 306, ZKRZ, kut 729, 547/2

396 „Odmazda Žitnjak 8. siječnja 1945. (C - V) (komad)“, „HR-HDA-511-2-1 - Projekt Dotršćina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija)“, Arhinet http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_106091 (10.3.2023)

397 „Odmazda Konjščina - Odra - Kustošija 14. siječnja 1945. i 24. siječnja 1945. (B - Ž) (komad)“, „HR-HDA-511-2-1 - Projekt Dotršćina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija)“, Arhinet http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_106092 (10.3.2023)

398 Konjhodžić, „Mala redakcija u Zagrebu“, 140; „Odmazda Konjščina - Odra - Kustošija 14. siječnja 1945. i 24. siječnja 1945. (B - Ž) (komad)“, „HR-HDA-511-2-1 - Projekt Dotršćina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija)“, Arhinet http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_106092 (10.3.2023)

399 „Odmazda Žitnjak 3. veljače 1945. (A - T) (komad)“, „HR-HDA-511-2-1 - Projekt Dotršćina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija)“, Arhinet http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_106094 (posjet 10.3.2023)

400 „Odmazda Remetinec 10. veljače 1945. (Č - Z) (komad)“, „HR-HDA-511-2-1 - Projekt Dotršćina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija)“, Arhinet http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_106096 (posjet 10.3.2023)

401 „Odmazda Vrapče 13. veljače 1945. (B - W) (komad)“, „HR-HDA-511-2-1 - Projekt Dotršćina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija)“, Arhinet http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_106097 106094 (posjet 10.3.2023); „Odmazda Vrapče 22. veljače 1945. (B - T) (komad)“, „HR-HDA-511-2-1 - Projekt Dotršćina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija)“, Arhinet http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_106098 (posjet 10.3.2023)

402 Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, 128.

se i članovima obitelji pa Zlatko Rendulić navodi kako mu je rečeno kad je završio u kućnom pritvoru u Jaski, da će mu roditelje odvesti u logor ako pokuša pobjeći.⁴⁰³ Ivana Starčević smatra da je njezin suprug u listopadu 1944. vjerojatno uhapšen jer su se ona i dvojica sinova nalazila u partizanima.⁴⁰⁴

Međutim, kolektivne odmazde nisu postigle efekt kakav su ustaške vlasti priželjkivale, a o tome govori i Glaise von Horstenau. On je u jesen 1943. primijetio kako unatoč tome što su u okolini Zagreba „značajnije željezničke pruge granirane obješenim ljudima“ sabotaže na željeznici ne prestaju, već se akcije čak intenziviraju.⁴⁰⁵ U izvještaju iz Zagreba u prosincu 1943. napominje se kako je odmazda nad šesnaestoricom antifašista koja je „vje-rojatno trebala zastrašiti mase i odvratiti ih od bilo kakvih proturežimskih akcija“ postigla značajan kontraefekt. „Sa svih strana čuje se jako ogorčenje i javna kritika, čak i tamo pred vješanima su mase i pojedinci glasno kritikovali“. Nadalje ističe se da susprezanje od daljnje suradnje i pomoći NOP-u ne postoji, već se čak vjeruje „da će se mase aktivizirati našim političkim uticajem i kritikom postupka.“ Ustaše, pa čak i sam Mladen Lorković, koji je tada obnašao funkciju ministra unutarnjih poslova, opravdavali su se da s prosinačkim žrtvama iz Dubrave nisu imali nikakve veze, već da su za taj čin odgovorni Nijemci.⁴⁰⁶ Istovremeno, Nijemci su također tvrdili da o odmazdi nisu ništa znali pa Glaise von Horstenau apostrofira „da oni sa tim strašnim događajem nisu imali nikakve veze“ te da su za to doznali „tek kad su jasni ljudi već visjeli na banderama.“⁴⁰⁷ Ovo međusobno optuživanje ustaških i njemačkih vlasti te sama potreba opravdavanja režima ukazuju na činjenicu da su prosinačke žrtve ostavile veoma snažan utisak na stanovnike Zagreba. Durieux tvrdi kako se znalo dogoditi da bi „po ulicama kuda bi djeca morala prolaziti na putu u školu visjeli rodoljubi koji su zbog zastrašivanja ostavljeni da vise neko vrijeme.“⁴⁰⁸ Josip Horvat 28. ožujka 1944. u svom je dnevniku zapisaо kako je u novinama pročitao o izvršenju odmazde za neke događaje u sisačkom kotaru nad 21 osobom, a među njima je bila i jedna njegova poznanica. Horvat se nad time sablažnjava te komentira: „Za nas ljude odgojene, odnosno formirane pod francjozefinskim režimom, još ima neku vrijednost etika »očenaša sa svojim otpusti nam duge naše kao što i mi otpuštamo dužnikom našim.“⁴⁰⁹

Unatoč, sve većem nezadovoljstvu, žestoka represivna politika režima te primjena kolektivnih kazni nad članovima obitelji pripadnika i suradnika NOP-a kod mnogih su građana izazivali veliku moralnu dvojbu i strah. Božičević napominje kako su se samo davanjem stanova ilegalcima za prenoćište u opasnost dovodile čitave obitelji, a Afrić navodi da je upravo strah za sigurnost obitelji bio ključan faktor nedoumice prilikom donošenja odluke o odlasku u partizane kod mnogih njegovih kolega i suradnika.⁴¹⁰ Josip Manolić komen-

403 Angelis, „Zlatko Rendulić“, 203.

404 HDA, fond 306, ZKRZ, kut 729,543/1

405 Glaise von Horstenau, Zapisi iz NDH, 309.

406 HDA fond 1723, GK SKHZ, kut. 1, kp-66/1265, 2.

407 Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 273.

408 Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 150.

409 Horvat, Preživjeti u Zagrebu, 84.

410 Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 90; Afrić, U danima odluka i dilema, 163.

tiraо je situaciju na Sveučilištu tijekom 1942. sljedećim riječima: „Općenito gledajući na situaciju na Univerzitetu raspoloženje je uglavnom antifašističko, ali našoj organizaciji nije uspjelo da obuhvati studentske mase. To je uglavnom razlog što su ustaše u znatnoj mjeri uspjeli terorom da zaplaše studente, tako da je otežan kontakt s njima, osim toga ti antifašistički elementi nalaze se pod utjecajem londonskog radija, koji među omladinom unosi izvjestan optimizam svojim stalnim pozivima da si čuvaju glave i čekaju neki odlučan čas...“⁴¹¹ S druge strane, jačanje ustaškog terora pridonijelo je intenzivnom rastu simpatija spram NOP-a, kojeg su Zagrepčani iz dana u dan sve više pomagali skupljanjem raznih materijala, informacija ili priključenjem partizanima. Kljaković potvrđuje kako su zbog primjene neselektivnih kazni nad širim stanovništвом „partizani dobivali narod u šumu.“⁴¹² Slavica Kanić Detelić tvrdi da ona tada nije razumjela pojmove fašizam i antifašizam već da je u partizane otišla kako bi se borila upravo protiv toga što se dešavalо, progona i nasilja režima, kao što su to prema njenom mišljenju napravili i mnogi drugi.⁴¹³ Flaker se prisjećа kako su se prijatelji i on kao mladi gimnazijalci, još za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, međusobno zavjetovali da će ostati vjerni idealima demokratskih sloboda, „za njih tada nezamislivim.“ Tim su idealima, kako ističе Flaker, na koncu i ostali vjerni: „Grga je kao antifašist poginuo, stigao je... do Petrinjske, Aleks je kao vojnik US Army stigao valjda do Elbe, ja u NOVH-u do Zagreba.“⁴¹⁴ Zena Kaloderica ističe kako je pristupila NOP-u jer je osjećala da joj je mjesto na strani partizana te da je u tom radu ništa nije moglo spriječiti: „Nije me moglo zaustaviti ni to što je početkom 1943. godine moja sestra Kruna bila odvedena iz kuće i zatvorena na Savskoj cesti, ni premetačina koja je u kući poslije toga izvršena kao ni ispitivanja nakon odlaska srednjeg brata u partizane, ni ostale nedaće i opasnosti koje su vrebale na sve nas.“⁴¹⁵ U jednom izvještaju Kotarskoga komiteta KPH Zagreb Okružnog komitetu KPH Zagreb iz lipnja 1944. prepričava se kako je milicija Čučerja i Jalševca upala u selo Denkovac (odnosno Dankovac) te pokušala mobilizirati ljude za borbu protiv partizana. Kad su Dankovčani to odbili milicija ih je navodno izvela na obližnju livadu te im prijetila „da će ih sve potući ako ne prime oružje.“ Stanovnici sela potom su prema izvještaju jednoglasno odgovorili da će rađe poginuti, nego podignuti oružje.⁴¹⁶

411 Josip Manolić, „Rad organizacije SKOJ-a“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 3., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 245.

412 Kljaković, U suvremenom kaosu, 179.

413 „Slavica Kanić Detelić“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavica-kanic-detelic/> (posjet 28.6.2022)

414 Flaker, Autotopografija I., 113.

415 Kaloderica, „Od Agitpropa do Rajonskog obavještajnog centra“, 390.

416 Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 10, dok. br. 46., 214.

7. RATNA SVAKODNEVICA: KOLABORACIJA I OTPOR

Uprvim danima NDH mnogi su se priključili ili surađivali s ustašama zbog različitih razloga i motiva, poput oportunitizma te mogućnosti materijalnih i društvenih dobitaka.⁴¹⁷ Zeev Milo prisjeća se kako su prijatelji koji su s njegovom obitelji trebali bježati u Italiju naletjeli na nekog prevaranta koji im je obećao nabaviti propusnice za veliku sumu novaca. Međutim, propusnice koje je donio bile su izuzetno loše kvalitete pa ih ti obiteljski prijatelji nisu željeli uzeti jer bi s njima zasigurno bili uhvaćeni. Iz osvete taj ih je prevarant prijavio ustašama pa su ih iste večeri agenti odveli.⁴¹⁸ Otac Aleksandra Flakera Julije uspio je preko rodbine u Berlinu nabaviti dokumente „koji su svjedočili ne samo o arijevskom podrijetlu nego i o pripadnosti njemačkoj naciji!“ Prema navodima Flakera istim je stopama krenuo i stariji brat Aleks jer su „htjeli ostati u biznisu.“⁴¹⁹ Nikola Rubčić je za predratnog poznanika i ljevičara Pive Milinkovića rekao da je „preko noći postao ustaša“, a slično opisuje i slučaj Marka Ožanića. Ožanić je za vrijeme Kraljevine Jugoslavije surađivao s komunistima, potom je završio u zatvoru nakon čega je emigrirao. S ustašama se vratio u travnju te je tako bivši konobar postao direktor kolodvorske restauracije.⁴²⁰ Jednom je prilikom Rubčić sreo i poznanika majora Giričeka kojem je vlast ponudila mjesto nadsatnika u jednoj od oficirskih škola. Giriček je posao prihvatio jer mu je bilo važno da radi u struci te da se može brinuti o supruzi pa je prokomentirao: „Šta ćeš takva su vremena.“ Rubčić navodi da se na Giričeku pritom iščitavalo istovremeno razočaranje i olakšanje zbog pronalaska „sigurne luke.“⁴²¹ Nadalje, kad su Smolčićevi otkrili da ih njihova kućna pomoćnica Marija potkrada smjesta su je otpustili, a ona im je na odlasku iz kuće zaprijetila da će ih prijaviti policiji zbog „slušanja zabranjenog partizanskog i londonskog radija“ te kritiziranja ustaškog režima ako oni nju prijave za krađu. Za Smolčićeve izbor je bio jednostavan: „Radije smo šutili, nego da nas otpreme u logor.“⁴²²

Mnoge su pojedince na prividnu kooperaciju i pokoravanje ustaškim vlastima prisilile razne druge životne okolnosti, želja za preživljavanjem i strah pred represivnom mašinerijom režima. Glumac Afrić navodi kako su glumci uglavnom iskazivali nezainteresiranost za ustaške promjene u kazališnom repertoaru te da su jednostavno željeli zaraditi plaću, no ističe da čak i oni koji su naizgled bili bliski ustaškom režimu „u duši

417 Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 226.

418 Zeev Milo“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/zeev-milo/> (posjet 29.6.2022)

419 Flaker, Autopografija I., 169.

420 Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 88, 92.

421 Ibid 85.

422 HDA 1801, Razne osobe, kut. 5, Životopis Nikole Smolčića, 34.

su ipak osudivali taj divljački primitivizam. Drahijalna snaga fašističkog terora načinila je od ljudi prave licemere. Hipokrizija je, slično životinjskoj mimikriji postala jedino oružje samoodbrane.⁴²³ U skladu s takvim opisom Afrić se u svojim memoarima prisjeća kako je jednom prilikom pozvan kod intendanta kazališta Dušana Žanka s kojim je bio u dobrim odnosima. Žanko mu je tada navodno pokazao preko 300 pisama u kojima su ga prijatelji, kolege i poznanici prijavili i denuncirali za svakojake prijestupe i izjave protiv režima.⁴²⁴ Jednog dana Afrić je tako sreo i dugogodišnjeg poznanika koji je sada bio u uniformi ustaškog časnika. Afrić mu je iznenađeno rekao kako nikad nije mislio da je on ustaša, a poznanik mu je odgovorio da on ustaša nije ni sada, već da je samo „dobar plivač.“ Taj će poznanik kasnije preko Afrića osigurati propusnicu srpskom glumcu Ljubiši Jovanoviću za odlazak u Split.⁴²⁵ S druge strane, Vladimir Velebit objašnjava kako je kao odvjetnik položio prisegu vjernosti novoj vlasti jer je morao od nečeg živjeti pa je nastavio raditi u svojoj kancelariji do odlaska u partizane 1942.⁴²⁶ Smolčić je po uspostavi NDH dobio poziv da se javi direktoru Hrvatskog državnog tiskarskog saveza (bivša Ju-goštampa). Direktor mu je ponudio ultimatum, „raditi u listu ili logor.“⁴²⁷ Smolčić potom objašnjava da je pristao na rad zbog svojih navršenih 56 godina te brojnih zdravstvenih poteškoća, ali i zbog obiteljske situacije jer je morao uzdržavati zeta te kćer koja je kod njega živjela s dvoje djece.⁴²⁸

Također, neke političke akcije pojedinca u ratnom Zagrebu često su bile produkтом osobnih i nepolitičkih motiva i ponašanja. Žena ilegalca Milčeka, koji je radio za NOP prevozeći ljude u partizane, prokazala je nasred Draškovićeve ulice Šteficu Barić kao komunistkinju jer je bila ljuta i očajna što joj je suprug poginuo u okršaju s ustašama.⁴²⁹ Jakobina Sever u prijavi koju je podnijela Centralnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača opisuje kako je njezin sin Albert uhapšen koncem siječnja 1945. za što ona drži odgovornom njegovu ženu Ljubicu. Naime, Ljubica je prema Jakobininim navodima sačuvala Albertovo pismo iz partizana koje završava riječima „Smrt fašizmu, sloboda narodu“ koje je kasnije završilo kod njezinog ljubavnika ustaškog legionara Pere Pettea. Nedugo potom, Ljubica je pisala svom mužu da dođe u Zagreb jer bi i ona htjela s njim poći u partizane. Tri dana po dolasku u Zagreb Albert je uhićen zajedno sa ženom, no on je ubrzo ubijen, a Ljubica je puštena iz zatvora u kojem je prema Albertovoj majci uživala razne privilegije posredovanjem svog ljubavnika.⁴³⁰ Flaker i njegova majka Olga nisu se slagali s Julijem i Aleksom te „nisu bili spremni na takve mijene narodnosti“, a uz to Flaker se prepirao s ocem jer mu je djevojka Vera bila Židovka i često ga je posjećivala. Julije mu je kako kaže nudio „sve i svašta“ ako se ba-

423 Afrić, U danima odluka i dilema, 117. – 118., 151

424 Ibid 151., 158.

425 Afrić, U danima odluka i dilema, 77. – 78., 187.

426 Aris Angelis, „Vladimir Velebit“, u Ljudi XX. stoljeća (Zagreb: Disput, 2011), 137.

427 Novi list (kasnije Nova Hrvatska)

428 HDA 1801, Razne osobe, kut. 5, Životopis Nikole Smolčića, 31.

429 Ogrizović, Zagreb se bori, 34.

430 HDA, fond 306, ZKRZ, kut. 729, 547/74

rem nje odrekne, a s Aleksom se u žestokoj svadi skoro potukao. On, Olga i Vera uskoro su se zaputili u Primorje.⁴³¹ U srpnju 1941. Nikola Rubčić sreo je svog poznanika, bivšeg jugoslavenskog avijatičara koji se sada javio za odlazak na Istočni front. Nikola ga je od toga pokušao odgovoriti, ali mu je poznanik odgovorio: „Avijatičar, to je moj poziv. Moj život bez avijacije ja ne mogu zamisliti. Ako idem na Istočni front, onda to ne činim ni iz kakvih ideoloških razloga. Meni je, u stvari, svejedno za koga se borim.“ Rubčić mu je spočitnuo taj avanturizam te mu je savjetovao da se pridruži drugoj strani kad mu se ukaže prilika.⁴³² Tjedan dana uoči Božića 1944. na vratima Wagnerovih pojavio se Hasan. Taj mladić podrijetlom iz Bosne, koji se u Zagreb doselio prije rata, radio je kao nadnječar te je Wagnerovima i ostalim stanovnicima Nikolićeve ulice cijepao drva.⁴³³ Snježana Grković- Janović opisala je Hasana kao čovjeka „pomalo ograničene pameti“ koji je bio nepismen, ali „iskreno odan svojim gazdama.“ Za vrijeme NDH odlučio se priključiti ustašama, a ne domobranima jer su mu ustaše imale ljepšu uniformu. Hasan je na kraju završio na Istočnom frontu, a kad se, ponosan na svoju vojničku službu vratio u Zagreb, nastavio je cijepati drva stanovnicima Nikolićeve ulice.⁴³⁴

Na ponašanje građana u tom su razdoblju znatno utjecali obiteljski odnosi. Primjerice kada su ustaški agenti provalili u stan Nikole Rubčića, on se sklonio u stan bratića željezničara Ivana Hećimovića. Hećimović je pomogao Rubčiću da se ukrca na vlak na Glavnom kolodvoru za Liku jer je njegov boravak u Zagrebu postao nepodnošljiv. Nakon njegova odlaska, Hećimovića je posjetio ustaški agent Mato Boljkovac, daljnji rođak njegove po-kojne žene Lucije, te da ga je pitao za Rubčića. Hećimović mu je odgovorio da je po njegovu saznanju u Zagrebu, no Boljkovac mu je odgovorio kako ga je sinoć vidio u vlaku: „Jest vražju mater u Zagrebu. Otputovao je u Liku!“ Boljkovac mu je iskreno kazao kako seugo borio treba li sve prijaviti policiji, no na koncu je odustao. Rubčić naglašava da bi se nešto ovakvo u svakom drugom slučaju prijavilo.⁴³⁵ Ivan Očak prisjeća se kako je njegov drug ilegalac Janko Gredelj stalno boravio kod njih u stanu te kako je dom njegove obitelji postalo Gredeljevo utočište. Očak ističe kako je cijela obitelj znala da je Gredelj ilegalac te ga nikad nisu ispitivali o zadatcima niti je kome palo na pamet da ga prijavi. Sa svim članovima obitelji Gredelj je imao veoma prisian odnos, a Očakov mu je otac čak popravljaо neke stare pištolje.⁴³⁶ Siniša Marčić koji je prethodno u svom svjedočanstvu napomenuo kako on osobno nije osjetio represiju te da nije bio svjestan što se događa rekao je da je vidjevši majku kako radi za NOP i on osjetio potrebu da nekako pomaže. Nadalje, kad je Marčić uhapšen, njegova ga je teta, koja je radila s partizanima, uspjela izvući iz zatvora preko čovjeka kojeg je poznavala u MUP-u. Njegovi roditelji su nažalost ipak završili u

⁴³¹ Flaker, Autopografija I., 169.

⁴³² Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 85

⁴³³ Nekadašnja Nikolićeva ulica danas se zove ulica Nikole Tesle.

⁴³⁴ Grković-Janović, Lujzin dnevnik, 137., 225.

⁴³⁵ Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 96. – 97.

⁴³⁶ Ivan Očak, „Moj rad u Željezničarskoj radionici“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 162. -163.

Staroj Gradiški.⁴³⁷ Zlatka Rendulića iz zatvora u Savskoj ulici izvukao je njegov ujak koji je po zanimanju bio ginekolog, a u Zagrebu je liječio ljubavnice nekih ustaša i talijanskog generala, no napominje da je od presudne važnosti u tom trenutku bila činjenica da ustaše protiv njega nisu imale značajnijeg dokaznog materijala.⁴³⁸

Osim ovakvih reakcija i ponašanja, neki su se Zagrepčani zbog konformizma, straha i očaja potpuno povukli u sebe držeći se maksime „ništa ne znam, ništa ne vidim.“⁴³⁹ Dragutin Zajc, upravitelj zatvora u Savskoj ulici, na Rubčićevu zamolbu da mu omogući razgovor sa ženom koja je tamo zatvorena, odgovorio je da to ne može učiniti jer je on ovdje samo figura pa bi mogao stradati. Kazao je kako je on ostao radićevac te da ne odoobrava postupke ustaša.⁴⁴⁰ Jednom je prilikom Afrič razgovarao s nekim intelektualcem inače liberalnih gledišta koji mu je rekao: „Ne istrčavaj pred rudu. Ishod rata odlučit će se na bojnom polju. Vjerujem da će vojska saveznika izneti pobedu. Mi možemo samo da čekamo. Ne reskiraj uzalud svoju glavu. Ako samo pisneš nešto, otiči će ti glava kao da je nikada nije ni bilo. Zašto da im daš takvu satisfakciju. Čemu?“ Rezignaciju duha i ratnu melankoliju koja je zasigurno vladala među mnogim građanima Zagreba možda su najbolje predočili Miroslav Krleža i Josip Horvat. U srpnju 1942. Krleža je opisao beznađe trenutka i neizvjesnost situacije: „Dosađujem se slušajući uvijek jednu te istu emisiju (BBC), svjestan kako ove riječi iz čarobnog ormarića nisu drugo nego retorično samoobmanjivanje, kako laju i kako će lajati još godinama u tutanj, a mi ćemo se prije nego što padne zavjesa ipak izdimiti. Zašto je čovjeku toliko stalo da mu ne probiju nekoliko mjeđurića od kojih je sastavljen?“⁴⁴¹ Dvije godine kasnije, na Staru godinu 1944., no u sličnom defetističkom tonu Horvat je u dnevnik zapisao: „Pokušao pisati, ali ne ide. Neko meditativno raspoloženje, sumorno pred maglom neizvjesnosti buduće godine. Hoćemo li joj uopće doživjeti konac? Buljimo preda se, iščekujemo, a znamo da nećemo, da ne možemo dočekati ništa nabolje. Sati prolaze sporo, a godine strelovito brzo.“⁴⁴² Javorović-Wagner u jesen 1944. u svom je dnevniku zapisala kako je u Higijenskom zavodu sumnjiće da surađuje s NOP-om: „Javili su mi da dr. Ankica sumnja da poduzimam neke akcije! To nije istina! Uopće nemam veze ni sa kim jer, od kada sam u Zagrebu, isključivo živim da prođem rat i sačuvam tebi obitelj. Ne znam kako će to završiti, ali morat ću učiniti neki protuudar. Ne želim imati neugodnosti ni zbog čega.“ Dva mjeseca kasnije Lujza ističe kako „nema obitelji koja nije u žalosti ili strahu. Kud god se okrenemo sve pita kada će se strahote završiti.“⁴⁴³

Nekad su upravo takvi građani koji su samo pokušali dočekati kraj rata bez da išta čuju ili vide uvelike pomagali NOP-u pa Ivan Božičević napominje: „Zar je moguće

⁴³⁷ „Siniša Marčić“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/sinisa-maricic/> (posjet 29.6.2022)

⁴³⁸ Angelis, „Zlatko Rendulić“, 204.

⁴³⁹ Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., 225.

⁴⁴⁰ Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 95.

⁴⁴¹ Krleža, Dnevnik: 1933. – 1942., sv. 3., 81.

⁴⁴² Horvat, Preživjeti u Zagrebu, 184.

⁴⁴³ Grković-Janović, Lujzin dnevnik, 129., 139.

da mnogi građani nisu vidali ilegalce kad su ulazili u nečiji stan, pred policijski sat, da nisu sretali na ulicama poznate im komuniste za kojima policija traga. Vidjeli su oni mnogo toga što bi dobro došlo Nijemcima i ustašama da im se prišapne, ali su se pravili da ne vide, a to je već bila velika pomoć NOP-u, u koji će se već sutra mnogi od njih i aktivno uključiti.⁴⁴⁴ Dušan Čalić ističe kako se s nekoliko drugova jedne večeri sklonio kod jedne udovice u Trnu koja ih je inače vrlo rado dočekivala, no u tom je trenutku kod nje bio jedan Mačekov zaštitar. Međutim, Čalić ističe kako je znao da ih taj zaštitar neće prijaviti premda nije bio sklon komunistima, a to pripisuje radničkoj solidarnosti.⁴⁴⁵ Očak navodi kako je u stan njegove obitelji često znala navratiti susjeda Štefica Labudić, inače veoma pobožna žena. Labudić je s vremenom shvatila da je Gredelj ilegalac te je znala dovoljno da ugrozi cijelu obitelj, no Labudić nikada nije ništa rekla te je čak jednom prilikom Gredelju komentirala: „Ne bojte me se, gospod Janko. Meni bog ne bi oprostio ako bih ja o vama nešto rekla.“⁴⁴⁶ Franjo Culjak navodi kako se jednom prilikom zapričao u mlijeko bifeu u Kačićevoj ulici pritom zaboravivši na uvođenje policijskog sata. Culjak je molio gazdaricu bifea da mu dopusti ondje prespavati. Iako se gazdarica u početku protivila bojeći se odmazde policije, na koncu je pristala na Culjakovu zamolbu.⁴⁴⁷ U travnju 1942. s Andrejem Lušićićem i njegovom majkom stanova je i jedna ilegalka koju su zvali Picek Rožića kada su jednoga dana u njihov stan upala dva ustaška agenta koja su došla izvršiti premetačinu. Kako se u stanu skupljala Narodna pomoć za NOP, smočnica je bila prepuna sanitetskom materijala, hrane i cigareta. Kad je jedan od ustaša za kojeg Lušićić smatra da je bio simpatizer NOP-a video sve te stvari u smočnici, prihvatio je traljavo sročeno objašnjenje kako je riječ o švercu jer su vremena teška te se potom osmjehnuo i brzo zatvorio vrata smočnice kako drugi agent ne bi video isto što i on.⁴⁴⁸ Za vrijeme boravka u stanu gospode Jandrić u Eisenhuthovoj ulici, Šibl je napomenuo kako je imao dojam da „cijela kuća i dobra polovica ulice znaju za nas, samo se prave da ne znaju!“ Nadalje, on i ostali ilegalci povezali su se s „antifašistički raspoloženim ljudima iz susjedstva“ koji su im pomagali sitnim uslugama.⁴⁴⁹ Slava Ogrizović opisuje kako se jednom prilikom kad su ustaše počele hapsiti na Trgu bana Josipa Jelačića sakrila u neku kuću kod Gundulićeve ulice. Na drugom katu odlučila je riskirati i pozvoniti na vrata jednog stana. Gospođa koja joj je otvorila sakrila ju je u svoju kupaonicu te ju je nakon otprilike pola sata, uvjerivši se da su ulice sigurne, ispratila van. Ogrizović je napisala kako joj je ta

⁴⁴⁴ Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 93.

⁴⁴⁵ Čalić, „Do viđenja grade“, 71. – 72.

⁴⁴⁶ Očak, „Moj rad u Željezničarskoj radionici“, 163.

⁴⁴⁷ Franjo Culjak, „Partijska organizacija željezničara“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 156.

⁴⁴⁸ Andrej Lušićić, „Picek Rožića“, u Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945. zbornik povijesnih pregleda i sjećanja, sv. 2., ur. Ladislav Grakalić et al (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH etc., 1984), 57.

⁴⁴⁹ Šibl, Sjećanja 1, 118., 129.

gospoda najvjerojatnije toga dana spasila život.⁴⁵⁰ Vladimиру Velebitu život je spasio njegov stanodavac koji ga je upozorio da mu ustaše pripremaju stupicu u stanu.⁴⁵¹

Ne prijaviti sumnjivo djelo, u okolnostima ratnog Zagreba bilo je, kao što ovi primjeri pokazuju, svojevrstan čin otpora mnogobrojnih građana, no pomoći narodnooslobodilačkoj borbi ponekad se pronalazila i kod najneočekivanijih osoba. Durieux navodi da su se u stanu ona i Zlata koje su radile za NOP-e trudile sakriti svoje ilegalne aktivnosti, ali ističe da se nije dalo „izbjegći da netko s darom zapažanja tu i tamo ne osjeti.“ Nijemac H.O. koji je s njima stanovao, prema Durieux „ne samo da je žimirio na oba oka, nego se s vremenom pokazalo da nas svojim prisustvom štiti“ pa su se među njegovim košuljama pospremali ilegalni spisi, a u njegovoju su se sobi skrivali kuriri.⁴⁵² Prema opisu Nemčić-Bibanović, Slava Urbančić, koja je bila lijepa i elegantna žena „duboko privržena NOP-u i Partiji“ dopustila je da joj se udvara *volksdeutcher* Jakob Wagner koji je stanovao u istoj kući. Tako je ispalo da bi Wagner kao kavalir pratio Urbančić „dokle god je ona htjela kroz opasno područje grada“ i pritom nosio njenu aktovku punu „pošte i drugih materijala koje je trebalo poslati na slobodan teritorij.“ Wagner, koji je radio za Gestapo, jednog je dana ondje ugledao kompromitirajuću fotografiju Urbančić te ju je odmah upozorio da je pod prismotrom te da joj slijedi policijska racija. Zahvaljujući Wagnerovu upozorenju Slava i Živka uspjele su na vrijeme reagirati te uništiti kompromitirajući materijal.⁴⁵³ S druge strane, Šibl naglašava ironiju da im je „istina ne znajući“ pomagala i „žena ustaškog gradonačelnika Wernera“ koja je gospodi Jandrić s kojom je bila u dobrim odnosima svaki dan donosila meso „za njezine »Zimmerherre«.“⁴⁵⁴

Mnogi su građani međutim mnogo izravnije podržavali narodnooslobodilačku borbu i surađivali s NOP-om. Prema nekim podacima svaki je peti Zagrepčanin bio pripadnik ili simpatizer ilegalnog pokreta otpora.⁴⁵⁵ Za omasovljjenje NOP-a zasluzna je organizacija KPJ. U skladu s odlukama Majskog savjetovanja upravo s ciljem organiziranja masovnog narodnooslobodilačkog pokreta, KPJ je već u proljeće 1941. pristupila formiranju vanpartijskih organizacija čiji je cilj bio okupljanje svih antifašističkih građana, a putem kojeg bi se širile i vijesti o djelovanju NOP-a do kojih bi inače građani teško dolazili. U tu su svrhu formirani Narodnooslobodilački odbori (NOO), Narodna pomoći (NP), AFŽ, Vojni odbori i Ujedinjeni savez antifašističke omladine Zagreb. Sve su ove organizacije osim na okupljanju ljudi i slanju Zagrepčana u partizane, primarno radile na distribuiranju raznog propagandnog materijala, prikupljanju novca, oružja, sanitetskog materijala, lije-kova, obuće i odjeće, vojničkih odora, uredskog materijala, tiskarskih strojeva, telefona i drugih materijala i roba koje su bile potrebne partizanima u drugim dijelovima zemlje.⁴⁵⁶ Upravo je mnogobrojnost takvih građana, koji su konstantno i na mnoge načine pomagali

450 Ogrizović, Zagreb se bori, 104.

451 Angelis, „Vladimir Velebit“, 138.

452 Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 150.

453 Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu“, 357.

454 Šibl, Sjećanja 1, 118.

455 Banjeglav, Dilica i Straniero, Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju, 21.

456 Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, 103. – 107.

NOP-u, bili jedan od ključnih razloga za neprestano revitaliziranje gradske organizacije nakon što se ista u nekoliko navrata zbog teških provala našla gotovo pred slomom.⁴⁵⁷

U tim se zadatcima pomaganja NOP-a posebno isticala Narodna pomoć, čiju važnost ističe Ivan Božićević: „Gotovo da nije bilo tvornice ni radionice, ili značajnije ustanove, gdje Narodna pomoć nije imala svoje organizacije ili pojedince. Od te organizacije pristizala su znatna materijalna sredstva za borbu, a mnogi su stavljali i svoje stanove na raspolaganje Partiji za sastanke i boravak ilegalaca. Preko Narodne pomoći Partija je bila najšire povezana s masama građana. Preko nje su građani informirani o zbivanjima u zemlji i svijetu.“ Božićević također navodi kako je KPJ bila informirana o svemu što se u gradu događalo jer je suradnike imala na željeznici, u vlasti pa i na policiji.⁴⁵⁸ Vera Jurić ističe da je više od polovice njezinih kolega u Državnoj hipotekarnoj banci djelovalo u okviru Narodne pomoći, no da ih je samo desetak dolazio na sastanke, a Marija Magjer-Inka navodi kako je osnovala odbor Narodne pomoći u Penzionom zavodu.⁴⁵⁹ Nadalje, Magjer-Inka ističe da je uz toleranciju svog šefa tijekom zaposlenja u socijalnom odsjeku gradske općine prikupljala pomoć za NOP, te je oko sebe okupila grupu naprednih odgajateljica s kojima su ilegalni sastanci održavani u dječjem vrtiću u Krajiskoj ulici.⁴⁶⁰ Od ljeta 1941. u HNK-u je također djelovao odbor NP-a u kojem su djelovali Joža Rutiž, Dubravko Dujšin, Janko Rakuša, Joža Kavur, Stevo Vujatović i drugi. Odborom je rukovodio član Gradske komiteta KPH Josip Visek.⁴⁶¹ U okviru Narodne pomoći djelovalo se u tvornicama Gorica, Sila, Elka, tvornici Ivančica, tvornici Higea, tvornici Zora, poduzeću Ford, Higijenskom zavodu, Veterinarskom Fakultetu, Bolnici za zarazne bolesti, Školi sestara pomoćnica, Privilegiranoj agrarnoj banci (PAB), u HNK-u, među stolarskim, željezničarskim, poštanskim, postolarskim, ugostiteljskim radnicima, kino namještenicima i liječnicima i dr.⁴⁶²

Masovne mreže simpatizera bile su okupljene i oko partijskih celija koje su se nalazile gotovo u svakoj ulici, poduzeću i instituciji. Bibanović-Nemčić ističe da su pod utjecajem zagrebačke KPH bile sve tvornice, željeznica, pošta, tramvaj, vodovod, električna centrala i još niz drugih ustanova.⁴⁶³ Partijske organizacije postojale u tvornicama Helios, Noris, Astra, tvornici olovaka Hardtmuth, tvornici Ventilator, Domaćoj tvornici rublja (DTR), tvornici Penkala, Elektromehaničkoj radionici, radionici Paspa, Gradskoj električnoj centrali, Siemensu, tvornici Pamuk, ciglani Zagreb, ciglani Miler, Zagrebačkom električnom tramvaju (ZET), Vojnoodjevnom zavodu, PAB-u, poduzeću Gorica, Zagre-

⁴⁵⁷ Vežagić, „Redefiniranje otpora u kontekstu policijskog grada – zagrebački antifašistički pokret, 1942. – 1943.“, 78.

⁴⁵⁸ Božićević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 82., 94.

⁴⁵⁹ Jurić, „U okupiranom Zagrebu“, 68; Marija Magjer Inka, „Obavljala sam zadatke Partije“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 3., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 93.

⁴⁶⁰ Magjer Inka, „Obavljala sam zadatke Partije“, 84. – 85.

⁴⁶¹ Mrduljaš, Dubravko Dujšin, 335.

⁴⁶² „Lutvo Ahmetović et al, ur., Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 2. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), passim; Lutvo Ahmetović et al, ur., Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 3., (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), passim

⁴⁶³ Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu“, 351.

bačkoj pivovari, a strukovne partijske organizacije postojale su među kino namještenicima, intelektualcima, brijačima, krojačima, kožarskim, željezničarskim i obućarskim radnicima.⁴⁶⁴ Početkom travnja 1942. obavještajac UNS-a u izvještaju navodi kako komunisti šire vijesti o njemačkim porazima na Istočnom frontu te kako „partizani imaju u svim Ministarstvima svoje ljude, koji prate sav rad u Hrvatskoj, zahvaljujući gluposti Hrvatske vlasti, koje o tome nemaju pojma.“⁴⁶⁵ Bibanović-Nemčić, kao i ustaški agent, tvrdi da je zagrebačka partijska organizacija raspolažala s velikom mrežom obavještajaca i suradnika, „odnosno ljudi koji su nam dostavljali podatke vojnoga, privrednog i političkog karaktera u mnogim (ustaškim i njemačkim), ministarstvima i vojnim komandama.“⁴⁶⁶ Konjhodžić koji je u sklopu jedne novinarske grupe radio za NOP, u listopadu 1942. uspostavio je suradnju s Muhamedom Hadžijahićem koji je radio u Ravnateljstvu za promidžbu „te uživao relativno povjerenje režima.“⁴⁶⁷ Iako su dakle pripadnici NOP-a bili sve brojniji, naglasak treba staviti i na njihovu predanost i hrabrost što je uočila i Tilla Durieux: „Građani su bili podijeljeni u dva tabora. Oni koji su se držali neprijatelja uživali su u raznim privilegijama, dobivali su dobro plaćena mjesta i bili pozivani na svečanosti. Oni drugi su vodili život pun straha i uzbuđenja. Noću su u krevetu zaustaviti pred kućom. Ali ujutro opet su izvršavali zadatke i nevinih lica krstarili drhtali od straha, osluškivali neće li se jedan od automobila što su tutnjali ulicama da se sastanu sa svojim istomišljenicima. Svakog trenutka bili su u opasnosti da budu otkriveni, a znali su da se svako njihovo djelo kažnjava zatvorom, mučenjem i smrću vješanjem.“⁴⁶⁸

SKOJ je također bio veoma raširen i dobro organiziran među zagrebačkom omladinom pa su još 1940/1941. godine u gotovo svim srednjim školama u Zagrebu postojale skojevske grupe: sve muške i ženske gimnazije, obrtna, učiteljska i srednja tehnička škola, realna gimnazija časnih sestara milosrdnica na Savskoj cesti, Filozofском fakultetu, Agronomskom i šumarskom fakultetu, Medicinskom fakultetu, Civilnoj (Narodnoj) zaštiti. Nadalje, srednjoškolska je skojevska omladina također oko sebe okupljala znatno širi krug simpatizera i suradnika NOP-a koji skupljali sredstva i materijale za Narodnu pomoć putem školskih kolega, prijatelja, poznanika, susjeda izvan škole, pronalazili su stanove za ilegalce, čuvali i skrivali oružje, ilegalnu literaturu i sanitetski materijal, u tom se okviru djelovalo i na Tehničkom fakultetu i Muzičkoj akademiji.⁴⁶⁹

464 Lutvo Ahmetović et al, ur., Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), passim; Zbornik sjećanja u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 2., passim; Lutvo Ahmetović et al, ur., Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv 4., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), passim

465 HDA, fond 248, UNS, kut 2, 1-4-1, Ured II, Komunistička djelatnost, Obavještajci-izvješća, dosje 376, spis br 66.

466 Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu“, 353.

467 Konjhodžić, „Mala redakcija u Zagrebu“, 131.

468 Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 149.

469 Vicko Raspot i Rade Vlkor, „Organizacija SKOJ-a“, Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 158 – 162; Ladislav Grakalić et al, ur., Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945. zbornik povijesnih pregleda i sjećanja, sv. 2., (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH etc., 1984), passim

Prema Lutvi Ahmetoviću građani su svoje simpatije spram komunističkih ilegalaca i pripadnika NOP-a izražavali velikim djelom upravo stavljanjem na raspolaganje svojih kuća i stanova koji su služili kao skloništa i prenoćišta i to „u svakoj ulici i svakoj četvrti“ usprkos reperkusijama koje je takav čin donosio.⁴⁷⁰ Ivan Božićević navodi kako je uvjek najviše strahovao upravo od provala u stanove, napose onih u kojima je bilo djece, jer su vlasnike stanova potom odvodili u logore ili strijeljali. Također, prema njemu značajan je problem predstavljalo ako bi netko od uhapšenih ilegalaca počeo otkrivati razne informacije policiji, među kojima i podatke o vlasnicima stanova i drugih skloništa. Božićević ističe da se takvim držanjem štetilo kredibilitetu NOP-a, na to se nadovezuje i Lutvo Ahmetović prema kojem je upravo nepokolebljivost i čvrstina držanja pripadnika pokreta otpora bila ključan faktor u privlačenju građana na suradnju.⁴⁷¹ Nadalje, Fumica Fedel-Sedmak navodi primjer Paule Mahnič kojoj su sva djeca bili pripadnici NOP-a, od kojih su neka i stradala, ali je ona ustrajala u pružanju pomoći brojnim ilegalcima stavljujući im na raspolaganje svoj stan.⁴⁷² Ljerka Kirac-Dulčić u jesen 1944. pristigla je u Zagreb te je odmah skrivena u kući obitelji Benel skupa s radio-stanicom. Kirac-Dulčić za svoje stanodavke, Miciku i Olgu Benel, inače profesorice njemačkog i francuskog jezika, rekla je da su „vrlo inteligentne i kulturne žene, koje su mogle dobro proći u bilo kojem političkom režimu, ali su radije izabrale ovaj neizvjestan i riskantan put“ u kojem se nikad nije znalo što donosi sutra. Njihovu majku, Ljerka je opisala kao „stariju i dostojanstvenu gospodu, učiteljicu i prosvjetiteljku“, a potom je komentirala: „Što je nju ponukalo da u tim godinama pôđe putem koji je svakog trenutka mogao biti prekinut? Isto što i njene kćeri: ljudsko dostojanstvo, sloboda i borba protiv fašizma.“⁴⁷³ Ivan Šibl za svoju je stanodavku gospodu Jandrić rekao da je bila „nevjerljivo hrabra žena“ koja je bila spremna učiniti sve kako bi pomogla onima koji se bore protiv ustaša i nacista koje je mrzila, iako „nije bila osobito zainteresirana za politička pitanja i revolucionarnu borbu.“⁴⁷⁴ Nadalje, nakon prvog pokušaja odlaska u partizane, Šibl se s još nekoliko ilegalaca skrivaо po selima u okolici Zagreba. U Rakitju su se tako neko vrijeme sakrivali i u sjeniku uglednog HSS-ovaca Pavela Žugeca. Šibl je rekao kako je Žugec istaknuo „da nije komunist, ali da smatra našu borbu pravednom i potrebnom.“ Žugec je mrzio ustaše i Nijemce te je osuđivao njihove zločine, a nije odobravaо ni Mačekovo „čekanje.“⁴⁷⁵ O simpatijama i angažiranosti građana Zagreba spram NOP-a najbolje govori podatak da je za vrijeme NDH čak 19 000 Zagrepčana stradalо kao žrtve ustaških i okupatorskih vlasti, a ako u obzir uzmemо da je pred

⁴⁷⁰ Ahmetović, „Najšira podrška građana“, 111.

⁴⁷¹ Božićević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 91. – 92; Ahmetović, „Najšira podrška građana“, 111.

⁴⁷² Fumica Fedel-Sedmak, „Rad na Sveučilištu“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 4., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 150.

⁴⁷³ Ljerka Kirac-Dulčić, „Tajna radio stanica na Trešnjevcu“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović, et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 407.

⁴⁷⁴ Šibl, Sjećanja 1, 122.

⁴⁷⁵ Ibid 102.

Drugi svjetski rat grad imao oko 260 000 stanovnika, to je gubitak od 7,3 posto ukupnog stanovništva Zagreba.⁴⁷⁶

Od samog početka NDH, ilegalci iz pokreta otpora radili su na pronalasku suradnika među pripadnicima vojnih snaga, napose među domobranima.⁴⁷⁷ Blaž Mesarić ističe kako im je Antun Orešovac, domobran i simpatizer NOP-a, pomogao u pripremi akcije kod Botaničkog vrta te je dijelio letke na nekoliko punktova u gradu. U kasarni Črnomerec istupio je s antiratnim parolama, nakon čega su i drugi vojnici navodno vikali: „Nećemo rat, hoćemo mir!“ pa je došlo do hapšenja.⁴⁷⁸ Nikola Rubčić vezu je održavao s domobranskim natporučnikom Ivanom Čanićem koji je radio u Ministarstvu domobranstva. On je bio antiustaški raspoložen te je rekao kako je za NOP spremjan pribaviti što god je potrebno.⁴⁷⁹ Željko Kovačević pridružio se gradskoj Narodnoj zaštiti u Ksaverskoj 34 kao automehaničar sa zadatkom okupljana simpatizera u odboru Narodne pomoći. Najviši po činu u tom Kovačevićevu krugu simpatizera NOP-a bio je satnik Milivoj Jelčić koji je u razgovoru s Kovačevićem rekao kako je voljan surađivati sa svakim tko se bori protiv Nijemaca i ustaša te kako će se pitanje vlasti rješavati nakon rata.⁴⁸⁰ Marija Magjer-Inka opisuje kako je preko dr. Korenića, koji je bio simpatizer NOP-a, dolazila u kontakt s mnogo domobranskih oficira koji su bili antifašistički nastrojeni pa su ih tako velik dio poslali u partizane.⁴⁸¹ Neki su se na odlazak u partizane odlučivali baš kako bi izbjegli mobilizaciju u vojne jedinice NDH pa se Šurkija Bijedić prisjeća kako ga je kolega željezničar zamolio da prebaci u partizane njegovog sina koji je dobio poziv za domobrane, ali se na taj poziv ne želi javiti jer odbija služiti Paveliću.⁴⁸² Milivoj Boroša kao vojni se pilot priključio snagama NDH nakon što mu je otac tako savjetovao te se u prvo vrijeme nalazio u Švarcovom domu gdje je bila Komanda zrakoplovstva. Boroša navodi kako su među njegovim kolegama otpočetka bile vidljive političke podijele pa se on tako nalazio u jednoj maloj i neformalnoj antifašističkoj grupi čiji su se članovi međusobno pozdravljali s vlastitom inačicom službenog ustaškog pokreta: „Za slom spremni!“ Boroša je potkraj 1941. u sklopu njemačkih snaga završio na Istočnom frontu, no ubrzo se priključio Sovjetima.⁴⁸³

Nezadovoljstvo među domobranima u Zagrebu i okolicu iščitava se i iz izvještaja oružničke postaje Kustošija kotarskoj oblasti Zagreb. U tom se izvještaju navodi kako svakim danom broj „neposlušnika“ u domobranskim jedinicama sve više raste, posebi-

476 Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 12., 390 . – 391.

477 Ibid 281.

478 Blaž Mesarić, „Akcije II rajonskog komiteta“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 126.

479 Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 91.

480 Živko Kovačević, „Komunisti u Zagrebačkom električnom tramvaju“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 110.

481 Magjer Inka, „Obavljala sam zadatke Partije“, 89.

482 Šurkija Bijedić, „Neustrašivi željezničari“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 125.

483 Aris Angelis, „Milivoj Boroša“, u Ljudi XX. stoljeća (Zagreb: Disput, 2011), 165. – 171.

ce u Kustošiji i Vrapču.⁴⁸⁴ Agent UNS-a spominje u izvješću od 2. veljače 1942. kako se u Donjoj Dubravi u jednoj domobranskoj školi nalazi službenik koji je simpatizer NOP-a pa je navodno izjavio da će jednog dana sa strojnicom prebjegići partizanima te da će im pritom predati posadu škole. Taj je domobran također prema izvještaju izdavao i „propusnice ženama pravoslavaca za Karlovac kako bi mogle kupovati sve one potrebne stvari, koje su nužne partizanima.“⁴⁸⁵ Ivo Lola Ribar u izvještaju 17. ožujka 1942. o vojno-političkom stanju u Zagrebu i Hrvatskoj navodi kako Pavelićeva mobilizacija izaziva sve veći revolt u Zagrebu. Lola Ribar potom opisuje kako je jedan satnik s desetoricom vojnika i dva vojna kamiona otišao u partizane te kako je taj primjer imao značajan odjek među ostalim vojnicima pa je NOP nakon toga u gradu stekao mnogobrojne druge veze u kasarnama.⁴⁸⁶

Tijekom 1942. Ivan Krajačić Stevo uspostavio je kontakte s mnogim višim domobranskim, ali i ustaškim oficirima.⁴⁸⁷ U lipnju 1942. ustaša Stipe Čošić uhićen je jer je prema zapisniku UNS-a 13. lipnja 1942. „psovao Poglavnika i državu te Ustašto“ te je govorio da su ustaše barbari zbog postupanja s partizanima na Kordunu.⁴⁸⁸ Od 1943. sve više raste broj uhićenih i osuđenih domobranskih časnika i vojnika zbog suradnje s NOP-om.⁴⁸⁹ Zlatko Rendulić također je 1943. pobjegao u partizane. S njim je pritom trebao pobjeći i njegov poznanik Franjo Brezar, ali je uhvaćen te prema navodima Rendulića strijeljan s „cijelom jednom skupinom Jaskanaca.“⁴⁹⁰ Početkom rujna 1943., Antun Augustinčić, njegova supruga i kćerka te Ivan Krajačić Stevo uputili su se automobilom državnog tajnika za javne radove Ive Bulića u partizane. Naime, Augustinčić je Buliću odlučio pristupiti i otvoreno ga pitati za propusnice i auto, premda je smatrao da je Bulić uvjereni fašist i ustaša. Bulić je pristao nabaviti Augustinčiću zatražene propusnice za Dalmaciju, ali mu je rekao da je pitanje ustupanja vlastitog službenog automobila teže rješivo jer ne može jamčiti za pouzdanost svog vozača. Augustinčić je na to prokomentirao da on može jamčiti za pouzdanost njegova vozača, na što je Bulić problijedio shvativši da je njegov osobni vozač očito suradnik NOP-a. Državni tajnik Bulić je potom izjavio kako je za sve kriv „onaj lopov“ pokazujući pritom na sliku Ante Pavelića te je Augustinčiću rekao kako smatra da bi 70 000 domobrana pod njegovim utjecajem prešlo na stranu NOP-a.⁴⁹¹ Konjhodžić, koji je krajem 1943. živio u stanu jednog poznanika koji je otišao u partizane, pak ističe da je prilikom rješavanja te situacije „na policiji u Ljubljanskoj ulici naišao sam na dobrog referenta, nekog pravnika“

⁴⁸⁴ Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 2, dok. br. 21., 51.

⁴⁸⁵ HDA, fond 248, UNS, kut 1, 1-3-3, Ured I. – Zaštitno redarstvo, komunistički odjel, 5841/7

⁴⁸⁶ Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, knj. 2, dok. br. 61., 124. – 126.

⁴⁸⁷ Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 282.

⁴⁸⁸ HDA, fond 248, UNS, kut 2, 1-4-1, Ured II, Komunistička djelatnost, Obavještajci-izvješća, DX-26, Šy-19

⁴⁸⁹ Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 283.

⁴⁹⁰ Angelis, „Zlatko Rendulić“, 204.

⁴⁹¹ Antun Augustinčić, „Nazor i Kovačić odlaze u partizane“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 3., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 229. – 230.

koji mu je pomogao da se njegov slučaj „zagubi.“ Prema Konjhodžiću takva reakcija referenta bila je posljedica toga što je već „tada u policiji bilo ljudi koji su razmišljali i dobro znali da ustaše i Hitler rat gube.“ Nadalje, Konjhodžićev odlazak u partizane pomogao je organizirati nečak njegovog poznanika, mladi ustaški oficir Ćatović, koji je čak završio i „školu Gestapa u Beču“. Prema Konjhodžiću, Ćatović mu je pomogao jer se kao i mnogi drugi „ustaše koji su zalutali u te »postrojbe«“ u tom trenutku nastojao povezivati s NOP-om.⁴⁹²

Uz povezivanje NOP-a s domobranima i ustašama, od posebne je važnosti za Zagreb i njegove stanovnike bila suradnja s Narodnom zaštitom (NZ) u posljednjim danim Drugog svjetskog rata. Narodna zaštita osnovana je 15. srpnja 1941. godine „kao ustrojba Hrvatskog domobranstva za sprječavanje i odstranjivanje svih neposrednih i posrednih opasnosti, ratnih i prirodnih nedaća i nesreća, te uklanjanje njihovih štetnih posljedica za narodni život, gospodarstvo i promet na cjelokupnom području Nezavisne Države Hrvatske.“⁴⁹³ Ta je organizacija pred slom NDH brojala između 6 000 i 8 000 ljudi koji su prema Živki Bibanović-Nemčić, izuzev nekoliko ubačenih ustaških agenata, bili većinski antifašistički nastrojeni te su NZ-u pristupili „preko veza da bi izbjegli služenje u domobranima.“⁴⁹⁴ Po naredbi Bibanović-Nemčić, Duško Doder povezao se početkom svibnja 1945. s potpukovnikom NZ Karlovcem te je dogovorena suradnja i kooperacija u čuvanju glavnih prilaza gradu, održavanju reda, zaštiti miniranih objekata poput mostova i vodovoda te Radio-stanice, telefonske centrale na pošti, električne centrale, itd.⁴⁹⁵

---

492 Konjhodžić, „Mala redakcija u Zagrebu“, 138. – 139.

493 A. Mataić, ur., „Zakonska odredba od 15. srpnja 1941. broj CXCI1. 604. Z. P-1941. o osnutku Narodne zaštite Nezavisne Države Hrvatske“, Nezavisna Država Hrvatska: Zakoni, zakonske odredbe i naredbe itd. proglašene od d 1. do 31. srpnja 1941., knjiga III. (Zagreb: St. Kugli, s. a.), 139.

494 Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 284; Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu“, 360.

495 Duško Doder, „Posljednji dani u okupiranom Zagrebu“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović, et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 364. – 366.

8. ZAVRŠETAK DRUGOG SVJETSKOG RATA

8.1. SLOM NDH

Do kraja 1944. bilo je potpuno jasno da se Drugi svjetski rat nalazi u svojoj završnoj fazi te da će pobjednici u ratu biti zapadni saveznici i SSSR. Situacija na području Balkana to je potvrđivala te su do kraja godine oslobođeni Srbija, Makedonija, veći dio Crne Gore i Hercegovine, a Kninskom operacijom i Dalmacija te otoci. S obzirom na navedeno stanje, možemo reći da je NDH prestala postojati kao jedinstvena upravno-politička tvorevina jer je, kako ističe Jelić-Butić, njezino područje bilo ispresjećeno zonama oslobođenog teritorija ili linijama fronta. Ustaška je vlast stoga bila ograničena na veće gradove iza linije Srijemskog fronta, a bez vojnih snaga Trećeg Reicha ni takav položaj ne bi bio održiv.⁴⁹⁶ Zeev Milo, koji se u to vrijeme nalazio u Glini s jedinicama NOVJ-a, radeći kao tehničar zadužen za radio opremu komentira da se „Pavelićeva država već potpuno raspala.“ te da koncem 1944. i početkom 1945. „nije bilo ništa osim Zagreba i okolice.“⁴⁹⁷ S obzirom na takve okolnosti, u Zagreb se počinju slijevati jedinice Wehrmacht-a u povlačenju, oružane snage NDH iz oslobođenih dijelova zemlje te razne druge kvislinške grupacije pa grad postaje uvelike prenapučen i kaotičan.⁴⁹⁸ Dragutin Kamber smatra da je „Zagreb zadnjih dana narastao na blizu 1 milijun i 200 000 stanovnika, i od toga je bilo bar oko 800 000 bjegunaca pred neprijateljima Hrvatske, pa je njegov prosjek bio ipak čisto hrvatski.“⁴⁹⁹ Vinko Nikolić slično je tvrdio da „se izbezumljeno mnoštvo slijevalo u Zagreb, zakrčilo sve ulice i zatrpalо sve trgrove, zaposjelo svaki kutić stanova, i, dapače, i nekih ureda, pa je naš glavni Grad u onim užasnim danima bio utrostručen, možda čak i više: bio se uspeo skoro do milijuna stanovnika.“⁵⁰⁰

Ustaški vrh zbog takve je vojne i političke situacije, pripreme za završetak rata vršio u dva smjera. Prvi se odnosio na formiranje obrane Zagreba i organizaciju povlačenja prema Njemačkoj i Austriji. Planovi o obrani Zagreba počinju se razmatrati krajem 1944. te je u tom smislu i održano nekoliko sjednica vlade na kojima se pokušao donijeti neki suvisli dogovor. Zagreb je tako trebao postati „hrvatski Staljingrad“ ili prema Paveliću

496 Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 296.

497 „Zeev Milo“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/zeev-milo/> (posjet 1.3.2023)

498 Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 296.

499 Dragutin Kamber, Slom NDH (kako sam ga ja proživio) (Zagreb: Hrvatski informativni centar, 1995), 34.

500 Vinko Nikolić, Tragedija se dogodila u svibnju...: jedna (prva) godina egzila u dnevniku “ratnog” zaro-bljenika broj 324.664 : 1945. - 6. svibnja - 1946., knj. 1. 2. izd. (Zagreb: Školske novine, 1995), 48.

„novi Svet“, a on „junak poput Nikole Šubića Zrinskog.“⁵⁰¹ Kamber je smatrao da se NDH trebala braniti do samog kraja jer je prema njemu i „Hrvatska, kakva bila da bila, bila je od ogromnog značenja za Hrvate.“⁵⁰² Međutim, Pavelić je potom promjenio mišljenje te je tvrdio da se Zagreb ni ne može obraniti jer mu je u pozadini Sljeme pa se u slučaju opsade može bježati jedino preko šumskog puteljka, dok je istovremeno grad za neprijateljsko topništvo u potpunosti otvoren, a odstupni put prema Podsusedu je samo jedan. Na koncu je ipak odlučeno da će se Zagreb braniti, no samo kako bi se osiguralo organizirano povlačenje.⁵⁰³ Plan obrane tako je podijeljen u tri zone, a prva najšira zona obuhvaćala je Remete, Gračane, Bukovac, Dubravu, Savicu do linije Hrvatski Leskovac, Stenjevec i Podsused. Drugu zonu obrane činili su Maksimir, Kanal, Horvati, Rudeš, Kustošija, Šestinski dol, Mirogoj i Donji Bukovac, dok se treća zona sastojala od samog centara grada s Gornjim gradom i Tuškancem.⁵⁰⁴ U tu svrhu, koncem 1944. ustaše pokreću gradnju fortifikacijsko-obrambenih objekata u gradu i okolini za što je mobilizirano stanovništvo na temelju zakonske odredbe o „občoj narodnoj obrani“⁵⁰⁵ □ Ta je mobilizacija „radi obrane Nezavisne Države Hrvatske i hrvatskog naroda u ovom ratu, koji ulazi u svoje najodlučnije razdoblje“ obuhvatila muškarce od 16 do 65 godine te žene od 17 do 55 godine.⁵⁰⁶ Kopali su se rovovi u parkovima i ispred nekih zgrada te je sagrađeno više od 50 bunkera čiji se najveći broj nalazio ispred kolodvora i na prilaznim cestama. Međutim, gradilo se sporo i slabo pa su bunkeri bili većinom lošije kvalitete, a posljednji je izgrađen 23. travnja 1945.⁵⁰⁷ Pet dana kasnije jedna je poznanica Horvatu rekla kako se „na Jelačićevu trgu prave nekakve barikade“ te da su na nekim mjestima oko HNK-a postavljeni i mitraljezi.⁵⁰⁸

Paralelno s planiranjem obrane Zagreba, ustaška je vlast vršila pripreme za povlačenje. Stjepan Bogat 2. prosinca 1944. u svoj je dnevnik zapisao: „U Zagrebu temperatura porasla na 39 stupnjeva! Sve se sprema, pakira, vadi putnice i – panika je tu!“ Deset dana kasnije Bogat je prijavljivao svoje članove obitelji u evidenciju evakuacije te je tom prilikom doznao da će se prva održati već za dva dana. Evakuirane su prvenstveno žene, djeca i ostali članovi ustaških obitelji bliski vlastima.⁵⁰⁹ U isto vrijeme Janović-Wagner zabilježila je: „Naš gazda Allinger seli u Njemačku. Došao je „befel“ za sve Nijemce i *Volksdeutsche*, pa i ustaše koji žele, moraju do subote 16. evakuirati.“ U nastavku slijedi kako ih iz grada zaista mnogo odlazi te da je napetost u gradu na vrhuncu.⁵¹⁰ Uspr-

501 Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 279; Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 331.

502 Kamber, Slom NDH, 16.

503 Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 279.

504 Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 331.

505 A. Mataić, ur., „Zakonska odredba od 14. studenoga 1944. broj CCCXXXVI11-2212-D.V.-1944. o občoj narodnoj obvezi“, Nezavisna Država Hrvatska: Zakoni, zakonske odredbe i naredbe itd. proglašene od 7. listopada do 5. prosinca 1944., knjiga L. (Zagreb: St. Kugli, s. a.), 218.

506 Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 280; Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 331. – 332.

507 Horvat, Preživjeti u Zagrebu, 223.

508 HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, 013.0.20, Stjepan Bogat, Doživljaji i zbivanja nakon uspostave Hrvatske državnosti, 178. – 179.

509 Grković-Janović, Lujzin dnevnik, 135.

Veličanstveni miting u Zagrebu nakon Oslobođenja

kos vidljivoj panici režima, pred zagrebačkom se javnosti pokušavala održavati iluzija o stabilnosti, sigurnoj pobjedi i uspješno organiziranoj obrani grada. U sklopu toga Ministarstvo oružanih snaga 30. travnja 1945. izdalo je zapovijed svim vojnim obveznicima rođenima između 1912. i 1928. da se jave na regrutaciju u periodu između 2. i 7. svibnja. Koliko je ovo bio besmislen potez bez stvarne funkcije, govori i podatak da vojni pozivi nisu upućeni, do tad uobičajenim putem, pojedinačno na kućnu adresu, već je zapovijed samo otisnuta u posljednjem izdanju *Hrvatskog naroda* od 6. svibnja 1945.⁵¹⁰

Ta propagandna kampanja te politički potezi Pavelića i ustaškog režima počivali su na dvije, krajnje nerealne, pretpostavke. Prva je bila vjera u nepobjedivost Wehrmacht-a te mogućnosti povlačenja u Treći Reich odakle bi se nastavio pružati otpor, a nakon upotrebe tajnog Hitlerovog oružja došlo bi do konačnog preokreta u ratu.⁵¹¹ Vinko Nikolić tako iznosi kako ga je nekoliko dana prije sloma NDH-a general Tomislav Sertić uvjeravao u opstojnost Zvonimirove linije na kojoj će se zaustaviti povlačenje koje nije rezultat vojne slabosti, već dio njemačkog plana, „pregrupiranje snaga za novi nastup.“⁵¹² Nedugo na-

⁵¹⁰ Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 333.

⁵¹¹ Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 299.

⁵¹² Nikolić, Tragedija se dogodila u svibnju, 54.

S posebnim oduševljenjem dočekan je X korpus zagrebački

kon toga, ministar Mirko Puk rekao je Nikoliću kako za isplatu plaća namještenicima ima vremena zbog tajanstvenog Hitlerova oružja koje je Führer pokazao Paveliću.⁵¹³ Zelić-Bučan također ističe kako se nekoliko dana prije povlačenja među ustaškim krugovima u Zagrebu, kojima je i sama pripadala, „redovito govorilo o nekom čudovišnom oružju koje Nijemci pripremaju i tek što nije tu, govorilo se o famoznom V2 (Fau zwei). To se nesumnjivo odnosilo na atomsku bombu koju su Nijemci pripremali, ali je nisu dospjeli dovršiti.”⁵¹⁴ O sličnim iluzijama, čak i među Nijemcima svjedoči i Durieux: „Mirno sam slušala objašnjena G. S-a koji se nadao da će konačnu pobjedu donijeti najnovije tajno oružje »V III«. Ja sam mu čak krpala rublje i čarape i iščuduvala se zaslijepljenošći osvajača. Njegov zadatak je bio da u Zagrebu osnuje Hitlerovu omladinu, no čudio se da u tome neprestano nailazi na zapreke. Njegovih petoro djece bilo mi je žao, pa sam ga pokušavala nagovoriti da uzme dopust, no on to nije želio slušati, naprotiv, pokušavao je stupiti u SS.”⁵¹⁵

513 Ibid 74.

514 Zelić-Bučan, „Sjećanje na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske“, 724.

515 Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 151.

Druga nerealna pretpostavka ustaškog režima bila je uvjerenje u mogućnost dogovora sa zapadnim saveznicima, nakon čega bi uslijedila zajednička borba protiv komunista. To se uvjerenje zadržalo i nakon konferencije u Jalti te čak nakon službenog završetka Drugog svjetskog rata u Europi. Naime, na toj je konferenciji američkog predsjednika Roosvelta, britanskog premijera Churchilla i sovjetskog vođe Staljina u veljači 1945. zaključeno da bi sporazum Tito-Šubašić odmah trebao stupiti na snagu, a potom se, na temelju tog Sporazuma, predviđalo formiranje nove vlade.⁵¹⁶ Također, istovremeno je dogovorenno da se ratni zarobljenici moraju izručiti onim saveznicima protiv kojih su se borili. Uz sve ovo, koncem istog mjeseca feldmaršal Alexander, vrhovni zapovjednik savezničkih snaga na Sredozemlju, za vrijeme svog trodnevnog boravka u oslobođenom Beogradu, izdao je priznanje snagama NOVJ-a i njihovim akcijama na terenu: „Pozdravljamo čuvenu narodnooslobodilačku vojsku i njenog velikog vođu koji svoje vojниke vodi pobjedi, a svoj narod boljem životu. Sjajne nacije ne nastaju slučajno. Njih stvara karakter njihova naroda. Jugoslavija može biti ponosna na svoje sinove.“⁵¹⁷ Kao odgovor na ovakav nastup zapadnih saveznika, Vlada NDH je tijekom ožujka 1945. održala nekoliko sjednica na kojima je isticala važnost očuvanja svoje države i svog položaja. Prema zaključcima tih sjednica, jedino je ustaški pokret na čelu s Pavelićem posjedovao legitimitet predstavljanja hrvatskog naroda. Za spas NDH grčevito se pokušao iskoristiti i utjecaj Katoličke crkve pa je tako krajem ožujka u Zagrebu održana biskupska konferencija s biskupima iz do tad još neoslobođenih gradova, Sarajeva, Banja Luke, Križevaca i Đakova, na čelu s nadbiskupom Stepincem. Rezultat te konferencije bila je poslanica u kojoj je, kako ističe Jelić-Butić, dana jasna podrška opstanku NDH-a te se tu poslanicu nastojalo raznim sredstvima distribuirati diljem inozemstva.⁵¹⁸

Također, u sklopu propagandne kampanje u novina, ustaški je režim NDH pokušao predstaviti kao „isključivu stvar hrvatskog naroda“ te u vanjskopolitičkom smislu neutralnom zemljom demokratskog uređenja.⁵¹⁹ U tom su kontekstu vojnom obvezom s početka svibnja obuhvaćeni i isključeni Židovi, a dijelom i Srbi. Nadalje, 5. svibnja, dakle pred sam kraj rata, ukinuti su i rasni zakoni pa je Horvat cinično prokomentirao: „Too late! To neće nikoga spasiti, niti uskrisiti mrtve.“⁵²⁰ Nikolić, koji je tada djelovao kao pobočnik za „promičbu, prosvjetu u uljudbu u Stožeru Zagreb“, tvrdio je da je NDH uvučena u tuđe ideološke borbe, da ustaška načela ne predstavljaju nikakav rasizam, ni nacizam, već da su izraz narodne duše te da su on i Pavelić, oduvijek željeli biti odani istinskoj slobodi i demokraciji. Njegov se prijatelj, koji mu je prenio glasine o mogućem sporazumu s Englezima, slaže s tom Nikolićevom izjavom te ističe da je bilo bolje uzeti talijanske i njemačke mrvice, nego ništa, a potom obojica zaključuju kako je još jedino

⁵¹⁶ Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 299.

⁵¹⁷ Tvrčko Jakovina, „Između kralja, Poglavnika i Maršala. Odnos saveznika prema Hrvatskoj/Jugoslaviji 1945.“, u 1945. – razdjelnica hrvatske povijesti, ur. Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb i Katarina Spehnjak (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006), 177. – 178.

⁵¹⁸ Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 300. – 303.

⁵¹⁹ Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 304.

⁵²⁰ Horvat, Preživjet u Zagrebu, 227.

Zagreb „spašen.“⁵²¹ Masucci se također nadao opstojnosti Pavelićeve države pa je 3. svibnja s njim raspravljao o načinima postizanja sporazuma s Englezima. Dogovorenog je čak da se Masucci 5. svibnja avionom uputi ka zapadnim saveznicima kako bi ih probao nagovoriti da zaposjednu Zagreb u kojem navodno ne bi naišli na nikakav otpor, ali mu je odlazak u posljednji čas zabranio otac opat.⁵²² Kamber, pak ističe da se tek tjeđan dana prije kraja rata „počelo stupati u kontakt s Angloamerikancima“ i da se za to čekala njemačka dozvola. Nadalje, Kamber napominje kako mu je predsjednik Vlade Nikola Mandić prenio da se što brže trebaju povući u zonu zapadnih saveznika jer se onda na njih možda neće primijeniti sporazum s Jalte. Prema Kamberovim, pomalo iluzornim pretpostavkama, bježanje je bilo gore rješenje te je logičnije bilo nastaviti borbu jer bi “to odgovaralo očekivanjima naroda i vojske, a nije ni bez izgleda za uspjeh.“

Dok je ustaški vrh sa svojim simpatizerima fanatično pokušao, na razne načine, spasiti NDH i vlastitu kožu, Janović-Wagner već je sredinom prosinca 1944. napisala kako se u Zagrebu iščekuje oslobođenje: „Bila sam večeras i kod Gilićevih, tamo se karta i čeka Engleze. Drugi čekaju Ruse. Tako je uglavnom podijeljen Zagreb.“ Durieux je napomenula kako su ona i njezini susjadi slušajući engleske radio emisije bili informirani o stvarnom stanju u Jugoslaviji te su tako saznali, kako je ironično formulirala, „da je zvezda Tisućgodišnjeg carstva bila na zalasku“ pa se trudila da nju i prijateljicu koje su pomagale NOP-e ne uhvate u posljednjem trenutku.⁵²³ Prema Bibanović-Nemčić početkom 1945. „gradanstvo je s optimizmom gledalo na skoru pobjedu saveznika. Radio-stanica Slobodna Jugoslavija izvještavajući o uspješnim borbama NOB-a, odnosno Jugoslavenske armije, kao i Radio-London, koji je iznosio stanje stvari kod nas, dizali su moral komunistima, antifašistima i stanovništvu. Vizija o skoroj slobodi davala im je snagu da izdrže usprkos teškoj ekonomskoj situaciji u gradu i teroru. Javljali su nam se sve novi i novi ljudi da rade za NOP.“ Ustaška propaganda, ističe dalje Bibanović-Nemčić, više „nije mogla ostavljati nikakav dojam niti na politički naivne ljude.“⁵²⁴ Ogrizović je u svojim sjećanjima također istaknula kako su 1945.: „I Zagrepčani i mi, koji smo se nalazili u partizanima, jedva smo čekali da Zagreb bude slobodan, da se vratimo u svoj dragi grad s crvenim zastavama, jugoslavenskim i hrvatskim zastavama s petokrakom....“

Uz sve ovo, ustaški je režim i dalje nastojao funkcionirati nesmetano, pa je Nikolić komentirao kako se povodom proslave četvrte godišnjice NDH „čitav narod ujedinio u jedno veliko srce“ kako bi molio za Poglavnika i državu pa se pita: „Tko bi se tada usudio misliti, da je to zadnja proslava? Tko bi se tada drznuo reći, da za jedan nepotpun mjesec neće biti Države?“⁵²⁵ U skladu s time 21. travnja u nakladnoj knjižari Velebit, gdje je Nikolić bio upravitelj i urednik, održana je proslava izlaska djela Stjepana Zimermanna

521 Nikolić, Tragredija se dogodila u svibnju, 47., 72. – 74.

522 Giuseppe Masucci, Misija u Hrvatskoj: dnevnik od 1. kolovoza 1941. do 28. ožujka 1946., prir. i ur. Mrijan Mikac (Zagreb: Vedis; Senj: Matica hrvatska, Ogranak Senj, 2019), 172.

523 Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 151.

524 Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu“, 356.

525 Nikolić, Tragredija se dogodila u svibnju, 39.

Ulazak u Zagreb trupa I ili II armije, 9. svibnja 1945. godine

„Putem života“ te su najavljena nova izdanja. Sedam dana kasnije na jednom političkom sastanku neki su pojedinci položili, kako kaže Nikolić, posljednju ustašku prisegu, a među njima i novinar Danijel Uvanović. Te pojedince Nikolić naziva junacima. Ipak, posljednju ustašku prisegu položile su članice Ženske loze 3. svibnja 1945.⁵²⁶ Kamber je također napomenuo: „Većina je radila do zadnjeg časa, kao da će se desiti neko čudo, pa će se ipak izbjegći katastrofa: vršio se podjednako uredski posao pazilo se na forme, na obaveze itd., prodavalо se i naplaćivalо i većinom se nikako ili slabo spremalo u bijeg.“ Iako se prema Kramberu „slabo spremalo u bijeg“, po ministarstvima su ustaše i Nijemci već neko vrijeme palili razne dokumente i spise: „To se činilo na prilično nezgrapan i suviše vidljiv način pa su po zraku letjeli oblaci crnih sagorjelih krpica papira i padali po ulicama.“ Kamber ističe da je to na prolaznike „pravilo svakako jak utisak. Neki su se bojali ustaša, da će pri uzmaku prirediti pokolj. Ali uglavnom se kod pučanstva osjećala teška zabrinutost.“⁵²⁷ Smolčić također prepričava kako su zadnjih dana „ustaše i Nijemci palili u dvorištima svojih ureda gomile službenih papira i dim od tih lomača zadimio je nebo grada.“⁵²⁸ Bibanović-Nemčić govori da su se dokumenti palili i u zloglasnom

526 Nikolić, Tragедија се додјела у svibnju, 58. – 59; Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 334.

527 Kamber, Slom NDH, 34. - 35.

528 HDA 1801, Razne osobe, kut. 5, Životopis Nikole Smolčića, 39.

**Dolazak Vladimira Nazora, predsjednika ZAVNOH-a u Zagreb
16. svibnja 1945. godine**

zatvoru na Savskoj cesti, vrata kaznionice su otvorena, a agenti i policajci napuštali su urede i zgradu.⁵²⁹ Markulin se prisjeća kako su Nijemci palili dokumente i oko Rokova perivoja pa je ondje „malo smrdilo na dim, a zrakom su letjeli nagorjeli papiri.“ Nadalje, Markulin je ispričao kako su se i kod njih doma vršile neke „pripreme“ pred slom NDH. Njihova kuharica Elza palila je neke knjige, a njegov je „otac pregledavao kućnu biblioteku izdvajajući pojedine sveske. Bili su tu i *Mein Kampf* i *Strahote zabluda*, ali i romani poput Budakove *Rascvjetane trešnje*. Iz nekih je knjiga tata samo kidao Pavelićev portret i nekoliko prvih stranica, primjerice iz zbornika *Naša domovina*, kojega sam volio listati jer je bio lijepo ilustriran.“⁵³⁰

529 Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu“, 361.

530 Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 1.3.2023)

8.2. POVLAČENJE USTAŠKE I NJEMAČKE VOJSKE

Vlada NDH i Pavelić već su na sjednici 30. travnja donijeli odluku o napuštanju zemlje zajedno s njemačkim snagama koje su se već povlačile, a 1. svibnja o tome je obaviješten i Glavni vojni stožer Hrvatskih oružanih snaga koji je počeo pripremati planove za povlačenje. Svi ostali o ovoj su odluci informirani tek u noći sa 5. na 6. svibanj kada je izdano naredenje da se jedinice HOS-a stacionirane u Zagrebu krenu povlačiti prema Celju.⁵³¹ Kamber je takvu situaciju cinično prokomentirao: „Međutim, kako god je improvizirana NDH, onako je improviziran i njezin završetak. Nepripravno se uradilo prvo, pa nepripravno i drugo. Svako je govorio o produženju borbe po šumama, a ovamo se svršilo s općim egzodusom.“⁵³² Nadalje, Kamber prenosi da je 6. svibnja iza podne stigao u P.T.S. (Poglavnikov tjelesni sdrug), gdje je pronašao „nered i krš“. „Sve porazbacano, porazbijano, razneseno. Što nije upakovano za put, to se uništava da neprijatelju ne zapne. Teška i žalosna slika.“ Samo povlačenje bilo je kaotično i puno zastajkivanja, čekanja i panike, „nikako se nije moglo znati tko dirigira“, a pred Črnomercem je došlo i do puškaranja s Nijemcima jer su neki ustaše htjeli „dignuti“ Nijemcima kamion.⁵³³ Nikolić također piše da su popodne 6. svibnja u Vlaškoj ulici svi bili u nekoj strci i panici, a da je pred Praškom ulicom 2. „svuda strašna slika meteža i općeg rasula. Sve povaljeno i u neredu. Opća galama. Zuje telefoni.“ Osim ovog kaosa, Nikoliću je pri povlačenju posebno zasmetalo što mu brojni poznanici u autima ili s kolima nisu ponudili prijevoz jer su se „umjesto ljudi, vozile vreće brašna, i šunke, a da ne govorimo o kovčezima sa zlatnicima ili nakitom.“⁵³⁴ Prema mišljenju Kovačića „na tisuće samovoza i teretnjaka kretali su se u pravcu Podsuseda. S obje strane ulice oproštajno odmahivanje onih koji ostaju, ali sa suzama u očima jer znadu da dolaze teški dani.“⁵³⁵ Masucci je opisao je iz svoje perspektive opisao atmosferu 6. svibnja: „Veliko, neobično uzbuđenje u gradu! Odasvud automobili, motorni kotači, kola. Upravo nevjerojatno! Svi bježe!“⁵³⁶ Istog se dana prema Celju u poslijepodnevnim satima, sa svojom obitelji i bračnim parom Pešelj raspoređenima u dva automobila, uputio i Vladko Maček. Prema Mačekovim memoarima pred kućom mu je u tom trenutku bilo sakupljeno mnoštvo ljudi koji su plakali, a neki od njih su dovikivali: „Spasite nas.“⁵³⁷ Zelić-Bučan opisuje kako je Zagreb 6. svibnja u podne „sličio na grad poslije neke elementarne nepogode. Na ulicama napušteni automobili, uredi

531 Goldstein, Zagreb 1941 – 1945., 335. – 337.

532 Kamber, Slom NDH, 33.

533 Kamber, Slom NDH, 36.

534 Nikolić, Tragedija se dogodila u svibnju, 88. – 91.

535 Kovačić, Od Radića do Pavelića, 238.

536 Masucci, Misija u Hrvatskoj, 173.

537 Maček, Memoari, 260.

otvoreni i u neredu, a u kućama panika i mučno iščekivanje nepoznatog. Većina se spremala da napusti grad.“⁵³⁸

Međutim, četverogodišnji ustaški režim i njemačka okupacija, za mnoge su antifašistički i antiustaški nastrojene Zagrepčane, zaista predstavljali svojevrsnu elementarnu nepogodu pa su oni, iako s nervozom i neizvjesnošću, sa zadovoljstvom ispraćali ustaše i Nijemce. U tom je kontekstu Nikola Smolčić ironično prokomentirao: „Eto, tako se „ispunila“ riječ Pavelićeva da će prije rijeka Sava teći uzvodno, nego ustaše napustiti Zagreb.“⁵³⁹ Prema njemu, Zagrepčani su već tjednima promatrali „kako se kroz Zagreb kreću kolone njemačke vojske prema zapadu, napuštajući našu zemlju u bijednom i jadnom stanju. Vodili su sa sobom male bosanske konje i magarce. Sjetili smo se kako su bili provalili u Zagreb ponosni i prkosni u automobilima, a sada, poraženi, klipsali su pognuti, potišteni i zabrinuti, gladni i poderani, izmučeni dugim marševima.“ Također, Smolčić ističe kako je 6. svibnja otisao sa zetom proslaviti povrat vinograda, no ubrzo ih je jedna obiteljska prijateljica upozorila da ustaše panično bježe iz Zagreba, a poznanik iz tiskare da ustaški novinari traže po stanovima zaposlene novinare da bi ih odveli u emigraciju pa se stoga tek sutradan vratio u grad.⁵⁴⁰ Markulin opisuje kako su se oko Jelačićeva trga nalazile manje skupine konjskih zapreka nakrcanih gomilom stvari, a da su ljudi koji se s njima spremali na bijeg djelovali umorno i tužno te kao da nemaju neki stvarni cilj. Nadalje, Markulin primjećuje da zagrebački građani koji su prolazili pored te skupine, nisu bili tužni, ni zabrinuti, nego isključivo „svrhovito usmjereni“ jer se tih dana „nipošto nisu šetali radi dangube.“ Vlaškom su se ulicom pak kretali umorni i iznemogli Nijemci u zgužvanim i ispranim odorama pa slično kao i Smolčić komentira: „Naravno, sjetio sam se onih njemačkih vojnika prije četiri godine što su se »ispeglani«, uspravnih i ponosnih glava vozili u »naglancanim« kamionima. Sada od toga nije ostalo ništa!“⁵⁴¹ Horvat ističe da su ulice bile zakrčene automobilima, kolima, motociklima, biciklima i pješacima, te je čuo da ih odlazi na desetke tisuća.⁵⁴²

Bibanović-Nemčić opisuje kako su se Ilicom kretale kolone u kojima je bilo Nijemaca, ustaša i četnika te navodi kako je svaka kolona imala vlastiti smjer povlačenja: „Luburićevci su dolazili s Trešnjevke prema Črnomercu. Bobanovci su bježali uzduž potoka Črnomerca u svojim crnim uniformama. Prolazila su i seljačka kola s porodicama kvislinga. Domobrani su se presvlačili u civilna odijela i bježali kućama. Bolnice su napuštale bolesne i ranjene kvislinške vojne osobe i sklanjale se kojekuda.“⁵⁴³ Milan Pavić opisuje kako su nekoliko dana prije oslobođenja Zagreba gradske ulice bile „prepune bjegunaca iz Srijema, Bosne, Slavonije i tko zna odakle, što pješaka, što kola, što vojničkih razbijenih formacija“ Također, naglašava da je među građanima vladala „ne-

538 Zelić-Bučan, „Sjećanje na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske“, 725.

539 HDA 1801, Razne osobe, kut. 5, Životopis Nikole Smolčića, 42.

540 HDA 1801, Razne osobe, kut. 5, Životopis Nikole Smolčića, 38., 40.

541 Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 1.3.2023)

542 Horvat, Preživjeti u Zagrebu, 228.

543 Bibanović-Nemčić, „Kao instruktor povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu“, 362.

izvjesnost u vezi s najavljivanim miniranjima važnijih javnih zgrada, kasarni, skladišta itd. Građani su živjeli u neopisivom strahu. Pretpostavljalo se da bi moglo doći do uličnih borbi.⁵⁴⁴ Boris Bakrač koji je zadnjih godinu dana kao pripadnik Jugoslavenske armije (JA) radio kao posrednik u razmjeni zarobljenika u Pisarovini tih se dana našao u Zagrebu jer su Nijemci preko njega željeli isposlovati sigurno povlačenje. U svojim je sjećanjima Bakrač istaknuo kako su ceste prema Zagrebu bile zakrčene pa on komentira: „Gospodari svijeta sa svojim slugama bježe, bježe bez obzira, bez stida, puni užasa i groze pred poplavom narodnog gnjeva.“⁵⁴⁵ Snježana Grković-Janović ističe kako su „u Donjem gradu Zagrepčani zaključali svoje haustore, spustili zastore na prozorima i slušali neopisivu tutnjavu s ulice jer su se kroz Nikolićevu ulicu sa Savske slijevale kolone vojnih vozila i drugih prijevoznih sredstava natovarenih svim mogućim sredstvima.“ Navodi da policije nije bilo te da je smrad iz auspuha bio nepodnošljiv.⁵⁴⁶ „Još 6. svibnja na velikoj je pozornici Kazališta izvođen Dobronićev *Goran*, a u Malom kazalištu Thomasova *Charleyjeva tetka* održavajući prividom privid redovnog stanja. Sutradan reflektori nisu bljesnuli. Nikome više nije bilo ni do fingiranja privida. Država dovezena na gusjenicama okupatorskih tenkova imala je prečih briga od kazališta. Pala je zavjesa. Četverogodišnje krvavo bezumlje završilo se, ostavljajući za sobom duboke oziljke.“⁵⁴⁷

Iako je Zagreb bio pošteđen pravih uličnih borbi, tijekom zadnjih dana rata, došlo je do određenih nereda i okršaja uglavnom između, zaostalih ustaških skupina i pripadnika Narodne zaštite, a pojedine grupice ustaša zastrašivale su i terorizirale Zagrepčane te su pljačkale i uništavale urede i zgrade. Duško Doder ističe kako mu je predvečer 6. svibnja javljeno da na „Žitnjaku, Kraljevcu, na Donjem Prekrižju ustaše kupe po kućama sve muškarce od 16 do 60 godina i da ih odvode sa sobom.“ On i oko 15 pripadnika Narodne zaštite uspjeli su otjerati grupicu ustaša na Žitnjaku, međutim po povratku u Zagreb Doder je saznao da su ustaše na više mjesta po periferiji kupile muškarce iste dobi. Određen broj su odveli, a pritom su im pljačkali stanove. Nadalje Doder, koji je cijelo to vrijeme usko surađivao s Narodnom zaštitom, prenosi kako su svako malo zaprimili vijest da su ustaše ubili nekoliko pripadnika te organizacije te da su stalno pokušavali pljačkati kuće i stanove građana.⁵⁴⁸ Iako je čuo kako su članovi Narodne zaštite spasili mnoge građane, Markulin na koncu zaključuje: „Bilo je to ipak bezvlašće i veći broj ljudi nastradao je od manjih ustaških skupina, koje su one što se nisu htjeli s njima povući smatrali neprijateljima.“⁵⁴⁹ Upravo zbog takvih

544 Milan Pavić, „Kamera je zabilježila posljednje događaje u Zagrebu“, u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović, et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 397.

545 Boris Bakrač, „Partizan u Zagrebu“, u Bili smo partizani, prir. Slava Ogrizović (Zagreb: Školska knjiga, 1966) 121.

546 Grković-Janović, Lujzin dnevnik, 148. – 149.

547 Mrduljaš, Dubravko Dujšin: poslovi i dani, 347.

548 Doder, „Posljednji dani u okupiranom Zagrebu“, 367. – 369.

549 Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 2.3.2023)

okolnosti iz zagrebačkog je štaba u Ljubljanskoj ulici poslana depeša u kojoj se obližnje jedinice Jugoslavenske armije požuruju u Zagreb jer preostali aktivisti NOP-a i pripadnici Narodne zaštite nisu bili u stanju održavati red do 10. svibnja kada je bio predviđen ulazak JA.⁵⁵⁰

Nikola Smolčić objašnjava kako je „najgore u noći od 7. na 8. maj.“ Građani su se tada uvukli u svoje domove, zaključali vrata i zatvorili sve prozore, ali, prema Smolčiću, telefoni su i dalje radili pa mu je kolega Drago Matković prenio da su „organizirali obranu tiskare, da imaju oružje i municije i da će se boriti ako bi tko pokušao tiskaru uništiti.“ Detektiv s kriminalnog odsjeka koji je stanovao u njihovoj kući ispričao im je „da su „crni“ ustaše koji su došli u Zagreb, blokirali neke ulice i provaljuju u kuće te da ubijaju ljudе koji nisu s ustašama otišli iz Zagreba.“ Idući dan Smolčići su čuli „da su ustaše kamionima obilazili gradske ulice i redom ubijali građane, koje su zatekli na ulicama, a napose one građane s oružjem, koji su vršili dobrovoljnu službu za zaštitu grada od zločinaca (provalnika).“ Prema onome što je čuo Smolčić je napisao da je te večeri u Zagrebu ubijeno 40-50 ljudi. Uz sve ovo, prema Smolčićevim navodima desetak naoružanih vojnika u domobranskim odorama pokušali su provaliti u njihovu zgradu, no stanari su na čvrsta vrata zgade postavili teške balvane te vojnici nisu uspjeli proći, ali su pred zgradom stajali od 23 sata do 1 ujutro.⁵⁵¹

Zagrebačke ulice nisu bile u potpunosti sigurne ni 8. svibnja. Tog je dana u ranim jutarnjim satima, prema Doderovim navodima, Ljubljanska ulica bila puna ustaša, a na čelu njihove kolone nalazio se ustaški časnik Vjekoslav Maks Luburić „s određenim brojem otvorenih automobila. Ispred njih bili su maleni tenkovi »ansaldo«. Iza osobnih automobila bili su kamioni. Bio je krasan sunčan dan. Ustaški funkcionari isprobavali su šmajsere pucajući u ogradni zid oko kasarni i u zidove javnog WC-a na uglu Illice i Ljubljanske.“ Nadalje, Doder navodi kako su se mnogi ustaše oblačili u civilna odijela te napadali građane pritom izjavljujući da su partizani te da su kasnije otvorili paljbu na zgradu Radija Zagreb pa je preko radija Zagrepčanima upućena slijedeća obavijest: „U Zagrebu je mir i red. Trupe koje se povlače prolaze kroz grad. Građani, ne nasjedajte lažnim vijestima. Zatvorite kućne veže i ne izlazite na ulicu.“⁵⁵² Smolčić u svojim bilješkama 8. svibnja spominje žestoki okršaj u Vlaškoj ulici te ističe da su posljednji Nijemci vojnu zgradu u Gajevoj napustili tek oko 3 sata popodne, a pritom su pucali u prozore ne bi li odbili gledaoce. Međutim, tu su njemačku kolonu presrele jedinice JA.⁵⁵³ Matija Markulin navodi kako je preko poznanika njegovih roditelja gospodina Mederala, koji je kao pripadnik Narodne zaštite sudjelovao u obrani Radija Zagreb, saznao o okršaju s ustašama u Vlaškoj ulici. Nešto kasnije, Markulin je sam otišao pogledati tragove te borbe pa navodi: „Na toj, a i na okolnim zgradama vidjela su

550 Doder, „Posljednji dani u okupiranom Zagrebu“, 372.

551 HDA 1801, Razne osobe, kut. 5, Životopis Nikole Smolčića, 40. – 41.

552 Doder, „Posljednji dani u okupiranom Zagrebu“, 372.

553 HDA 1801, Razne osobe, kut. 5, Životopis Nikole Smolčića, 42.

se mnoga oštećenja od streljačkoga oružja, pa i od protuoklopnih »pancerfausta«.⁵⁵⁴ Vladimir Bobinac pak napominje kako su toga dana neki zaostali Nijemci i ustaše koji nisu uspjeli Vlaškom ulicom doći do Radija Zagreb krenuli s Kvaternikovog trga Martićevom ulicom te su se pritom derali „Zagreb je Poglavnikov!“⁵⁵⁵

Nadalje, prema sjećanju Borisa Bakrača zagrebačke su ulice 8. svibnja bile prazne, a „kojekakvi tipovi pljačkali su urede“, „pokoja seljanka nosi na glavi košaru s pisaćom ili računskom mašinom“ te je tu i tamo „protutnjio pokoji kamion s ustašama koji pucaju na sve strane.“ Bakrač smatra da je tada atmosfera u gradu bila „puna očekivanja historijskog trenutka. Koliko je bilo simbolike u izgledu Zagreba tog sumornog svibanjskog prijepodneva. Mrk, sumoran, šutljiv Zagreb izbacivao je iz sebe posljedne ostatke smeća koje ga je četiri godine blatilo.“⁵⁵⁶ Snježana Grković-Janović također opisuje kako su ulice toga dana bile „sasvim prazne, a kuće, prozori, dućani i dalje zatvoreni.“ Kad je tako sve utihnulo, njezini ukućani znali su da je gotovo te su bili zahvalni što je njihov Zagreb ostao čitav, a potom ističe: „Nitko još nije otključao vrata, ali svi su otvorili prozore i proljeće je ušlo u naše sobe.“⁵⁵⁷

554 Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 2.3.2023)

555 „Vladimir Bobinac“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/vladimir-bobinac/?search=theme&val=37> (posjet 25.2.2023)

556 Bakrač, „Partizan u Zagrebu“, 124. – 125.

557 Grković-Janović, Lujzin dnevnik, 150.

9. OSLOBOĐENJE ZAGREBA

Dok je Martićevom ulicom pokušala proći skupina ustaša derući se „Zagreb je Poglavnik!“ u Grad su već ulazile prve jedinice Jugoslavenske armije (JA). Markulin se prisjetio kako se u tim trenutcima cijela obitelj skupila oko radija preko kojeg je pročitana obavijest: „Građani grada Zagreba, partizanske jedinice ulaze u vaš grad! Ostanite mirni i u svojim kućama, jer sporadične borbe još traju...“⁵⁵⁸ S istočne strane Zagreba pristizale su jedinice Prve armije kroz Čučerje, Markuševac, Granešinu i Dubravu. S juga, preko Savskog su mosta, ulazile jedinice Druge armije koje su toga dana zauzele radio-stanicu u Vlaškoj ulici, aerodrom na Borongaju, Glavni kolodvor te ostale strateški značajne točke u gradu.⁵⁵⁹ Grković-Janović opisuje prolazak prvih vojnika JA niz Nikolićevu ulicu: „Išli su polako, bez reda, nekako umorno, a možda samo oprezno, odjeveni kojekako s oznakama na rukavima ili bez ikakvih oznaka, ali svi su imali kape, neki „titovke“, neki „šapke“, a na svakoj ušivena crvena petokraka.“ Prema njoj ta vojska nije „ostavljala dojam pobjednika“ jer je bila vrlo izmučena.⁵⁶⁰ Durieux ističe kako je oko dva sata poslijepodne čula da su partizani stigli na Trg bana Josipa Jelačića. Dva sata kasnije osobno ih je vidjela kako koračaju njezinom ulicom prekriveni „debelim naslagama prašine“ te kako s oprezom odmjeravaju prozore. „Izgledali su nepojmljivo umorno“ zaključila je njemačka glumica.⁵⁶¹ Horvat je dolazak boraca JA iz smjera Savske ceste slično opisao: „idu polako, ali bodro, mada su iznurenii.“⁵⁶² Winter koja je stanovala u Ilici, blizu Pivovare, također se prisjetila „kako su prolazili umorni ljudi, nisu ni stupali više, nego su umorno prolazili.“ Nadalje, ona govori kako su neki „kao i kod ulaska Nijemaca i ustaša, aplaudirali, a da se velika većina Zagrepčana zapravo povukla u kuće i čekala.“ Međutim, napomenula je da je za nju to bilo oslobođenje te da je izašla i promatrala prolazak tih vojnika, kasnije je čula da se na Trgu bana Jelačića održavala i neka proslava.⁵⁶³ Kanić-Detelić, koja je u Zagreb ulazila kao pripadnica Turopoljsko-posavskog odreda u sastavu Druge armije, opisala je kako je taj trenutak bio divan jer su ljudi pljeskali i veselili se.⁵⁶⁴

Međutim, mnogi građani koji i nisu izašli na ulice koje i dalje nisu bile posve sigurne, veselili su se unutar svojih domova pa je Smolčić u svojim bilješkama zapisao

⁵⁵⁸ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, Matica hrvatska <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 2.3.2023)

⁵⁵⁹ Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 282.

⁵⁶⁰ Grković-Janović, Lujzin dnevnik, 150.

⁵⁶¹ Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 152.

⁵⁶² Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 229.

⁵⁶³ „Vera Winter“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/vera-winter/> (posjet 2.3.2023)

⁵⁶⁴ „Slavica Kanić Detelić“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavica-kanic-detelic/> (posjet 2.3.2023)

Jedinice 13. proleterske ulaze u Zagreb

kako je po ulasku narodnooslobodilačke vojske došlo do „velikog olakšanja i velikog oduševljenja.“⁵⁶⁵ Nakon što su na Radio Zagrebu emitirane prve vijesti o oslobođenju Grada, njemačka glumica Durieux navela je da su ona i njezini ukućani odmah „istakli zastave i pali jedni drugima u zagrljaj.“⁵⁶⁶ Grković-Janović prisjetila se kako je njezin ujak Vlatko, spazivši prve postrojbe JA, odmah objesio već pripremljenu hrvatsku zastavu, ali onu „predratnu.“ Njihova je zastava bila jedna od mnogih, koje su krasile prozore stanova u Nikolićevoj ulici, od kojih su „neke bile hrvatske, neke jugoslavenske.“ Ujak Vlatko potom je izvadio bocu šampanjca i „svečano rekao: „Ovo čuvam od 1941. godine.“⁵⁶⁷ Kirac-Dulčić prisjeća se kako je sa profesoricama Olgom i Micikom Benel ujutro 8. svibnja, nakon ulaska partizana, izvjesila zastavu s petokrakom na krov kuće računajući da je Zagreb već potpuno siguran, no „uto naide Živka. Vidjevši zastavu na kući, jako se razljutila i izgrdila me da će nastradati posljednjeg dana rata, jer je u Zagrebu bilo još uvijek dosta ustaša koji su se krili i bježali prema Sloveniji, a naročito su se vrzmali po Trešnjevcu i Črnomercu.“ Kirac-Dulčić navela je da su ona i profesorice potom „teška srca“ skinule tu zastavu, ali su njihovi susjedi na kućama Pongračevoj ulici već postavili brojne zastave.⁵⁶⁸ Usprkos tome što je Grad bio još relativno nesigu-

565 HDA 1801, Razne osobe, kut. 5, Životopis Nikole Smolčića, 42.

566 Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 152.

567 Grković-Janović, Lujzin dnevnik, 150. -151.

568 Kirac-Dulčić, „Tajna radio stanica na Trešnjevcu“, 411. – 412.

Prva vojna parada u Zagrebu, 13. V. 1945. godine

ran te su se mogli čuti i odjeci eksplozija i „puščane paljbe“ Horvat se odlučio prošetati Tuškancem te se „putem smijao kao malo dijete“ jer kako ističe: „četiri godine i mjesec dana nisi onuda smio prolaziti. Na toj sitnici osjetio je da je došla sloboda, da ulazimo u nov život. Tako je čudno oko srca, mozgom čovjek ne kapira da je nestalo straha.“⁵⁶⁹

Dok su se stanovnici Zagreba 8. svibnja veselili prvim trenucima oslobođenja, jedinice X. Zagrebačkog korpusa još su se probijale do grada. Većina pripadnika korpusa bili su Zagrepčani ili stanovnici bliže gradske okolice te su se osjećali dužnim oslobođiti svoj grad. Šibl koji je bio politički komesar tog korpusa, stoga se prisjetio kako su mnogi borci po primitku vijesti o oslobođenju Zagreba bili sretni što je rat konačno gotov, no razočarani što oni nisu bili ti koji su taj grad oslobodili. Međutim, sve borce X. Zagrebačkog korpusa, koji su u grad konačno ušli idućeg dana „odjeveni

569 Horvat, Preživjeti u Zagrebu, 229.

i besprijeckorno dotjerani“ oraspoložio je špalir građana koji ih je dočekao. Građani su ih ljubili, bacali na njih cvijeće i nudili im cigarete.⁵⁷⁰ Oto Žunko, vojnik Zagrebačkog partizanskog odreda koji se nalazio u sastavu X. Zagrebačkog korpusa, također je na veo kako su njegovi suborci bili žalosni kad su saznali da su druge jedinice JA prve ušle u Zagreb, no navodi kako su bili oduševljeni „špaljom razdrganog naroda“ i ponovnim susretom sa svojim najbližima.⁵⁷¹ Martin Berta, koji se nalazio u 32. diviziji X. Zagrebačkog korpusa, potvrdio je kompleksnu atmosferu među borcima po primitku vijesti o konačnom oslobođenju Zagreba. Divizijom se isprva širila neizmjerna radost, no ubrzo su se svi borci ražalostili: „To je naš Zagreb, a mi nismo u njemu. Vjerovali smo da ćemo baš mi biti prvi koji ćemo oslobadati Zagreb i prvi se naći na njegovim ulicama. Uzbuđenje pomiješano sa radošću i tugom trajalo je do predvečerja. Tada je došlo naređenje: pripremiti jedinice za svečani ulazak u Zagreb!“ Berta ističe da su ih idućeg dana, po ulasku u Grad, već od Dubrave pa sve do Frankopanske ulice dočekivali građani s obje strane ulice bacajući cvijeće i tek ozelenjene grane, a potom opisuje raspoloženje koje je zavladalo: „Susreti rođaka, prijatelja i znanaca na svakom koraku. Grljenje, ljubljenje, klicanje partizanima i oslobođenju. Djevojke su se zalijetale u kolonu, kitile nas cvijećem, u puške su nam stavljale tek procvali jorgovan. Slavlje kakvo ni prije ni poslije nisam doživio ni video.“⁵⁷²

Međutim, u tim trenutcima završetka Drugog svjetskog rata mnogi su se Zagrepčani morali suočiti s činjenicom da su tijekom protekle četiri godine izgubili svoje mnogobrojne bližnje. Šibla su takve misli jako mučile, prisjetio se mnogih poznanika iz Zagreba koji su stradali tijekom proteklih godina pa je porazno zaključio: „Nitko nije ostao živ! Možda bi se bilo najbolje odseliti u neki drugi grad za koji me ne vežu neke predratne uspomene.“⁵⁷³ Zeev Milo također je istaknuo kako su se od njegovih prijatelja samo dvojica živi vratili iz partizana, svi ostali su poginuli.⁵⁷⁴ Snježana Grković-Janović izrazila je žaljenje što njezina majka nije doživjela da se ono čega se najviše bojala po oslobođenju, teških uličnih borbi, ipak nije dogodilo. Snježanin otac, Špiro Janović vratio se u Zagreb krajem svibnja jer je tijekom rata vodio partizanske bolnice na Malti i u Bariju. Kad se pojavio na vratima kućnog praga shvatio je da njegove voljene supruge Lujze više nema: „Zatekli smo tatu u salonu. Sjedio je na kauču s licem među dlanovima i tresao se, a mi, njegova djeca, gledali smo u toliko žuđenog oca i tihu čekali da nas primijeti. Vlatko mu je predao Lujzin dnevnik.“⁵⁷⁵

⁵⁷⁰ Ivan Šibl, Sjećanja 2: Ratni dnevnik (Zagreb: Globus: Naprijed, 1986), 420. – 423.

⁵⁷¹ Oto Žunko, „Završetak rata“, u Zagrebački partizanski odred: zbornik dokumenata i sjećanja, izd. odbor Đuro Ban et al., red. odbor Vjekoslav Pavlinić et al. (Zelina: Općinski odbori SUBNOR-a, 1976), 400.

⁵⁷² Martin Berta, „Kako sam doživio svečani ulazak 32. divizije u oslobođeni Zagreb“, u 32. divizija NOV Jugoslavije, ur. Ivana Sor, Ivan Pantelić i Ivan Matovic (Zagreb: Globus, 1988), 421.

⁵⁷³ Šibl, Sjećanja 2, 414.

⁵⁷⁴ „Zeev Milo“, Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-archiva/zeev-milo/> (posjet 2.3.2023)

⁵⁷⁵ Grković-Janović, Lujzin dnevnik, 150., 152.

10. ZAKLJUČAK

Politički život u Kraljevini Jugoslaviji, a time i u Hrvatskoj, uklapao se u šire europske konture političkog života u međuraču. Regionalnost stranaka, njihovo mnoštvo, te napose oštrina političkih borbi u kojima se nerijetko pribjegavalo nasilnim metodama poput atentata, progona, ubojstva, terorističkih napada te gušenjem demonstracija u krvi destabilizirale su stanje u cijeloj zemlji. Na području Jugoslavije opće je stanje u tom razdoblju dodatno pogoršano zbog provođenja institucionalizirane represije beogradskog režima, a na području Hrvatske to se ogledavalo u žestokim obračunima žandara, policije i četničkih organizacija s hrvatskim građanima i seljaštvom. U takvim okolnostima hrvatsko se stanovništvo okupljalo oko HSS-a i Vladka Mačeka koji je *de facto* postao vođa heterogenog hrvatskog nacionalnog pokreta, što se vrlo jasno pokazalo tijekom izbora za Narodnu skupštinu 1935. i 1938. Ekonomski kriza, koja je teško pogodila hrvatske krajeve i cijelu Jugoslaviju, te rast tenzija u cijeloj Europi zbog uspona fašizma i nacizma, dodatno su opteretili razvoj političkih prilika u zemlji. Nadalje, jugoslavenske vlasti i vodeći političari u Kraljevini pokazali su se nesposobnima i nevoljnima uspostaviti relativno stabilan i legitiman sustav vlasti, a zakonske i represivne mjere dodatno su raspirivale postojeće političke, etničke i klasne napetosti.

Zagreb je u tom međuratnom razdoblju bio ekonomsko i političko središte Hrvatske. U tom je gradu smještena većina hrvatske industrije i bankarskih institucija, pa su teške posljedice ekonomске krize i nesuvisele investicijske politike jugoslavenskih vlasti, koje su favorizirale razvoj srpskog gospodarstva, Zagrepčani mogli izravno osjetiti. U Zagreb su se počeli sve više doseljavati stanovnici iz raznih dijelova zemlje u potrazi za boljim materijalnim uvjetima života, no ti su se uvjeti u Zagrebu svakodnevno pogoršavali. Rast cijena, niske nadnlice, nepoštivanje propisanog radnog vremena te nesigurnost zaposlenja među nižim su slojevima Zagrepčana stvarali veliko nezadovoljstvo koje se ogledavalo i u političkom životu grada. Atentati, oružane akcije i međusobni obračuni frankovaca i pristaša ustaškog pokreta, komunista te Mačekovih zaštitara na zagrebačkim su ulicama bile česta pojava. Nakon formiranja Banovine Hrvatske takvo se stanje ne samo nastavilo, nego čak i pogoršalo. Maček i uprava Banovine željeli su izgraditi i očuvati vlast te stabilizirati stanje u Hrvatskoj. Pritom se također nisu ustručavali koristiti represivnim metodama, čime su se zamjerili napose radništvu. S druge strane, dolaskom HSS-a na vlast hrvatski nacionalni pokret počeo se rastakati jer su mnogi smatrali da je Sporazumom Cvetković-Maček Hrvatska dobila premalo. Zbog takvog je stanja, kod mnogih u Banovini Hrvatskoj, ali i cijeloj Kraljevini, kredibilitet u demokraciju i parlamentarizam sve više erodirao pa su ljudi koji su željeli stabilnost i mir bili spremni prihvati radikalna politička rješenja. Uz ekonomski i unutrašnje političke trzavice, građanima Zagreba i cijele zemlje bilo je evidentno da se u Europi sprema novi ratni sukob koji su oni, kao i jugoslavenske vlasti, nastojali izbjegći bojeći se stradavanja i dodatnog pogoršanja životnih prilika.

Upravo su u takvim okolnostima stanovnici Hrvatske i Zagreba dočekali proglašenje NDH te dolazak njemačkih snaga, a na temelju analiziranih prikaza iz memoara i sjećanja može se zaključiti da je novu vlast na ulicama dočekao velik broj okupljenih građana, među kojima su prevladavali uglavnom osjećaji veselja, olakšanja i uzbuđenja, pa su ljudi ushićeno pozdravljali Nijemce, penjali se po njihovim tenkovima i bacali im naranče. Na takvu je

prvotnu recepciju novog stanja utjecalo nekoliko čimbenika, među kojima se prvenstveno ističe raspad represivnog jugoslavenskog režima te uvjerenje o osnivanju posve samostalne i suverene hrvatske države, koja će im osigurati stabilnije i prosperitetnije životne prilike. Osim toga, kao ključan se faktor isticalo antiratno raspoloženje građana i nada da su stvaranjem NDH i dolaskom Nijemaca izbjegnuta ratna stradavanja jer su snage Wehrmacht-a percipirane kao nepobjedive. Što se tiče pripadnika ustaškog pokreta oni su uglavnom smatrani malobrojnom skupinom emigranata bez prevelikog utjecaja, no na iskazivanje prvotne podrške mnogih građana utjecao je Mačekov poziv na suradnju s novim vlastima. Međutim, iz korištenih se svjedočanstva vrlo jasno iščitava da Zagreb ipak nije bio u potpunosti ujednačen u reakciji i percepciji tih travanjskih događaja. Prikazi euforičnog mnoštva koje je 10. travnja na Trgu bana Josipa Jelačića dočekalo proglašenje NDH i dolazak Nijemaca, poput onih na arhivskim snimkama korištenima u filmu *Dnevnik Dijane Budislavljević*, pružaju nepotpunu i varljivu sliku. Premda je generalni dojam uistinu bio pozitivan, neki su već tad izražavali zabrinutost i sumnjičavost, neke je mučio osjećaj tjeskobe, bijesa i tuge u povodu trijumfa fašizma u njihovoj zemlji, u njihovom gradu. Neki su smatrali da su okupirani, neki su naslućivali da se sprema nešto loše, a neki su držali kako je najbolje samo prilagoditi se novim okolnostima. Mnogi okupljeni na zagrebačkim ulicama našli su se tamo slučajno ili su izašli zbog znatiželje, šoka ili želje da svjedoče impozantnoj snazi Wehrmacht-a i događaju za koji se zasigurno znalo da će u značajnoj mjeri obilježiti njihovu budućnost i daljnji život u Gradu.

Zagrepčani su tako vrlo brzo mogli uočiti i osjetiti radikalne promjene u Gradu, ali i cijeloj državi, a te su promjene utjecale na njihova ponašanja, stavove i varijacije u razini podrške. Prvi značajni element u tom kontekstu bila je evidentna ustašizacija i kontrola svih aspekata javnog života u Gradu, od repertoara u kazalištima, pravnih odredbi, „čišćenja“ institucija od svih nepodobnih, zapljene imovine i automobila, uvođenja policijskog sata, do ograničavanja kretanja gradom. Sve su te promjene remetile normalnu svakodnevnicu brojnih građana što je dodatno pogoršano djelovanjem njemačkih snaga u Gradu. Prizori kukastih križeva, njemačkih vojnika koji konstantno šalju i odvoze stvari za Treći Reich te iseljavanje mnogih njihovih sugrađana zbog potreba tih „saveznika“ u mnogim su Zagrepčanima budile sve veće nezadovoljstvo i sumnje u proklamiranu nezavisnost hrvatske države pa čak i kod nekih pripadnika ustaškog pokreta. Te su sumnje za mnoge potvrđene potpisivanjem Rimskih ugovora jer je to bio značajan vanjskopolitički udarac na temelje suvereniteta i legitimite NDH pa su i mnogi iz redova ustaša i njihovih pristaša izražavali time značajnu indignaciju. Nadalje, memoari i sjećanja svjedoče da su Zagrepčani čelnike NDH sve više počeli percipirati kao nesposobne, željne vlasti i protivne hrvatskim, odnosno narodnim, interesima koji u stvari ne posjeduju kontrolu nad vlastitim područjem.

Unutarnja prijetnja uspostavi ustaške kontrole te predstavljanju i potvrđivanju režima NDH kao legitimnog bio je Narodnooslobodilački pokret (NOP) pod vodstvom komunista. KPJ se zbog nužnosti prilagođavanja ilegalnom radu tijekom Kraljevine Jugoslavije pokazala jedinim sposobnim i voljnim kandidatom za pokretanje pokreta otpora. Taj je pokret otpora ustaškim pretenzijama za suverenitetom nad teritorijem NDH, odnosno Jugoslavije, suprotstavio vlastite u vidu borbe za oslobođenje naroda od okupatora i njihovih kolaboracionista. Nadalje, od samog početka rata, ustaški režim nije uspijevao spriječiti širenje tih suprotstavljenih pretenzija među Zagrepčanima, usprkos kontroli nad represivnim i propagandnim aparatom. Nakon napada na SSSR, ustaše su započele s intenzivnjim i brutalnijim progonom komunista, a KPJ s pokretanjem ustanka, odnosno Narodnooslobodilačke borbe. Iako je Zagreb bio glavni

grad NDH, središte ustaškog represivnog aparata te prepun njemačkih vojnih i obavještajnih snaga, razne propagandne i diverzantske akcije komunista i pripadnika NOP-a vršene su od samog početka. Među tim se akcijama posebno ističu prepad na Ustašku studentsku vojnicu kod Botaničkog vrta početkom kolovoza te podmetanje eksploziva u Glavnoj pošti sredinom rujna 1941. Kao što je razvidno iz samih svjedočanstva, te i brojne druge akcije imale su za cilj pokazati Zagrepčanima da imaju izbor, da pokret otpora postoji te da je sposoban suprotstaviti se ustaškim vlastima i Nijemcima u njihovom središtu. Temeljem nekih svjedočanstava može se zaključiti da su građani počeli i samoinicijativno na razne načine, pisanjem parola, oskrvnjivanjem ustaških simbola i znakovlja te ismijavanjem režima, iskazivati svoje nezadovoljstvo. Okršaji ustaša i ilegalaca na ulicama Zagreba često su remetile relativno normalne uvjete svakodnevice, što je posebice dolazilo do izražaja nakon većih akcija kada je cijeli grad bio blokirana. Nadalje, od 1942., a još više od 1943. jačala je aktivnost partizanskih snaga u neposrednoj okolini Zagreba. O tome su se građani u početku informirali na razne načine, a kasnije su to mogli izravno vidjeti i osjetiti, pa je tako prelazak Savskog mosta bio odlazak u „ničiju zemlju“ te je povezivanje glavnog grada s ostatkom zemlje bivalo sve teže, noću su se mogle čuti pucnjave i topovi iz okolice, a svinjetina se u Zagreb morala prevoziti avionom. Mnogi su Zagrepčani također osjetili jaku eksploziju skladišta municije u Sopnici, a organizacija i provođenje te kompleksne vojno-logističke akcije pokazali su da NOP postupno uspostavlja sve veću razinu kontrole u okolini Grada.

Na promjene ponašanja mnogih pojedinaca te varijacije u razini podrške ustaškom režimu u Zagrebu utjecali su i događaji iz šireg geopolitičkog konteksta. Slično kao u slučaju Vichyjevske Francuske, prevrat na europskim te svjetskim frontovima u korist SAD-a, Velike Britanije i SSSR-a, mnoge je ponukao na iskazivanje sve evidentnijeg otpora i pridruživanje NOP-u jer je time srušena koncepcija o nepobjedivosti Nijemaca. Istovremeno, na razinu kontrole i podrške stanovništva utjecalo je značajno pogoršanje materijalnih i komunalnih uvjeta te sigurnosti u Zagrebu. Zračne uzbune, koje su postale dio svakodnevice grada, kod mnogih su stanovnika izazivale tjeskobu, psihozu i nezadovoljstvo, a bombardiranje Zagreba građanima je pokazalo da izbjegavanje ili distanciranje od ratnog sukoba više nije opcija te da ono izravno ugrožava njihovu egzistenciju. Takvo se stanje, također, očitovalo u ekonomskoj slici Grada. Nestašice hrane, raznih energenata i materijala te drastična inflacija mnogim su stanovnicima Grada onemogućili čak i puko preživljavanje, a promet je u Gradu gotovo u potpunosti prekinut. Za takvo kaotično stanje u Zagrebu, građani su odgovornim držali upravu Grada i vlasti NDH. Iz sjećanja i svjedočanstava iščitava se da se ustaški aparat pokazao neefikasnim i nesposobnim u održavanju reda i sigurnosti u gradu te ekonomski i političke stabilnosti, odnosno osiguravanju relativno normalne svakodnevice. Nadalje, primicanjem kraja rata, ti su se uvjeti u Gradu dodatno pogoršali pa je u takvoj situaciji ustaški ideološki i propagandni aparat u potpunosti bankrotirao. Čimbenici „uvjeravanja“ tako su podbacili pa je režimu za kontrolu stanovništva preostala jedino žestoka i represivna sila.

Ustaške su vlasti u skladu sa svojom ideologijom, odmah po osnutku NDH, započele s progonima srpskih i židovskih građana, na što su ostali Zagrepčani uglavnom reagirali s gnušanjem i neodobravanjem, a simbolične izraze solidarnosti s progonjenima iskazivali su u šetnji gradom, na ulicama i u kazalištima. Nadalje, s napadom Trećeg Reicha na SSSR, ustaški je režim započeo brutalnu kampanju protiv komunista i pripadnika NOP-a. U skladu s time, vlasti su nastojale stvoriti adekvatan pravni oslonac politike nasilja. Međutim, zakoni su bili nejasni i nedovoljno precizni što je pogodovalo nesređenosti sustava terora pa su pritom

često stradavali i najobičniji gradani. Racije, pretresi, blokade dijelova Grada, masovna hapšenja, odvoženja u logore i masovne likvidacije postali su dio svakodnevice života u Zagrebu. Atmosfera straha i očaja dodatno je intenzivirana provodenjem neselektivnog nasilja, odnosno primjenom kolektivne odgovornosti prilikom izvršavanja kazni radi diverzija i sabotaža, a ubrzo su te odmazde izvršavane nad zatvorenicima i članovima obitelji osumnjičenih. Na taj je način ustaški režim u očima građana uništio moralno i pravno utemeljenu povezanost između zločina i kazne. Žrtvom terora mogao je postati svatko neovisno o individualnoj odgovornosti. Iako su takve mjere mnoge kratkoročno pasivizirale i obeshrabrike u iskazivanju i pružanju otpora, u konačnici su pridonijele jačanju NOP-a. Teror ustaškog režima i jačanje NOP-a bili su stoga usko povezani te se radilo o uzajamno uvjetovanim procesima. Naime, jačanjem ustaškog terora u gradu rasla je razina podrške i odlazak građana u partizane, a teror režima intenziviran je paralelno s porastom percepcije o partizanskoj opasnosti jer je „neprijatelj“ mogao biti svatko. Na taj način teror je s vremenom obuhvatio sve šire slojeve Zagrepčana, što je u konačnici percipirano kao provođenje terora protiv naroda koji je režim proklamirano štitio. Sukladno tome, režimska represija dodatno je pojačana u završnoj fazi rata. Prema većini memoara i svjedočanstva ustaški teror kulminirao je upravo krajem 1944. i 1945., kada je ojačala podrška spram NOP-a, a pobjeda zapadnih saveznika i SSSR-a te Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije bila sasvim sigurna.

Nadalje, kao što se iz analize iščitava na ponašanje mnogih Zagrepčana utjecali su mnogi privatni i osobni motivi koji su se kretali od želje za ekonomskom dobiti, očuvanjem radnog mjestra, bijegom od vojne obveze, zadovoljenjem osobne osvete pa do avanturizma, utjecaja obiteljskih i romantičnih veza, drugih poznanstava te religije. Prevarant koji je jednu židovsku obitelj denuncirao jer su mu odbili platiti za nekvalitetne legitimacije koje bi ih sigurno dovele u probleme, konobar koji je zbog suradnje s ustašama postao direktor kolodvorske restauracije te žena koja je zaslužna za hvatanje muža partizana jer je imala ustaškog ljubavnika, samo su neki od primjera koji na to upućuju. Osim toga, kao što je i danas slučaj tijekom značajnijih političko-ekonomskih katastrofa, u kojima su stradavanja svakodnevna, mnogi emocionalno propadnu. Neizvjesnost, melankolija, konstantan strah od smrti i nesigurnost egzistencije uvelike su utjecali na paralizu djelovanja mnogih pojedinaca u okupiranom Zagrebu, a najbolji opisi takve atmosfere nalaze se upravo u memoarima Josipa Horvata i Miroslava Krleže. Ipak, čak i u takvim okolnostima mnogi su građani smogli snage da pomognu NOP-u, neki su se jednostavno pravili da ništa ne čuju, drugi su se aktivirali pružanjem stanova na raspolaganje ilegalcima, a neki su sudjelovali u skupljanju raznih sredstava za pokret otpora u okviru Narodne pomoći, a mnogi su odlazili i u partizane, o čemu svjedoče i brojčani podatci. U tom se pogledu ističe i gotovo konstantna suradnja domobrana i nekih ustaša s pokretom otpora pa nije ni pretjerano tvrditi da je NOP, kroz neku od organizacija, od samog početka NDH djelovao ili surađivao s pojedincima u svim, institucijama, uredima, poduzećima i tvornicama u Zagrebu.

U posljednjim tjednima Drugog svjetskog rata postalo je evidentno da je Treći Reich, a time i NDH, pred slomom. Ustaški se režim u tim s trenucima grčevito pokušao spasiti i održati na vlasti, a u tom se nastojanju sve više gubio. To pokazuju ne samo svjedočanstva osoba poput Nikolića i Kambera, već i konkretni te međusobno kontradiktorni potezi režima. Vlast NDH tako je istovremeno nastavila gorljivo podržavati Treći Reich i Hitlera, no istovremeno se pokušavala povezati sa zapadnim saveznicima. Što se tiče konkretne situacije u Zagrebu, režim se dvoumio između organiziranja žestoke obrane Grada i povlačenja, a mnogi ustaški

dužnosnici zadržali su uvjerenje u mogućnost održanja NDH te su i dalje sebe smatrali jedinim legitimnim predstavnikom hrvatskog naroda. Zbog takvih je okolnosti i samo povlačenje snaga NDH, Wehrmacht te svih ostalih kolaboracionističkih snaga iz Zagreba izvršeno u potpunom kaosu i konfuziji čemu su posvjedočili brojni Zagrepčani. U tim je završnim trenutcima posebno došlo do izražaja to što su ustaše i dalje ustrajali u provođenju svojih represivnih metoda. Većina se Zagrepčana tijekom 6., 7. i 8. svibnja 1945. zabarikadirala u svoje domove svjesni koliko je nesiguran boravak na ulicama, no usprkos toga izvršene su brojne pljačke, uznemiravanja te ubojstva pripadnika Narodne zaštite i običnih građana koji su se odbili povući s ustašama. Usprkos te nesigurnosti, neki su građani 8. svibnja izašli na zagrebačke ulice pozdraviti ulazak prvih jedinica JA. Većina građana ipak je ostala iza zaključanih vrata, veseleći se te pozdravljavajući borce NOP-a kao oslobođitelje otvaranjem prozora i vješanjem hrvatskih i jugoslavenskih zastava. Tek su 9. svibnja Zagrepčani svečano dočekali svoje sugrađane, borce X. zagrebačkog korpusa.

Ovo istraživanje pruža samo djelić u kreiranju potpunije i jasnije slike Zagreba tijekom Drugog svjetskog rata, no njegovi rezultati jasno upućuju na važnost istraživanja mikro-historijske razine te stavljanja fokusa na ponašanje pojedinaca, ne zanemarujući pritom u potpunosti niti promjene u generalnim stavovima. Ovaj rad također je pokazao da teoriju o sveprisutnim bezličnim, indiferentnim i zaboravnim masama ne treba olako primjenjivati u historijskim istraživanjima ili javnom prostoru uopće jer na ponašanje pojedinaca u najvećoj mjeri utječe razvoj specifičnih i dugotrajnih povijesnih procesa te konkretni materijalni, socijalni i politički uvjeti njihove egzistencije. Mase koje su 10. travnja 1941. dočekale proglašenje NDH i dolazak Nijemaca, nisu bile u potpunosti jedinstvene u reakciji te su na njihovu reakciju utjecale povijesne okolnosti trenutka, odnosno uvjeti života u prvoj Jugoslaviji, percepcija ostvarenja boljeg života, politička uvjerenja i brojni drugi osobni motivi. Mase koje su u svibnju 1945. na zagrebačkim ulicama dočekale Jugoslavensku armiju također nisu bile u potpunosti jedinstvene u reakciji, a na to su utjecale percepcije o suverenosti i samostalnosti NDH što je narušeno Rimskim ugovorima i sveprisutnošću Nijemaca, promjena ratnih prilika, jačanje partizana, loši ekonomski uvjeti, bombardiranja Grada, teror režima te nesposobnost ustaških vlasti da zadovolji potrebu stanovništva za sigurnošću, mirom i stabilnošću te mnogi osobni motivi.

Iako se percepcija i podrška Zagrepčana spram ustaškog režima mijenjala u skladu s navedenim okolnostima te se u tom smislu uklapa u širi europski kontekst, smatram da se na temelju provedene mikrohistorijske analize nad memoarima i sjećanjima mnogobrojnih građana može zaključiti da je Zagreb, uglavnom od samog početka, bio antifašistički i antiustaški nastrojen. Mnogi koji su šutili, nisu podržavali režim, no kako smo u ovom radu velik značaj stavili upravo na ponašanje pojedinca, do izražaja dolazi brojnost i ustrajnost Zagrepčana u pomaganju i sudjelovanju u NOP-u. Za veliku većinu taj je čin bio samorazumljiv i nužan korak kako bi se odgovorilo na abnormalne životne uvjete u Gradu te brutalnu represiju ustaškog režima koja je ugrožavala njihovu sigurnost i sigurnost njihove obitelji, rođaka, susjeda i sugrađana. Ovo potvrđuju navodi boraca X. zagrebačkog korpusa da su mnogi po primitku vijesti o oslobođenju Grada uz veselje i radost osjetili i tugu te razočaranje što oni nisu bili ti koji su svoj Grad oslobodili, što ukazuje da su se partizanima priključili upravo kako bi to napravili. Na koncu, možemo reći da je 8. svibanj 1945. za većinu Zagrepčana stoga predstavlja oslobođenje od jednog brutalnog i nametnutog režima.

SUMMARY

This thesis is examining the perception of the Ustasha regime in the city of Zagreb between the 10th of April 1941 and the 8th of May 1945. The key goal is to establish whether that regime was considered to be legitimate or forced upon from the point of view of Zagreb citizens, and how did that perception possibly change during the four war years. To answer these questions, a micro-historical analysis is conducted on 46 memoirs and testimonies of people who experienced life in Zagreb during that time. The analysis is focused on four main theoretical elements of research. The first element deals with the reaction of the people of Zagreb during the establishment of the Independent State of Croatia and the arrival of German Nazi forces into the city. Secondly, I examine how changes in levels of control influenced changes in the behaviors of individuals in Zagreb and their perception of the regime. For this, the notion of control is based on specific political, sociological, and economic conditions that are reflected in everyday life in Zagreb or considered important factors in creating certain changes in behavior. The key points of research in that context are the presence of German Nazi forces, the signing of the Treaties of Rome, partisan activity in Zagreb and the nearer city area, bombings, and the economic situation in the city. Next, the paper examines in which way the systematic terror of the regime influenced the citizens of Zagreb, that is their actions and attitudes. Finally, the thesis considers the importance of personal motives such as material gain, family connections, the influence of love affairs, etc. In that aspect, the activity of the National liberation movement led by communists is also presented.

Keywords: World War II, the Ustasha, the Independent State of Croatia, resistance, microhistory, memoirs

BIBLIOGRAFIJA

AUDOVIZUALNI IZVORI

- „Dragica Vajnberger“. Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas. <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/dragica-vajnberger/> (29.6.2022)
- „Siniša Marčić“. Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas. <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/sinisa-maricic/> (posjet 29.6.2022)
- „Slavica Kanić Detelić“. Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas. <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavica-kanic-detelic/> (posjet 28.6.2022)
- „Slavko Komar“. Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas. <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavko-komar/> (posjet 3.7.2022)
- „Vera Winter“. Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas. <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/vera-winter/> (posjet 28.6.2022)
- „Vladimir Bobinac“. Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas. <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/vladimir-bobinac/?search=theme&val=37> (posjet 25.2.2023)
- „Zeev Milo“. Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas. <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/zeev-milo/> (posjet 29.6.2022)
- Dnevnik Dijane Budisavljević.* Redateljica Dana Budisavljević. Hulahop, December film, This and That productions, 2019.

NEOBJAVLJENI IZVORI

- Hrvatski Državni Arhiv (HDA), Zagreb
fond 223, Ministarstvo unutrašnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske(MUP NDH)
fond 237, Glavno ravnateljstvo za promidžbu(GRP)
fond 248, Ustaška nadzorna služba (UNS)
fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (ZKRZ)
fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH)
fond 1723, Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb (GK SKHZ)
fond 1801, Razne osobe

Državni arhiv u Zagrebu (DAZ) fond Ivan Peršić OBJAVLJENI IZVORI

- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 1. Ur. Mirko Androić et al. Zagreb: Savjet za izdavanje »Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 1981.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 3. Ur. Ana Feldman et al. Zagreb: Savjet za izdavanje Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 1984.

- Grada za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 5. Ur. Mate Rupić et al. Zagreb: Savjet za izdavanje Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 1986.
- Grada za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 6. Ur. Mate Rupić et al. Zagreb: Savjet za izdavanje »Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 1987.
- Grada za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 7. Ur. Mate Rupić et al. Zagreb: Savjet za izdavanje Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 1987.
- Grada za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 8. Ur. Mate Rupić et al. Zagreb: Savjet za izdavanje Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 1988.
- Grada za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 6. Ur. Mate Rupić et al. Zagreb: Savjet za izdavanje Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 1987.
- Grada za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 10. Ur. Mate Rupić et al. Zagreb: Savjet za izdavanje Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 1989.
- Mataič, A., ur. „Odredba od 29. travnja 1941. broj 65. Z.p.-1941. o uskladbi rada ustaške organizacije s državnim vlastima“. *Nezavisna Država Hrvatska: Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd.*, knj. I. Zagreb: St. Kugli, s. a.
- Mataič, A., ur. „Zakonska odredba od 15. srpnja 1941. broj CXCI1. 604. Z. P.-1941. o osnutku Narodne zaštite Nezavisne Države Hrvatske“. *Nezavisna Država Hrvatska: Zakoni, zakonske odredbe i naredbe itd. proglašene od d 1. do 31. srpnja 1941.*, knjiga III. Zagreb: St. Kugli, s. a.
- Mataič, A. ur. „Zakonska odredba od 14. studenoga 1944. broj CCCXXXVI11-2212-D.V.-1944. o obćoj narodnoj obvezi“. *Nezavisna Država Hrvatska: Zakoni, zakonske odredbe i naredbe itd. proglašene od 7. listopada do 5. prosinca 1944.*, knjiga L. Zagreb: St. Kugli, s. a.
- Mataič, A., ur. „Zakonska odredba od 30. listopada 1943. Broj CCXXIII-2728-D.V.-1943 o zaštitnim zbog napadaja i čina sabotaže proti javnom redu i sigurnosti“. *Nezavisna Država Hrvatska: Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd.*, knj. XXXIX. Zagreb: St. Kugli, 1942.
- „Odmazda Konjščina - Odra - Kustošija 14. siječnja 1945. i 24. siječnja 1945. (B - Ž) (komad)“. „HR-HDA-511-2-1 - Projekt Dotršćina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija)“. Arhinet http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_106092 (10.3.2023)
- „Odmazda Konjščina - Odra - Kustošija 14. siječnja 1945. i 24. siječnja 1945. (B - Ž) (komad)“. „HR-HDA-511-2-1 - Projekt Dotršćina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija)“. Arhinet http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_106092 (10.3.2023)
- „Odmazda Remetinec 10. veljače 1945. (Č - Z) (komad)“, „HR-HDA-511-2-1 - Projekt Dotršćina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija)“. Arhinet http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_106096 (posjet 10.3.2023)
- „Odmazda Vrapče 13. veljače 1945. (B - W) (komad)“, „HR-HDA-511-2-1 - Projekt Dotršćina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija)“. Arhinet http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_106097 106094 (posjet 10.3.2023)
- „Odmazda Vrapče 22. veljače 1945. (B - T) (komad)“. „HR-HDA-511-2-1 - Projekt Dotršćina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija)“. Arhinet http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_106098 (posjet 10.3.2023)
- „Odmazda Žitnjak 3. veljače 1945. (A - T) (komad)“, „HR-HDA-511-2-1 - Projekt Dotršćina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija)“, Arhinet http://arhinet.arhiv.hr/digitalobjects.aspx?ItemId=1_106094 (posjet 10.3.2023)
- „Odmazda Žitnjak 8. siječnja 1945. (C - V) (komad)“. „HR-HDA-511-2-1 - Projekt Dotršćina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija)“. Arhinet http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_106091 (10.3.2023)

MEMOARSKA GRAĐA

- Afrić, Vjekoslav. *U danima odluka i dilema*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970.
- Ahmetović, Lutvo et al, ur. *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Ahmetović, Lutvo et al, ur. *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Ahmetović, Lutvo et al, ur. *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 3. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Ahmetović, Lutvo et al, ur. *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 4. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Ahmetović Lutvo. „Najšira podrška građana“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. 104. – 116. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Ahmetović, Lutvo. „Zagreb 1942.“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 3., ur. Lutvo Ahmetović et al. 3. – 26. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Angelis, Aris. „Milivoj Boroša“. U *Ljudi XX. stoljeća*. Zagreb: Disput, 2011.
- Angelis, Aris. „Vladimir Velebit“. U *Ljudi XX. stoljeća*. Zagreb: Disput, 2011.
- Angelis, Aris. „Zlatko Rendulić“. U *Ljudi XX. stoljeća: Od Smirne do Saigona*. Zagreb: Disput, 2015.
- Angelis, Aris. Život Jozefine Žiha Marchesi. Zagreb: Dan, obrt za prevođenje, ostale usluge i izradu, 2022.
- Augustinčić, Antun. „Nazor i Kovačić odlaze u partizane“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 3. Ur. Lutvo Ahmetović et al. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Bakrač, Boris. „Partizan u Zagrebu“. U *Bili smo partizani*, prir. Slava Ogrizović, 116. – 126. Zagreb: Školska knjiga, 1966.
- Belinić, Marko. „Industrijski rajon“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 2. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 112. – 115. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Berta, Martin. „Kako sam doživio svečani ulazak 32. divizije u oslobođeni Zagreb“. U *32. divizija NOV Jugoslavije*, ur. Ivana Sor, Ivan Pantelić i Ivan Matovic. 420. – 423. Zagreb: Globus, 1988.
- Bibanović-Nemčić, Živka. „Kao instruktor povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović, et al., 349. – 362. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Bijedić, Šukrija. „Neustrašivi željezničari“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2. 119. – 136. Ur. Lutvo Ahmetović et al. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Božičević, Ivan. „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 1. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 76 – 104. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Culjak, Franjo. „Partijska organizacija željezničara“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 153. – 157. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Čalić, Dušan. „Do viđenja grade“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 1. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 60. – 73. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Doder, Duško. „Posljednji dani u okupiranom Zagrebu“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović, et al. 363. – 374. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Dozet, Perica. „Moj odlazak u Zagreb“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 4. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 18. – 26. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Durieux, Tilla. „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“. *Republika: mjesecnik za književnost, umjetnost i javni život* 5 – 6 (svibanj, lipanj, 1991): 132. – 154.
- Dvoržak, Stanko. *Studenski dani: odabrane strane iz dnevnika 1933. – 1937.* Zagreb: Studentski list, 1970.

- Fedel-Sedmak, Fumica. „Rad na Sveučilištu“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 4. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 145. – 153. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Flaker, Aleksandar. *Autotopografija I. (1924. – 1946.)*. Zagreb: Durieux, 2009.
- Glaise von Horstenuau, Edmund. *Zapisi iz NDH*, izd. 2. Prev. Mirko Gojmerac i Damjan Lalović. Zagreb: Disput, 2013.
- Gregorić, Pavle. „U okupiranom Zagrebu“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 1. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 38. – 59. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Grković-Janović, Snježana, prir. i ur. *Lujzin dnevnik: dnevnički zapisi Lujze Janović-Wagner iz Drugoga svjetskog rata*. Zagreb: Srednja Europa, 2008.
- Horvat, Josip. *Preživjeti u Zagrebu: dnevnik 1943. – 1945.* Zagreb: Sveučilišna naklada Liber: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.
- Jozo Kljaković, *U suvremenom kaosu: uspomene i doživljaji*. Zagreb: Matica hrvatska, 2011.
- Jurić, Vera. „U okupiranom Zagrebu 1941.“. U *Zbornik sjećanja u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 2. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 66. – 77. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Kamber, Dragutin. *Slom NDH (kako sam ga ja proživio)*. Zagreb: Hrvatski informativni centar, 1995.
- Karaula, Željko, ur. *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca: 1934. - 1945.: iz arhiva UDBA-e*. Zagreb: Despot infinitus, 2020.
- Kirac-Dulčić, Ljerka. „Tajna radio stanica na Trešnjevcu“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović, et al. 413. – 430. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Komar, Slavko. „Napad na ustašku studentsku četu kod Botaničkog vrta“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 2. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 10. – 20. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Konjhodžić, Mahmud. „Mala redakcija u Zagrebu“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 3., ur. Lutvo Ahmetović et al. 130. – 141. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Kovačević, Živko. „Komunisti u Zagrebačkom električnom tramvaju“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. 107. – 111. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Kovačić, Matija. *Od Radića do Pavelića: Hrvatska u borbi za svoju samostalnost: uspomene jednog novinara*. München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1970.
- Kožul, Nikola. „Podjela nije uspjela“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 3. – 6. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Krleža, Miroslav. *Dnevnik: 133. – 1942.*, sv 3. Sarajevo: Oslobođenje; Zagreb: Mladost, 1981.
- Krleža, Miroslav. *Dnevnik: 1943*, sv 4. Sarajevo: Oslobođenje, 1977.
- Kvaternik, Eugen Dido. *Sjećanja i zapažanja: 1925 - 1945: prilozi za hrvatsku povijest*. Ur. Jere Jareb. Zagreb: Naklada Starčević, 1995.
- Lušićić, Andrej. „Picek Rojžca“. U *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945: zbornik povjesnih pregleda i sjećanja*, sv. 2. Ur. Ladislav Grakalić et al. 56. – 62. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH etc., 1984.
- Maček, Vladko. *Memoari*, 2. izd. Prir. Boris Urbić. Zagreb: Dom i svijet, 2003.
- Magjer Inka, Marija. „Obavljala sam zadatke Partije“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 3. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 84. – 86. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Manolić, Josip. „Rad organizacije SKOJ-a“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 3. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 241. – 246. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Markulin, Matija. „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“. *Matica hrvatska* <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)
- Masucci, Giuseppe. *Misija u Hrvatskoj: dnevnik od 1. kolovoza 1941. do 28. ožujka 1946.*, prir. i ur. Marijan Mikac. Zagreb: Vedis; Senj: Matica hrvatska, Ogranak Senj, 2019.

- Mesarić, Blaž. „Akcije II rajonskog komiteta“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 123. – 124. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Mrduljaš, Igor. *Dubravko Dujšin: poslovi i dani*. Zagreb: Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa, 1988.
- Nikolić, Vinko. *Tragedija se dogodila u svibnju....: jedna (prva) godina egzila u dnevniku "ratnog" zaboravljenika broj 324.664 : 1945. - 6. svibnja - 1946.*, knj. 1., 2. izd. Zagreb: Školske novine, 1995.
- Očak, Ivan. „Moj rad u Željezničarskoj radionici“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. 157. – 164. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Ogrizović, Slava. *Zagreb se bori*. Zagreb: Školska knjiga, 1977.
- Pavić, Milan. „Kamera je zabilježila posljednje događaje u Zagrebu“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 4, ur. Lutvo Ahmetović, et al. 394. – 398. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Perović, Lepa. „Zagreb 1943. godine“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 4. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 3. – 7. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Puklek, Stjepan. „Zadaci su bili opasni“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 1. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 140. – 145. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Raspor, Vicko i Rade Vlkov. „Organizacija SKOJ-a“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. 158. – 161. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Rubčić, Nikola. „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 2. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 78. – 97. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Šibl, Ivan. *Sjećanja 1: Iz prijeratnog i ilegalnog Zagreba*. Zagreb: Globus: Naprijed, 1986.
- Šibl, Ivan. *Sjećanja 2: Ratni dnevnik*. Zagreb: Globus: Naprijed, 1986.
- Udier, Ferdo. „Ilegalci u uniformama željezničara“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 137. – 144. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Zelić-Bučan, Benedikta. „Sjećanje na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske“, *Marulić* 24/6 (1991): 711. – 741.
- Žunko, Oto. „Završetak rata“. U *Zagrebački partizanski odred: zbornik dokumenata i sjećanja*, izd. odbor Đuro Ban et al., red. odbor Vjekoslav Pavlinić at al. 399. – 400. Zelina: Općinski odbori SUBNOR-a, 1976.

LITERATURA

- „Milo, Zeev (Müller, Vladimir)“. *Židovski biografski leksikon*. <https://zbl.lzmk.hr/?p=1318> (posjet 28.9.2022)
- „Politzer, Mihajlo“ . *Židovski biografski leksikon*. <https://zbl.lzmk.hr/?p=1621> (posjet 3.3.2023)
- „Prosinačke žrtve“, *Kartografija otpora* https://www.kartografija-otpora.org/hr/punktovi/?marker_id=279&proj=11 (7.3.2023)
- Arendt, Hannah. *Izvori totalitarizma*. Prev. Mirjana Paić Jurić. Zagreb: Disput, 2015.
- Arjona, Ana. *Rebelocracy: Social Order in the Colombian Civil War*. New York; Cambridge University Press, 2016.
- Banjeglav Tena, Kristina Dilica i Alice Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju: Vodič po Zagrebu u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Documenta, 2021.
- Bennett, Rab. *Under the Shadow of the Swastika: The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe*. London: Macmillan Press Ltd, 1999.
- Bourke, Joanna. *The Second World War: A People's History*. New York: Oxford University Press, 2001.
- Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1961.

- Deák, István. *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II*. S. l.: Westview Press, 2015.
- Držaić, Karlo. „Dijalektika otpora: nepokoreni grad i grobnica komunista“. U *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić. Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022.
- Goldstein, Ivo i Slavko. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi liber: Židovska općina, 2001.
- Goldstein, Ivo i Slavko. *Tito*. Zagreb: Profil knjiga, 2015.
- Goldstein, Ivo. „Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine“. U *Med srednjo Evropo in Sredozemljem : Vojetov zbornik*, ur. Sašo Jerše, 595. – 606. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918. – 2008*. Zagreb: Europress Holding, Novi Liber, 2008.
- Goldstein, Ivo. *Zagreb 1941. – 1945*. Zagreb: Novi liber, 2011.
- Gužvica, Stefan. *Before Tito: The Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge (1936–1940)*. Tallin: Tallinn University Press, 2020.
- Hoffmann, Stanley. „Collaborationism in France during World War II“. *The Journal of Modern History* 40/3 (rujan 1968): 375. – 395.
- Jagić Josip i Mako Kostanić, ur. *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945*. Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022.
- Jagić, Josip i Mako Kostanić, ur. „Par riječi o gradu i borbi, motivaciji, knjizi i prilozima“. U *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945*. 4. – 13. Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022.
- Jagić, Josip. „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“. U *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić. Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022.
- Jakovina, Tvrko. „Između kralja, Poglavnika i Maršala. Odnos saveznika prema Hrvatskoj/Jugoslaviji 1945.“. U *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, ur. Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb i Katarina Spehnjak, 169. – 186. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006.
- Janjatović, Bosiljka. „Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933 — 1936. s obzirom na politiku KPJ“. Časopis za suvremenu povijest 1/ 1-2 (1969): 7-53
- Jareb, Mario. *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941. godine*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Jelić, Ivan. „Majsko savjetovanje rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu 1941. god.“. Časopis za suvremenu povijest, 16/3 (1984): 1. – 18.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Hrvatska seljačka stranka*. Zagreb: Globus, 1983.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941 - 1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber: Školska knjiga, 1978.
- Kalyvas, Stathis N. *The Logic of Violence in Civil War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Karaula, Željko. *Mačekova vojska: Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*. Zagreb: Despot Infinitus, 2015.
- Kedward Harry Roderick. *Resistance in Vichy France: A Study of Ideas and Motivation in the Southern Zone 1940-1942*. Oxford: Oxford University Press, 1978.
- Kershaw, Ian. *Do pakla i natrag: Europa 1914.-1949*. Prev. Vuk Perišić. Zaprešić: Fraktura, 2017.
- Kershaw, Ian. *Hitler, the Germans, and the Final Solution*. London, New Haven: Yale University Press, 2008.
- Kershaw, Ian. *Hitler, the Germans, and the Final Solution*. New Haven; London: Yale University Press, 2008.
- Kocher, Matthew Adam, Adria K. Lawrence i Nuno P. Monteiro. „Nationalism, Collaboration, and Resistance: France under Nazi Occupation“. *International Security*, 43/ 2 (jesen 2018): 117. –150.

- Korov, Goran. „Rad KPJ u Zagrebu od 1931. do 1941. godine“. U *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić. Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022.
- Lengel-Krizman, Narcisa. *Zagreb u NOB-u*. Zagreb, Globus 1980.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Hrvatske seljačke stranke*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1999.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije: 1918. – 1991. – 2003.*, 2 izd. Zagreb: Naklada Pavičić, 2003.
- Mazower, Mark. *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe*. New York: The Penguin Press, 2008.
- Mihovilović, Đorđe. *Ćelija smrti*. Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 2013.
- Mihovilović, Đorđe. *Zagrebački tramvajci u koncentracijskom logoru Jasenovac*. Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 2014.
- Peršić, Ivan. *Kroničarski spisi*, prir. Stjepan Matković. Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu: Dom i svijet: Hrvatski institut za povijest, 2002.
- Ramet, Sabrina P. *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimacije: 1918. - 2005*. Prev. Vesna Racković i Mirjana Valent. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2009.
- Sentić, Marija i Narcisa Lengel-Krizman. *Revolucionarni Zagreb 1918-1945: Kronologija*. Zagreb: Gradski odbor SUBNOR: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1979.
- Šidak, Jaroslav. *Povijest hrvatskog naroda 1860. – 1914*. Zagreb: Školska knjiga, 1968.
- Šimunković, Mario i Domagoj Delač. *Sjećanje je borba: Spomen obilježja narodnooslobodilačke borbe i revolucionarnog pokreta na području grada Zagreba*. Zagreb: online izdanje, 2014.
- Škiljan, Filip. „Organizirano prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“. *Stanovaštvo*, 2 (2012): 1. – 34.
- Trojan, Ivan. „Etička i estetička nekonzistentnost u dramama Milana Ogrizovića“. *Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 35/1 (2009): 277. – 290.
- Vejzagić, Saša. „Redefiniranje otpora u kontekstu policijskog grada – zagrebački antifašistički pokret, 1942. – 1943.“. U *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić. Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022.

RECENZIJA KNJIGE KATARINE BANIĆ

Između ustaša i partizana: Zagreb 1941. – 1945.

Kad je u Jugoslaviji u travnju 1941. izbio Drugi svjetski rat, i potom bila osnovana NDH, Zagrepčani su u toj u dramatičnoj situaciji na izazove i, bolje rečeno, opasnosti i pogibelji vremena davali različite odgovore: simpatizirali su neku od zaraćenih strana i potom joj pristupili, neki su prelazili sa strane na stranu. Treći su se, pak, zbog tradicionalnog konformizma i straha posve pasivizirali, smatrajući da će tako najlakše izvući živu glavu, iako se i prije i kasnije, ali i tada, često znalo pokazati da su bili u krivu, jer rat nikoga nije štedio. Sve u svemu, Zagrepčani u tom pogledu, u Drugom svjetskom ratu nisu bili homogena skupina, već stotine, tisuće pojedinaca koje su se vrlo različito ponašali.

Dakle, koji su faktori bili presudni u simpatiziranju ili opredjeljivanju Zagrepčana za zaraćene strane u to doba? Kao što sam naslov teksta kaže, autorica analizira izvore u raznim aspektima: da li je ustaški režim u gradu Zagrebu percipiran kao legitimna ili nametnuta vlast, kako su Zagrepčani doživljavali određene događaje iz sfere visoke politike i ideologije, vojnih i ekonomskih okolnosti, kakva je bila interakcija s organima vlasti i još mnoga slična i srodnna pitanja.

Tekst Katarine Banić „Između ustaša i partizana: Zagreb 1941. – 1945.“ jest dopunjeni tekst diplomskog rada obranjenog 2022. godine, kojem sam bio mentor. Već u ranoj fazi izrade teksta bilo je razvidno da se radi o važnom tekstu, jer je tema za historiografiju, pa i za šиру javnost značajna. Istovremeno, bilo je razvidno da se radi o zrelom rukopisu, metodološki i dramaturški pažljivo promišljenom te vrlo dobro argumentiranom, bogatom i do sada dobrim dijelom nepoznatom i nekorištenom arhivskom gradom.

U Zagrebu, 14. svibnja 2023. godine

prof. dr. sc. Ivo Goldstein

SADRŽAJ

1.	UVOD	5
2.	TEORIJSKI OKVIR, METODOLOGIJA RADA I IZVORI	8
2.1	TEORIJSKI OKVIR	8
2.2.	METODOLOGIJA RADA	11
2.3.	IZVORI.....	12
3.	PRILIKE U HRVATSKOJ I ZAGREBU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA.....	16
3.1.	GOSPODARSTVO	16
3.2.	POLITIKA.....	17
3.3.	HRVATSKA SELJAČKA STRANKA	21
3.4.	USTAŠKI POKRET	22
3.5.	KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE	25
4.	PROGLAŠENJE NDH I DOLAZAK NIJEMACA	29
5.	EFIKASNOST I KONTROLA REŽIMA	34
5.1.	USPOSTAVLJANJE USTAŠKE VLASTI	34
5.2.	NIJEMCI U ZAGREBU	36
5.3.	RIMSKI UGOVORI.....	41
5.4.	PARTIZANSKE AKCIJE U GRADU I OKOLICI	42
5.5.	BOMBARDIRANJE ZAGREBA	51
5.6.	GOSPODARSKA SITUACIJA U GRADU.....	53

---

6. TEROR I REPRESIJA REŽIMA	57
7. RATNA SVAKODNEVICA: KOLABORACIJA I OTPOR.....	75
8. ZAVRŠETAK DRUGOG SVJETSKOG RATA	87
8.1. SLOM NDH	87
8.2. POVLAČENJE USTAŠKE I NJEMAČKE VOJSKE	95
9. OSLOBOĐENJE ZAGREBA	100
10. ZAKLJUČAK.....	104
SUMMARY	109
BIBLIOGRAFIJA	110
MEMOARSKA GRAĐA	112
LITERATURA	114
Recenzija knjige Katarine Banić Između ustaša i partizana: Zagreb 1941. – 1945.	117
Biografija autorice	120

BIOGRAFIJA AUTORICE

Katarina Banić rođena je 21. listopada 1997. godine u Zagrebu. Nakon završenog srednjoškolskog obrazovanja u Nadbiskupskoj klasičnoj gimnaziji, 2016. godine upisala je jednopredmetni studij povijesti na Filozofskom Fakultetu u Zagrebu. U listopadu 2022. završila je diplomski studij Moderne i suvremene povijesti (19. i 20. stoljeće) sa završnim radom *Između ustaša i partizana: Zagreb 1941. – 1945.* pod mentorstvom prof. dr. sc. Ive Goldsteina. Područje interesa njezinih istraživanja su političke i socijalne teme iz povijesti grada Zagreba, Hrvatske i Jugoslavije tijekom 20. stoljeća, s posebnim naglaskom na razdoblje Drugog svjetskog rata, povijest Hladnog rata, raspad kolonijalnih carstva te razvoj narodnooslobodilačkih pokreta u zemljama Trećeg svijeta, ali i mnogo aktualnije teme poput kulture sjećanja i ljudskih prava pa je u ožujku 2021. sudjelovala na projektu u organizaciji Inicijative mladih za ljudska prava Hrvatske i Srbije „Škola tranzicijske pravde“.

ISBN 978-953-7587-76-5

9 789537 587765